

891.79
P7526
KSe65

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ
(1850—1891)

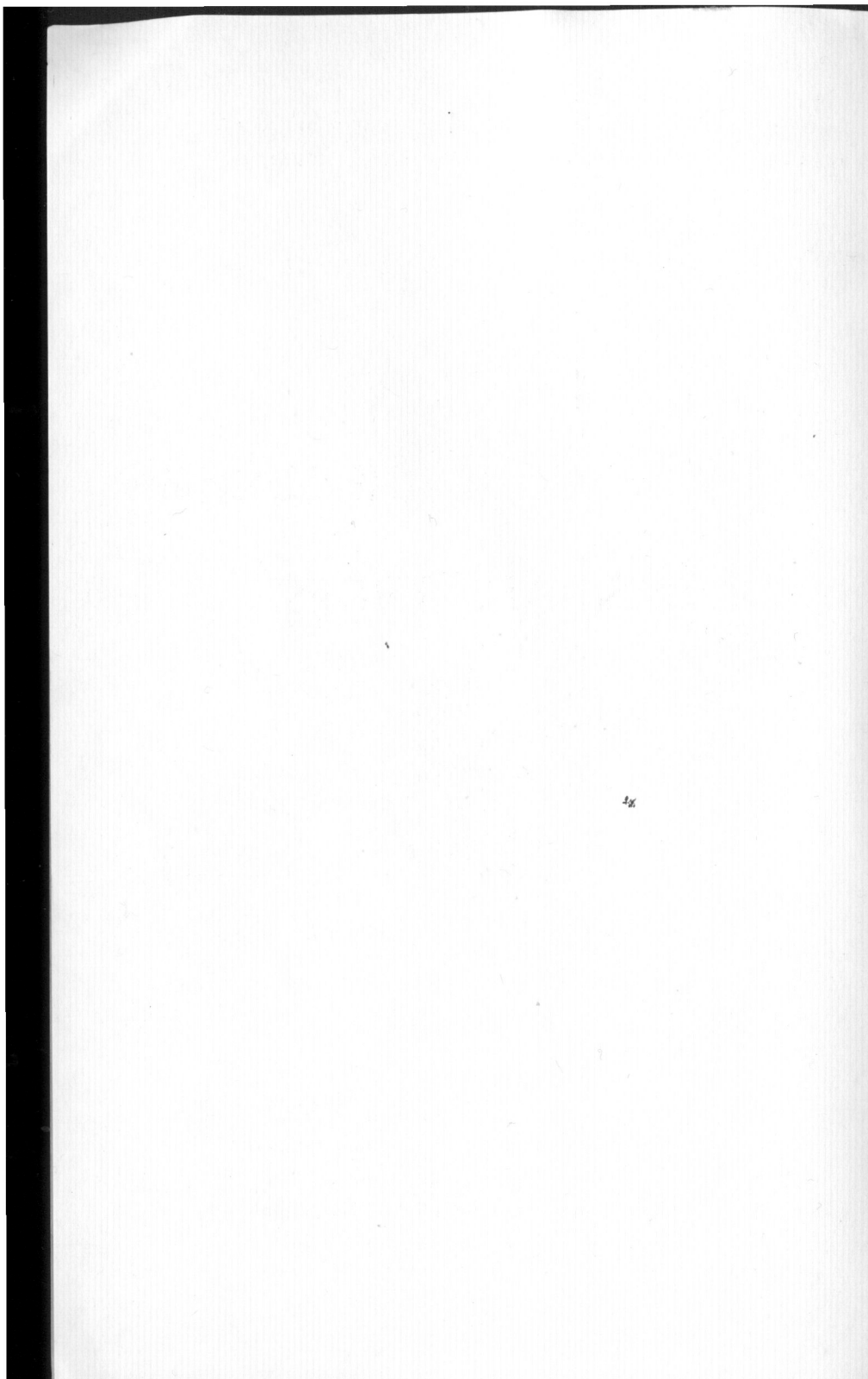
ВИБРАНІ ТВОРИ

Українське Історичне Товариство

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
BOOKSTACKS

На пам'ять
М. П. Рудька,
якому завдячую
своє зацікавлення
С. А. Подолинським.

Роман Сербин

Документи історії української
суспільно-політичної думки

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ
ВИБРАНІ ТВОРИ

*Упорядкування матеріалів
та бібліографія:*

Романа Сербина

Українське Історичне Товариство
— 1990 —

Документи з історії української
суспільно-політичної думки.

Сергій А. Подолинський:
Вибрані Твори

Упорядкував
Роман Сербин

Serhii Podolynsky:
Textes choisis

Rédaction:
Roman Serbyn

Serhii Podolynsky:
Selected Works

Edited by
Roman Serbyn

Друковано — Impression — Printed
Université du Québec à Montréal

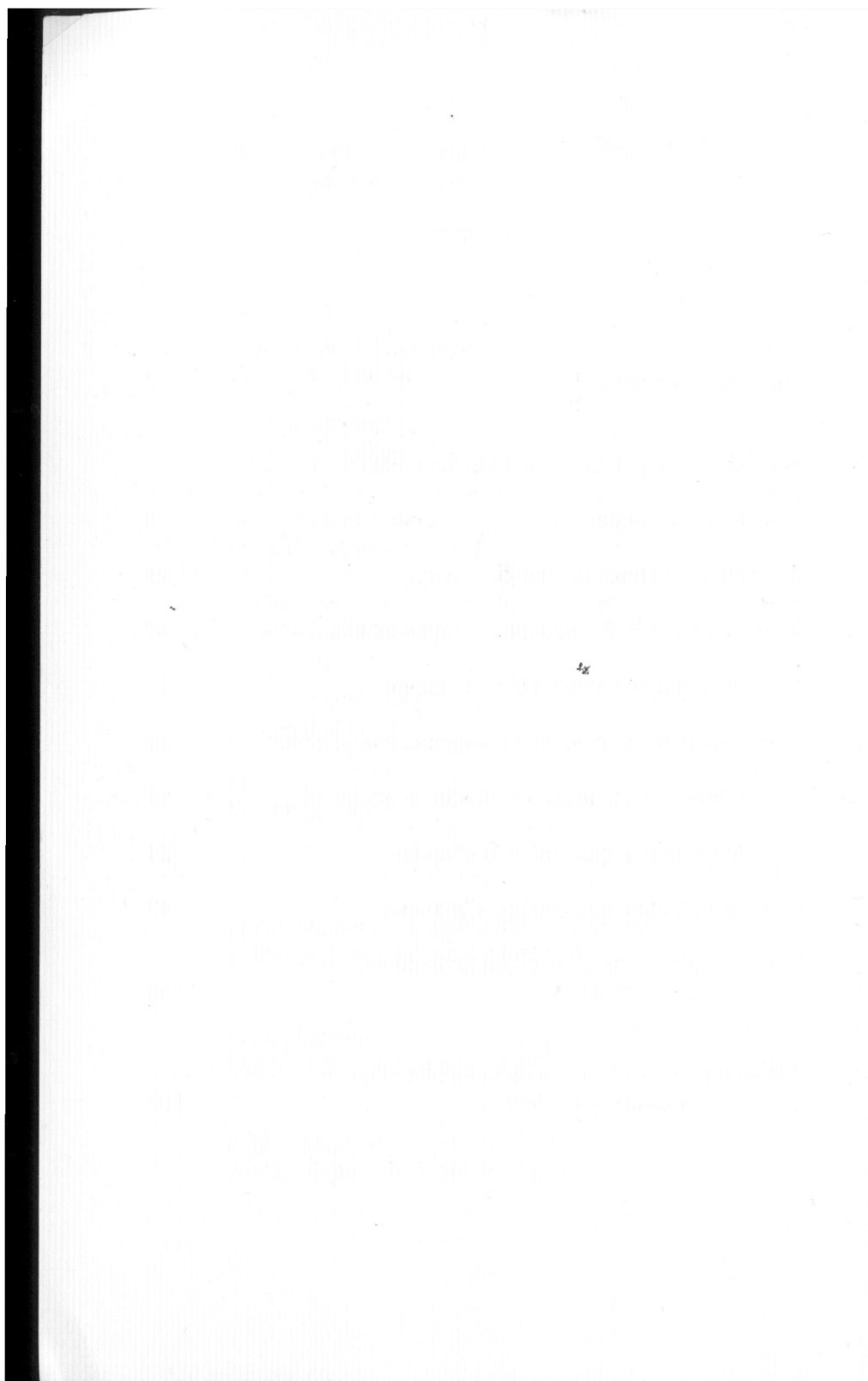
© R. Serbyn
Dépôt légal, 3e trimestre 1990

Bibliothèque nationale du Québec
Bibliothèque nationale du Canada

891.79
P 7526
K Se 65

ЗМІСТ /

<i>Від упорядника</i>	7
<i>Вибрані твори Сергія Подолинського:</i>	
1 — Парова машина	9
2 — Про багатство та бідність	29
3 — Листи до Валеріяна Смірнова	47
4 — «Спогади» про 1870-ті роки	77
5 — Відповідь російському соціялістови	89
6 — Пошесті та інші хвороби в Україні	97
7 — Машини і фабрики в Україні	121
8 — Програма часопису <i>Громада</i>	143
9 — Людська праця і єдність сили (з додатками)	151
<i>Бібліографія С. А. Подолинського</i> — <i>Роман Сербин</i>	197

ВІД УПОРЯДНИКА

До численних прогалин в історії української суспільно-політичної думки, які приходить ся заповнювати нинішнім науковцям, треба зарахувати й спадщину Сергія Андрійовича Подолинського. Коли невиліковна хвороба примусила цього тридцятьдвохлітнього науковця і громадського активіста зійти з політичної арени, він залишив зі свого до краю виповненого публічного життя неабиякий дорібок. Йому належать розвідки з історії українського й світового соціалізму, вироблення оригінальної теорії про відношення між соняшною енергією й додатковою економічною вартістістю, та перші видання українських політичних «метеликів» громадівського напрямку. Подолинський написав перші книжки з української економіки і гігієни. Його кореспонденція — це цінне джерело для вивчення історії української суспільно-політичної думки.

Правда, не можна сказати, що Подолинським не цікавилась українська історична наука. Відколи Михайло Грушевський вперше впровадив його в наукову літературу своєю працею *3 починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток* (Відень, 1922), Подолинському присвячено чимало довгих і коротших розвідок. Але досі дослідники обмежувалися статтями й розділами в монографіях і не давали повної картини життєвого шляху Подолинського. Нині ще актуальний докір Грушевського, що «людина, яка всю себе віддала громадській роботі й згоріла в ній без останку» залишилася фігурою «з найбільш покривджених нашою традицією». За сімдесят років радянської влади в Україні, крім кількох десятків листів і декількох уривків з незначних подорожніх нотаток, з багатої й різноманітної спадщини Подолинського не

перевидано майже нічого. Небагато друкувалось про нього й поза Україною.

Цього року відмічуємо сто сорок років з дня народження Подолинського та дев'ятдесятдев'яту річницю його смерті. Може ці дві річниці та нове демократично-національне відродження в Україні збудять і нове зацікавлення до спадщини Подолинського.

В західних бібліотеках і архівах мені вдалося розшукати ті праці Подолинського, які подаю в бібліографії при кінці цього збірника. Публікації Подолинського становлять нині колекціонерські раритети і тому Канадський інститут українських студій в Едмонтоні проєктує повне видання Подолинського в формі мікрофішів. Тим часом, для ознайомлення ширшого кола любителів історії української суспільно-політичної думки, пропоную цю коротку антологію.

Праці Подолинського виходили кількома мовами при чому, в перекладах, автор часто робив зміни. До цієї збірки я підібрав існуючі українські матеріали і лише в їхній відсутності подаю переклади. При усучаснюванні текстів я старався затримати стиль і термінологію оригіналів, але в дусі правопису Голоскевича.

На цьому місці хочу подякувати тим, хто перекладами, коректурою та порадами спричинилися до виходу цієї збірки: Маркові Антоновичу, Юрієві Бойкові, Адольфові Гладилловичеві, Надії Олійник, Орестові Павліву, Соломії Павличко, Олесі Чехут.

липень 1990

Роман Сербин

Буду вдячний читачам за всі доповнення і завжди до збірника. Прошу писати на адресу:

Prof. Roman Serbyn
Département d'histoire
Université du Québec à Montréal
Case postale 8888, Succursale "A"
Montréal, Québec
Canada. H3C 3P8.

ПАРОВА МАШИНА

ПАРОВА
МАШИНА.

КАЗКА.

КОШТОМ І ЗАХОДОМ
В. КІСТКИ

ВІДЕНЬ.

З болгарської печатні Янка С. Ковачева.

1878.

Титульна сторінка першого видання

В шістдесятих роках хлопомани ширили освіту серед народу популярними книжечками, які називали «метеликами». Нав'язуючи до цієї традиції, Подолинський видав в половині сімдесятих років кілька політичних брошур, писаних у формі народних казок. Перша з них — *Парова машина* — вийшла у Відні 1875 р.¹ Подолинський написав її під впливом *Запорожців*², але тоді коли Нечуй-Левицький протиставив тогочасним злидням ідеалізоване козацьке минуле, Подолинський контрастував їх з пільгами уявлюваного майбутнього соціалістичного устрою.

Парова машина була перевидана, з малими змінами, два рази: 1881 р. у Марсей французькою мовою³, та 1906 р. на Буковині в журналі українських соціалістів⁴. Хоча *Парова машина* вважається першою друкованою українською соціалістичною брошурою, написаною під впливом економічних теорій К. Маркса і українського народницького руху, вона ніколи не була перевидана в Радянській Україні. Всі три версії *Парової машини* вийшли анонімно і всі три стали колекціонерською рідкістю.

Народники пропагували *Парову машину* серед населення Великої України а народовці в Галичині, де Іван Франко оголошував її в журналі *Друг*. Внедовзі після появи віденських «метеликів», австрійські й російські власті заборонили їх а поліція їх конфіскувала при обшуках і арештах.

В нище поданому тексті дещо усучаснено мову, але зберігаючи дух і стиль оригіналу.

¹ *Парова машина*. Казка. Відень, 3 болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875.

² Нечуй[-Левицький], Іван. «Запорожці. Казка», *Правда* (Львів). 1873 (ч. 11, стор. 384—392, ч. 12, стор. 417—424, ч. 13, стор. 444—456).

³ *La machine à vapeur. Conte socialiste traduit de l'oucrainien*. Marseille, Jean Lombard Editeur-Libraire. 1881.

⁴ «Молотільня», *Борба*. Соціал-демократичний орган. Глібовка, Буковина. 1908, ч. 6, стор. 3—11.

ПАРОВА МАШИНА

КАЗКА

Стукотить та гуркотить на степу панська парова молотарка. Дим та пара відносяться вітром на бік і трохи віддаля од парової машини стеляться до землі. Зате курява так і стоїть стовпом навкруги машини і лізе людям в очі й вуха, а порох мало не на палець криє усе лице робітників. Здалека самої машини і не видно за курявою, здається тільки, що бачиш великий вихор. У тім вихорі пораються цілісінький день від схід сонця і до пізнього вечора мало не сорок людей: чоловіків і жінок, дівчат і малих хлопців. Декотрі підвозять снопи від недалеких стирт, що стоять довгими рядами на панському току; другі знов, і то найбільш молоді дівчата, кидають ті снопи подавальщикові, котрий швидко, роблячи сам неначе на парах, розриває снопи і пхає їх у барабан машини, а та ковтає їх без усякого насити. Та й тяжко ж удовольнити ту каторжну машину! Скільки й не подай, вона все змолотить, хоч добре, хоч погано, а все зіб'є. З усіх кінців так і летить з неї! З одного боку сиплеться зерно; ззаду своїми чотирма великими зубами вона викидає солому, а знизу падає полова. Коло зерна знов двигаются люди, набірають його у мішки, накладають їх на кінські вози і швидко одвозять їх у село на панський тік до амбара (шпихліра)¹. Солому одгрібають дівчата, а малі хлопці одтяга-

¹ Тут і дальше, всі примітки в дужках належать С. Подолінському.

ють її до ожередів.

Тяжка та робота коло машини і дуже вадить вона здоров'ю, а найбільш через порох, що сушить груди і виїдає очі. Та й страшно ходити коло неї: як зачепить шматок одержі одним з своїх двадцяти коліс, то втягне в себе усього чоловіка і поторощить йому і руки і ноги. Багато єсть вже тих парових молотарок на Україні, мабуть буде їх кілька тисяч, та здається нема з них ані одної, щоб не мала вже на собі людської крові; а єсть між тими машинами і такі, що рішили віка або здоров'я не одного і не двох людей, а багато більше.

Те діло, про котре маємо тепер розмовляти, случилось у серпні (Августі) місяці 1874 року.

Сонце стояло вже зовсім низенько над горою. Машина змолотила цілу стирту* пшениці і люди заходились заривати другу. Саме на той час, як вже спека трохи спала, показався у степу пан. Пан був з жидів², та хрищений, такий череватий та гладкий. Сивий кінь, на котрому він їхав, здавався не менше змученим, як і ті нещасні люди, що робили на пана, на котрих він так як на коні їздив, тільки що не сідав на них. Ці люди робили на нього більшу половину свого віка за панщини і тепер роблять майже стільки же за тих кілька копійок, котрих і так не стає на уплату податків і іншого здирства, що накладають на простого чоловіка пани та чиновники.

Тим часом одначе, заглядівши пана, люди зраділи, надіявшись, що він одпустить їх додому, бо вже сонце зовсім заходило. Дівчата аж заспівали тієї паскудної, прилєсливої пісні, що зосталась нам як соромне насліддя від темного часу панщини:

Чужі пани деркачі,
Держать людей до ночі;

² В українській мові, подібно до інших слов'янських мов окрім російської в якій воно стало образливим, слово «жид» завжди було правильним терміном для ідентифікації цього народу.

Наш пан соловейко
Пускає раненько³.

Тільки сьогодні чогось пан приїхав дуже сердитий. Чи не виспавсь він після обіда, чи голова в його була важка після різних вин та наливок, чи може жінка накубала йому волосся, щоб не тягався старий за дівчатами, — того вже ми не знаємо; тільки не доїхав він ще на сто ступінь до машини, як вже почав лаятись:

«І мало намолотили», «і не рівно машина йде», «і чогось не так гуркотить як повсігди», і усякі інші причепи находив пан, бо звісно, що пани бувають дуже хитрі на видумки, коли їм хочеться лаяти людей, та не мають за що. Врешті пан прив'язався до подавальщика, чом він не швидко подає. Подавальщик був молодий парубок з того ж таки села і звався він Андрій Запорожець. Всі люди дуже добре знали, та й сам пан також, що проти Андрія нема подавальщика і на двадцять верстов навкруги.

Пан лаяв, а Андрій не дивлячись на це робив своє діло. Це ще гірше розсердило пана. «Чом ти мені не одвічаєш матері твоїй чорт?» крикнув він на Андрія і той мусів не кидаючи роботи обертатись і розмовляти з паном. Тутки случилось нещастя з Андрієм. Кінець його свити попав у барабан, машина шарпнула до себе і не успів Андрій оглянутись, коли він сам як сніп покотивсь у барабан. Люди наробили крику і механік зараз остановив парову машину. Та що з того? Андрія витягли з барабана ледве живого. Права рука по лікоть і права нога по коліна були побиті на шматки, аж кістки стирчали крізь шкіру, а на голові видко було широку рану.

³ Порівняй зі записом П. Куліша:
Чужі пани як пугачи,
Держать людей до півночи,
А наш соловейко
Пускає раненько...

(П. Кулиш, «Українськія незабудьки», Основа. 1861, ч. 9, стор. 11)

Що ж зробив пан? — Та нічого. Зараз приказав він другому подавальщикові лізти на машину, кажучи, що він платить за неї тридцять карбованців у день (бо машина була не його) і не хоче, щоб вона і одну годину стояла в нього дармо через дурного хлопа. Бідному ж Андрійові пан не дозволив і дати воза, щоб довести його до дому і він лежав у степу, доки не над'їхав по случаю якийсь чоловік з села і не узяв його з собою.

Коли нам хто не повірить, щоб могли бути на світі такі люди і щоб у нас на Україні діялись такі діла, то ми можемо назвати село, де то діло було, і того пана по імені, за котрого ведемо річ⁴. Хоч ми і написали з верху нашої книжечки «казка», то однак ж усе що ми у ній пишем, єсть щира правда.

Побачивши сина такого знівеченого стара мати так і заллялась дрібними сльозами; батько тільки спустив очі додолу і нишком промовив: «Прокляті пани, до чого довели дитину своїми машинами.» Розділи Андрія, обмили і положили на полу, а він нічого не чув, лежав неначе мертвий. Тільки полежавши деяке врем'я він на хвилиночку прокинувся і побачивши в головах свою ридаючу матір стиха промовив: «не плачте Мамо» і знов впав у безпам'яття.

По хвилі знов розкрив Андрій очі і тепер вже не були вони такі хмарні та неясні як уперед, а блищали якимсь то чудовим огнем. На щоках його горів румянець, і од усього його так і несло полум'ям. Він лежав у сильній горячці, як то звичайно буває з чоловіком, котрий уб'ється або щось зломить в собі. Та щось дуже чудне снилось йому і мабуть дуже гарне, бо очі його дивились остро, аж неначе весело, а на устах його складалась усмішка.

І чудилось Андрієві, що він зовсім здоровий знов стоїть на такій самій машині, як та, що його

⁴ Подолинський був в Україні 1874 року і міг це сам бачити.

скалічила, і знов подає пшеницю. І такі гарні та довгі снопи кидає йому якийсь незнакомий та гарний парубок з воза, а він бере ті важкі снопи і з легкістю кладе їх у барабан. І це здається йому так чудно, бо він дуже добре пам'ятає, що оце тільки машина йому поломала руки та ноги. Придивляється він і бачить, що барабан у машині зовсім інший, що тепер він зроблен на такий лад, що сам втягує в себе снопи, а чоловікові не треба до него і наближатись, щоб не лучилось такого нещастя, як з ним, з Андрієм. Андрієві це здалося чудним, бо він зразу поняв, що не легко було зробити таку зміну у машині, і він дуже здивувався, що стільки потрудились для простого мужика, для подавальщика.

«Оце мабуть моє нещастя другим людям пішло на користь», подумав він і оглянувся навкруги себе. Як оглянувся він, то так і обомлів.

Бачить він, що машина стоїть серед величезного тока біля самого села. На тім току стирт хліба стоїть мабуть у десять раз більш, як було у тої востанньої, як з ним случилось нещастя. Коло машини і на току робить багато людей, та все такі гарні і здорові і одежа на них не така обірвана як звичайно буває на наших людях у роботі, а нова та чиста, така яку тепер у нас одягають тільки по великих празниках. І дивиться Андрій, що люди ті роблячи жартують та співають веселих пісень.

«Ото дурні, що так веселяться на цій проклятій роботі коло машини», подумав Андрій. Тільки що він те подумав, як йому самому чогось стало дуже весело і він своїм чистим та дзвінким голосом заспівав якоїсь чудової та веселої пісні, та так голосно, що її було далеко чути і за гуркотінням машини.

Оглянувся Андрій у другий раз на своє село і знов здивувався. Бачить він добре, що це його рідне село, тільки не може він його спізнати. Бачить він і гору, де він пас телята, як був малим, бачить він і річку, де по цілих годинах купався у воді з хлопцями під колесами старого млина; ди-

виться він і на вулицю, де гуляв з парубками та дівчатами здається ще вчора ввечері, дивиться він на усе, добре пізнає, що то його рідне село, та не таке воно, як він його знає. Шукає він очима хату свого батька і на тім місті, де вона повинна стояти, бачить гарний будинок, не дуже великий, не такий як бувають по дурному у панів двори та все ж багато більший, як звичайно буває мужицька хата. Та такий він чистий, та такий білий, та так гарно розрісся коло него маленький садок, в котрім з його пам'яті було не більш як який п'ятак нещасних вишеньок. Здивувався дуже Андрій, та ще більш, як побачив, що на місті усіх хат на селі поставлені такі гарні будинки: у одного хазяїна трохи більший, у другого трохи менший, та всі чисті та веселі. Подивився Андрій і у ту сторону, де стояли панські будинки і зразу не побачив ніякої переміни проти попереднього. Тільки придивившись ближче він бачить, що над ганком прибита дошка і на ній щось написано великими словами. Андрій був трохи письменний і швидко прочитав, що на панських будинках було написано: *Громадська школа*⁵.

Досі Андрій дививсь на усе мовчки і робив своє діло; тільки побачивши, що і панські будинки стали громадськими він не вдержавсь і голосно крикнув: «Ото ж диво! Хіба то наш пан подарував свої будинки громаді на школу?» Як вимовив Андрій ті слова, то усі люди коло машини стали на нього дивитись і декотрі молоді хлопці та дівчата почали голосно сміятись.

«Чого ви смієтесь», сказав до них один чоловік вже не дуже молодий, «хіба ви не бачите, що це чоловік чужий і мабуть не знає наших нових порядків».

Тим часом сонце зайшло і той немолодий чоловік, що був коло машини за механіка, остановив паровик і люди пішли до вечері. Пішов з ними і Андрій. Сіли навкруги і почали їсти, і дивується

⁵ Тут і далі підкреслення автора.

Андрій, що то за добра вечерея. Було там і жарене м'ясо і вареники з сметаною і пироги з вишнями. Так їдять у нас люди хібащо на Великдень або у храмовий празник. Знов питається Андрій, на цей раз у машиніста: «Що це сталося нашому панові, що він так гарно почав харчувати своїх робітників?» Тоді машиніст відповів Андрієви: «Слухай парубче, хоч ти здається і кажеш, ніби ти з нашого села, та тільки я бачу, що ти зовсім чужий, бо говориш якісь чудні речі.»

«Який же я чужий, мене зовуть Андрій Запорожець, і ось де була хата мого батька», відмовив Андрій показуючи на новий будинок.

«То ти ж мій рідний брат, бо я Остап Запорожець», сказав машиніст, обняв Андрія і поцілувався з ним.

Андрій тутки спімнув крізь сон, що його брат Остап ще малий хлопець і дуже здивувався видячи його старішого від себе. Він не поняв, що воєні він перескочив через кілька десятків років. Тільки змовчав він і почав слухати, що буде розмовляти Остап.

«Тепер розумію, — повів свою річ далі Остап, — ти той самий Андрій Запорожець, мій рідний брат, що машина його покалічила дуже давно, як я ще був малим, у те врем'я як ще на Україні були старі порядки, як ще пани і усякі чиновники знущались над нами.»

«Хіба тепер вже нема панів?» спитавсь Андрій і йому зробилось дуже чудно. І здавалось йому, що Остап сміється з него, та тільки подивившись йому в очі, на його правдиве лице, він зараз поняв, що усе, що Остап йому каже, єсть щира правда. «То де ж пани подівались, коли їх справді нема», спитався знов Андрій, «і чию це ми пшеницю молотимо, коли не панську?»

«Ця пшениця громадська, — відповів йому Остап, — та стрівай брате, як я бачу, ти ще нічого не знаєш і я почну свою розмову з початку.»

«Було то давно, як я був ще малим, то були у нас на Україні ті самі погані порядки, що ти і сам дуже добре знаєш. Кажуть люди, ніби то ще ран-

ше, за панщини, було ще гірше, та я вже того не пам'ятаю. Та не добре було людям жити і за моєї пам'яті. Землі в людей було дуже мало, бо більш як три четвертих усього ґрунту належало до панів та до казни; а податки платили люди майже самі, бо пани не платили подушного ні інших податків. Уся вага лежала на простих людях. Усі дармоїди, котрих було стільки, що і не перелічиш, усі жили та бенкетували з нашого поту та з нашої крові. Самісіньких жидів було стільки в кожному місті а опісля і в кожному селі, що не можна було плюнути на землю, щоб не попасти жидови на бороду. І усе те нічого не робило, усе те ссало нашу кров і багатіло з нашого горя.

«Понастроювали жиди та німці кілька сот цукерень (сахарних заводів) та інших фабрик на Україні і заманювали до них наших парубків та дівчат горілкою, музикою та сороміцьким життям і виславши в них найлучші сили пускали їх назад у села слабих, спрацьованих, ні на що не пригодних⁶.

«Понакупляли пани машини і коло них мусіли робити ми самі і діти наші, як ті сиві воли, щоб мати чим уплатити усі податки і збитись на усе те здирство, котрим обкладали нас і цар з своїми чиновниками і земство з своїми виборними з панів та з купців. Того трошки ґрунту, що дали нам після «волі»⁷ за подвійну та за потрійну ціну його вартости, зовсім вже не ставало для нашого життя. Бо людей наплодилось багато, а ґрунт остався той самий і дійшло діло до того, що в інших селах не було вже і по пів десятини ґрунту на чоловіка.

«Чим далі тим ставало гірше. Пани з жидами зговорювались скільки платити людям за роботу.

⁶ Подолинський описав розбещення молоді на цукрових заводах в своїй праці, *Життя і здоров'я людей на Україні*. Женева 1879 р. стор. 115—117. Дивись в цьому збірнику розділ «Пошесті та інші хвороби в Україні»

⁷ Загальне розкріпачення селян Російської імперії почалося 1861 року.

чиновники і усе начальство було на відкупі у панів та жидів і хто з людей тільки пальцем поворухне проти пана або жида, або хоч слово вимовить проти тої гіркої неправди, від котрої стогнав увесь простий нарід, то зараз на того чоловіка кажуть, що він бунтівник, гайдамака і беруть його у стан і везуть до губернії і мусить він цілий рік сидіти у тюрмі за одно слово, а як коли то в кайданах іти на Сибір, на каторжну роботу.

«І так то було довго, — дуже довго. Стогнав нарід, нишком дехто говорив, що це не по правді діється, та усяк боявся вимовити слово голосно, бо кожному страшно було за його хоч і гірке життя. Ще до того наші люди дуже довго надіялись на царя⁸. Вони усе вірили, що як підростуть діти, як побачить цар, що вони не мають ґрунту, то він їм одріже землі від панів, хоч стільки, як він дав батькам. Так жили люди тою дурною надією і мовчки терпіли своє горе.

«Та усьому буває кінець. Довго терпіла Україна, дуже довго, багато більше, як треба. Та врешті і їй урвалось терпіння. Настало щось чудне між нашими людьми. Що року то бунтують люди, хоч не в тім селі то в другім. Раз бунтуються за землю, другий раз бунтуються через дуже тяжкі податки, знов другий раз за рекрутську повинність. Та що з тих бунтів? — Наженуть москалів, заберуть людей, звяжуть їх, закують у кайдани, та і поведуть до губернії у Київ, чи Херсон чи в Полтаву. А там цілий рік, коли не два і не три держать людей по казематах. поки поведуть до суду. А на суді? Один брехунець, тобто *прокурор*, каже, що треба їх післати на Сибір на каторжну роботу на дванадцять років; а другий брехунець, тобто *адвокат*, що повинен би обстоювати за людей, знов каже як на сміх, що це дуже несправедливо, що буде з них і десяти років. Аж слухати сумно як ті брехуни знущаються з людей. І

⁸ Наївна віра селян в доброго царя, мовляв: цар добрий але він не знає як знущаються над селянами пани і чиновники.

розбійники вони, і гайдамаки і кровопивці, кричить прокурор, а адвокат також пристає до нього і каже, що мужики розбійники, гайдамаки, і кровопивці; тільки додає він, вони через те такі, що дурні, неосвічені. Хіба він не знає дуже добре, що не мають коли вчитись роблячи до кривавого поту на панів, на жидів, на чиновників та іншу сюртучну сволоч. А суд слухає їх і присуджує людей невинних не на десять років і не на двадцять, а на одинадцять і брехунці розходяться радіючи і кожен з них кричить та здіймається: «А все ж вийшло не по його, все ж мої слова мали силу хоч на один рік кари.» А люди в кайданах ідуть на Сибір і тільки про них і чули.

«Щороку то більше бунтують люди на Україні. Щороку то більше ллється мужицької української крові, що року більше наших братів гниє по казематах, та по казенних заводах.

«Тай не тільки по селах люди бунтують. І по містах і по жидівських та німецьких цукернях (сахарнях) та інших фабриках щось неспокійно. І там люди зрозуміли, якій неправді вони себе запродали. Вже і в військо, поміж москалів⁹, починає вкрадатись та думка, що москаль рідний брат простому чоловікові, селянинові, робітникові, що москаль повинен іти поруч з простими людьми, а не проти своїх батьків та братів.

«От таке то діялось на нашій Україні, як колись ми почули, що вже швидко настане слухний час, настане те врем'я, коли прості люди дадуть рахунок панам та жидам та чиновникам. Люди скажуть їм: «Ви мали силу і ви робили не по правді. Ви жили у багатстві, а прості люди трохи непомиралі з голоду. Ви тільки і знали що боком лежати, а люди робили на вас від досвітку до пізнього вечора, а як де, то і від пізнього вечора до ранку. Ми довго терпіли. Тепер годі. Не треба нам панів, не треба нам жидів, не треба нам чиновників. Ми колись були вільними козаками і

⁹ Слово «москаль» тут вжито в значінні «солдат».

знов будемо вільними і вже нікому не дамося в руки».

«Такі слова ходили від одного чоловіка до другого, від села до села, по всій Україні. І не тільки по Україні а також і по Великоросії і по інших землях.

«Тільки доки люди говорили та нічого не робили, щоб сповнити своє слово, то усе ішло по-старому, та ще стало гірше, бо пани та начальники злякавшись, надіялись жорстокістю задавити вільний народний дух.

«Треба було людям зговоритись, щоб піднятись усім разом. Треба було комусь показати початок, як добувати волі. Цей початок вийшов звідти, звідки і перше в старовину виходив вільний рух українського народу: з Подніпров'я. Подніпрянці не забули ще життя славних запорожців; не забули вони і не менше славних та нещасних гайдамаків, згадали вони за старого батька Максима Залізняка.

«І знов проявились на Україні гайдамаки. Тільки вже були це не ті гайдамаки, що перше. Ніхто не міг казати на цих нових гайдамаків, що вони злодії та розбійники¹⁰. Тепер у гайдамаки, люди ішли цілими селами. Вони не ховались, а виходили на вигон на громадські збори і казали:

«Годі нам терпіти цю неправду. Не треба нам панів та жидів та чиновників. Земля уся, — наша, громадська, бо наша громада на неї працює і обливає її своїм потом. Не треба нам начальства, бо воно раз у раз держить руку з панамі та жидами, та забирає нас та гонить на Сибір.»

«Так само як селяни, почали робити і робітники по заводах. Вони зібрались коло фабрик і сказали: «Фабрики наші, бо ми на них жили свою кров і своє здоров'я. Відберем же їх в жидів та в німців і будемо управляти самі через наших виборних людей».

¹⁰ Офіційна історіографія представляла гайдамаків як лише руїницький елемент.

«Так сказали наші люди, так сказали українські селяни, як дійшли вони свого розуму. Та сказати ще не єсть зробити. Начальство мало військо і багато потекло нашої крові — аж вода в річках почервоніла — поки сталося по нашому. Ну та за це байдуже. Громада — великий чоловік і завжди має за собою силу. А на цей раз громада була велика — увесь український нарід піднявся як один чоловік.

«Зразу москалі побивали багато наших людей; ми мусіли ховатись по лісах та по очеретах а хати наші і хліб свій палили самі, щоб москалі не мали ніякої поживи. Тільки швидко москалі зрозуміли, що нічого не подіють з усім народом. Бо битись з народом, з усіма простими людьми теж саме, як кажуть у казці, що битись з тим чародійним змієм, у котрого замість одної відрубаної голови зараз виростають дві другі.

«Та врешті, москалі порозуміли, що вони самі з народу, що вони самі прості люди, а не які пани, і що не добре їм іти напроти своїх рідних батьків та братів. І почалось тут невидане діло. Москалі цілими громадами почали тікати з війська. Тікаючи вони ховались в наших людей і вже устоювали за нас. Під кінець діла москалі в деяких містах зовсім не схотіли бити людей, та перев'язали своїх офіцерів та інших начальників а самі порозходились по своїх селах. Тоді вже стала інша річ. Нарід почув свою силу. По селах вже мало було війська; пани, жиди та чиновники усі повтікали в міста. Тоді люди повиходили з лісів та очеретів, зібралися у великі громади, построїлися в москалі і полки і назвали ті полки козацькими, як було у старовину. Так то знов проявились на Україні вільні козаки. Був тут полк Черкаський, і Чигиринський, і Миргородський і інші. Поки міста ще були в руках у ворогів, то люди не розходились і не спочивали. Одно по одному усі міста перейшли до нас. Декотрі ми мусіли брати силою, косами та піками проти пушок та рушниць і багато там полягло нашого брата поки справились. Зате більша часть міст зда-

лася нам по добрій волі, бо міщани і робітники усюди стояли за нас. Хто нам противився, з тим ми бились, хто давався сам у наші руки, того ми милували, хоч би він і був найлютіший наш ворог. Тільки панів та жидів та чиновників ми не змогли терпіти поміж собою, бо від них іде усе лихо. Багато їх ми постріляли у війні. Тільки не за тим ми бунтувались, щоб розбійничати, а за тим, щоб добувати нашу волю та нашу правду. То ж і зробили ми так: дали їм часу один тиждень, щоб вони усі виїхали з України, щоб не осталось у нас ані пана, ані жида, ані чиновника. У той час залізниці були вже в наших руках, бо механіки і інші робітники на залізницях швидко до нас пристали. Та що ж ти думаєш, Андрію,» сказав Остан і засміявся, «мусіли ми цілий тиждень що години пускати поїзди, поки вивезли усіх жидів та панів, стільки наплодилось цеї дряні на нашій Україні. Найбільш ми їх вивезли до Німеччини, бо в Росії кацапи забунтували швидко після нашого і прохали, щоб ми не везли до них своїх панів, бо в них єсть і своїх доволі. Чув я, що у Німеччині нашим панам та жидам було дуже недобре, що мусіли вони потім заробляти на хліб свій і добре спізнали на своїй шкірі як під ними жилося українському народові.

«Як ми управились з своїми ворогами, то вже не мали кого боятись, бо і кацапи швидко покінчили з своїми, а в Німеччині панам та іншому начальству було не до нас, бо і в них прості люди почали бунтуватись.

«Тоді нам треба було розсудити як нам устроїти своє життя без панів і без начальства. Люди зібрались усі по волостях та почали розмовляти.

«Перше діло зачалось за землю. Декотрі розумні люди зразу сказали: *«Громада своєю кров'ю добула землю від панів, до громади ця земля і належить.»* Інші казали, щоб розділити усю землю між хазяїнами. На то перші відказали, що розділяти не добре, бо як розділять землю, то швидко знов будуть багаті люди і бідні і не оглянешся,

як знов заведуться з тих багатих хазаїнів пани¹¹. Знов казали розумні люди, що як розділять землю, то треба zostавити якісь податки на людях, щоб було чим піддержувати школи, шпиталі та інші громадські справи. Коли ж уся панська та казенна земля буде належати до громади, то людям не треба буде платити ані копійки податків, бо усе буде робитись з доходів з громадського ґрунту. Ще казали вони, що як поділять землю, то не можна буде зробити гарного великого громадського господарства, не можна буде користуватись машинами і не буде куди дівати усе панське хазяйство. Коли ж оставлять землю за громадою, то буде багато ліпше, бо половину праці будуть робити за людей парові молотарки та сінокоски та інші машини, яких кожний хазяїн сам для свого малого хазяйства заводити немає з чого.

«Здавшись на ці розумні слова, громади майже не по всіх волостях, по усій Україні порішили: *панської та казенної землі не розділяти, а оставити нероздільно громадською*. Так і зробили люди і через те дожили до щастя,» сказав Остап, «бо тепер ми живемо дуже добре.»

«Як же ви тепер живете, що не маєте ніякого начальства», спитав Андрій, «хіба немає ані станового, ані ісправника, ані губернатора; хіба вже не беруть людей у москалі?»

«Нічого того немає», відказав Остап, «ми тепер самі вибираєм повітових виборних і волосних і вони справляють деякі щоденні діла, а як буває що важнійше, то збирається уся громада. Москалів нам не треба, бо в нас кожний чоловік вільний козак і навчається з малечку стріляти і на коні їздити і всім тим військовим муштрам. Станових нам не треба, бо в нас петер немає ні злодіїв ні конокрадів, бо кожний має усього доволі у своїй громаді і йому багато спокійніше

¹¹ Як соціяліст Подолинський вірив в перевагу «общинної» організації землеробства, але як демократ він відкидав насильне накиннення її селянам.

робити дома, ніж таскатися по лісах та красти. Коли случиться яка бійка між парубками або що, як то зрідка ще буває між нами, тоді розсуджує людей громада.»

«Де ж ви берете тих волосних та повітових виборних як ти кажеш, щоб вони були розумні та чесні а не такі дурні та злодіюваті, як звичайно бувають наші волосні», спитав знов Андрій.

«Та вибираєм з-поміж себе», сказав Остап. «З того часу, як ми знівечили та прогнали панів та начальство, ми поставили собі, щоб у кожному селі була гарна школа і щоб усі діти, хлопці і дівчата, мусіли ходити до школи. По усіх повітових городах ми поробили гімназії, а по губернських — університети. Хто хоче з наших дітей, то може даром вчитись і в гімназії і в університеті. Тільки він не повинен забувати, що він такий же простий козак, (бо тепер ми знов зовемось усі козаками)¹² як і усі другі; він не може стати паном, бо панів у нас немає і вернувшись до дому він мусить робити усю чорну роботу на громадським полі так як і усякий другий. Ось дивись Андрію, цей молодий парубок, що сидить рядом з тобою, він був і в гімназії і в університеті, а як ти бачив, він кидав снопи на машину не гірше як і інші. Після вечері він мабуть піде до дому та почне таке викладати по своїх книжках та ріжних інструментах, чого нам з тобою і до віку не зрозуміти.»

Молодий парубок, на котрого показав Остап, усміхнувся і відказав Андрієві: «Це правда, що каже дядько Остап, бо *наука не вадить роботі*.»

«Та і треба правду сказати», повів свою річ далі Остап, «що тепер чорна робота далеко не така тяжка, як була колись. Більшу часть праці робить за нас машина і у саму горячу пору чоловікові не приходитьсья робити більш ніж вісім годин у день, а зимою то не більше як чотири, а як

¹² Примір впливу козакофільської стихії на Подолинського.

часом то він буває зовсім вільний.»

«Як же ви розділяєте урожай з громадської землі», спитав знов Андрій, і що сталось з тими шматочками ґрунту, що вже мали наші батьки?»

«Як хто схотів задержати свою, то і задержав її», відказав Остап, «тільки найбільш хазяїнів віддали свій ґрунт до громади кажучи, що там він дає більше користи¹³. А розділяєм ми урожай громадський, як ось бачиш. Хоч ми живемо багато ліпше, як перше, то все ж ми не забуваєм, що ми прості люди і що дурна панська розкіш нам не потрібна. Землі ми маємо тепер доволі та й земля на Україні гарна і при добрім хазяйстві, як у нас тепер, дає дуже багаті урожаї. Дивись Андрію, у нас на громадським току мабуть у десять разів більше стирт хліба ніж бувало колись у пана. З цим хлібом ми робимо так: одну часть розбирають хазяїни на стільки, скільки кожному треба. Котрий має більшу сім'ю, бере більше, котрий меншу, бере менше, та усякий бере стільки, щоб йому стало хліба до другого року. Другу часть урожаю ми ссипаєм у громадський амбар (шпіхлір) на посів, та на случай неурожая. Увесь же остатній хліб ми відсилаєм за границю або веземо до міста і вимінюєм у міських громад на все те, що нам потрібно, чи на одержу, чи на чоботи, чи на що інше. Або знов міняємо на ліс, та на камінь і на залізо для будування, коли громада не має свого ліса, як то, жаль сказати, найбільш буває на Україні і досі, хоч ми вже багато лісів насадили на тих місцях, де пани та жида повирубували старі ліси для цукерень.»

«От добре нагадав мені за цукерні», сказав Андрій, «як же ви зробили з ними, кому тепер вони належать, коли нема ні панів ні жидів.»

«З цукернями та з іншими заводами зробили так само як і з ґрунтом. Вони тепер громадські, то єсть належать до громад (артелей) тих робіт-

¹³ Подолинський настоював на свободному виборі селянами приналежности до громад.

ників, що на них працюють. Робітники вибирають таких зі своїх, котрий розумніший або більше вчився, за директора і слухають його доки самі хотять. Як він їм не сподобається, то вибирають іншого. Увесь сахар (цукор) або другий товар, що виробляють на фабриці, належить до громади робітників і вона робить з тим товаром так як ми з хлібом — вимінює на усе що потрібно людям і розділяє між ними.»

«Як же то робиться, що ніхто з тих виборних та з тих директорів нічого не краде?» спитався знов Андрій, «Це мені в дивовижу.»

«А нащо йому красти», засміявся Остап: «хіба він з'їсть сто мішків пшениці або сто голов сахару (цукру). Ніхто йому нічого не дасть за них, бо усі люди мають своє по своїх громадах, а як би він случаєм і продав їх куди за границю, то що ж пічне робити з тими грішми? Землі не купить, бо земля громадська і не продається; фабрики не збудує, бо не найде ні одного чоловіка, щоб пішов робити до чужого за гроші, бо кожний тепер робить тільки на себе у своїй громаді. Оттак то люди стали чесні, бо вже не мають ніякої користи бути злодіями», додав Остап і знов засміявся.

Андрій замовк і став дивитись на веселі та щасливі лица людей округ себе та слухати їх розумної речі. Помовчавши він зразу нагадав за свого старого батька, що стільки витерпів від панів на своїм віку, та за свою рідну матір і спитав Остапа:

«Брате, а де ж наш батько і наша мати, чи вони дожили до цього щастя, чи вмерли за давного гіркого життя?»

«Ні Андрію, батько і мати не дожили до цього. Вони вмерли швидко з горя після того, як тебе покалічила машина та доктори відрізали тобі ногу і ти з молодих літ мусів піти між старці.»

«Ой мамо ж моя рідна! Ой батьку мій! Нащо ж ви так швидко вмерли», крикнув Андрій — і прокинувся.

Дивиться він, а немає ні машини, ні току, ні Остапа, ні інших людей, а лежить він на полу у

своїй тісній хаті з поломаними руками та ногами, а мати стоїть у головах і гірко плаче.

Усе зробилось так, як казав Остап Андрієві во сні. Андрій не вмер, та остався калікою, доктори відрізали йому ногу і він мусів піти між старці не діставши від пана ані шеляга за каліцтво. Батько і мати його справді швидко померли.

Тільки Андрій не забув і одного слова з свого чудового сну. Тепер він ходить на дерев'яній нозі між людьми і просить милостині; а як зустріне доброго чоловіка, то розкажує йому свій чудовий сон. Люди слухаючи хитають головою і не один відкажує Андрієві; «Того ніколи не буде, що ти нам кажеш, хіба через тисячу років.» На те Андрій їм каже: «Слухайте добрі люди, куди жаба не долізе і за тисячу років, добрий кінь забіжить за один тиждень, а паровою машиною доїдеш за один день. Тепер настали швидкі дні, — усе робиться парою: *вже недалеко до слушного часу!*»

ПРО БАГАТСТВО І БІДНІСТЬ

ПРО БАГАТСТВО
ТА
БІДНОСТЬ

РОЗМОВА ПЕРВА.

Ціна 10 крайцарів.
1876

Титульна сторінка Женевського видання

Про бідність — другий «метелик» Подолинського — вийшов у Відні 1875 р., а в переробленій формі під заголовком, *Про багатство та бідність*, в Женеві 1876 р.¹ Своім стилем розповідь нагадує розмову селянина в брошурі Волховського, *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків*². Ціль брошури — пояснити селянам і робітникам, доступною їм мовою, теорію додаткової вартості і розпочати серію трьох «розмов» на економічні теми³.

З відомих перекладів, два вийшло польською мовою, один білоруською і один французькою⁴. В перекладах введено зміни і пристосування до польських обставин та до французької публіки.

Російські й австрійські власті зустріли *Про бідність* з тою самою ворожістю що й *Парову машину* та *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків*. Всі три бошури були заборонені і пізніше фігурували в конфіскаціях і судових процесах.

Тут надруковано віденську версію брошури, зберігаючи в основному мову і стиль оригіналу.

¹ *Про бідність. Розмова перва*. Відень, з болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. *Про багатство та бідність. Розмова перва*. [Женева], 1876.

² *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків*. Коштом і заходом В. Кістки. Відень, з болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1876.

³ *Про хліборобство*. [Розмова друга]. Частина перва: *Про те як наша земля стала не наша*. Липський [sic = Женева], 1877. Частина друга: *Як завелосся панство, а хлібороби без землі zostались* не була надрукована і, мабуть, пропала. *Про хліборобство*. Частина третя: *Як де земля поділена і як би треба їй держати*. Липський [sic = Женева], 1877.

⁴ *Opowiadanie o biedzie*. Poznan, Nakladem autora, 1878; Mlot, Jan [Szymon Diksztajn], *Opowiadanie starego gospodarza*. Warszawa, 1878. *Про багатство да бѣдностць*. Пьереклад з україньского. Жаньева, Друкарня «Работника» і «Громади», 1881; Podolinsky, S., "Richesse et pauvreté — dialogues économiques entre paysans oucrainiens", *Le Travailleur* (Marseille). 1881, No. 12 (17 juillet); No. 13 (24 juillet); No. 15 (7 août).

ПРО БАГАТСТВО ТА БІДНІСТЬ

Серед широкої долини розкинулось велике село. На березі става стоїть висока сахарня (цукерня)¹, і при місячним світлі ясної зимової ночі одсвічується, як у дзеркалі, у яснім як скло, льоду ставка. Коло фабрики збудовано низенький та тісний будинок, у котрім живуть робітники.

В першій годині після півночі у засміченім та темнім будинку сиділо коло казана (кітла) з стравою з двадцять людей старих і молодих, котрі оце тільки прийшли з роботи і аж тепер, у цю нічну пору, почали вечеряти. Між тими людьми зараз кидалось в очі лице одного діда з довгою, мало не до пояса, сивою, аж білою, бородою.

Деякі з робітників балакали між собою як звичайно говорять люди дуже потомлені після тяжкої роботи. Дід, здавалось, не слухав їх, опустив очі до землі і мовчки зрідка простягав ложку до казана.

Напроти діда сидів ще молодий парубок з лицем розумним та гарним, з великими блискучими чорними очима. Звали його Михайлом Круть. Він оце недавно тільки появився на фабриці, і ось яким slučajем: Був він сином таки простого, зовсім бідного мужика з Херсонської губернії, тільки батько його був вже трохи письменний і післав свого сина у город до школи, де його прийняли у науку. Учивсь він там років з чотири, а опісля пішов за сільського учителя у те село, з котрого був старий дід. Дуже сподобався він там усім людям, — а діти в школі так полюбили

¹ Всі примітки в дужках належать авторів брошури.

В брошурі *Про бідність*, слово «сахарня» пояснене як «фабрика цукру».

його, що учились від нього в десять раз більше, ніж перш у дядка, котрий раз у раз приходив в школу п'яний, бив дітей кулаками по голові і скуб їх за уха та за волосся.

Тільки не довго прийшлося Михайлові учителем бути. Дяк із зависти набрехав щось на нього попові. Піп і сам не дуже любив Михайла за те, що той не кланявся йому дуже низько і як коли, то сміявся з нього між людьми за попове п'янство і доказував людям, що по правді піп не має права драти з них стільки грошей за треби, як він по попівському звичаю робив. Правду кажуть люди, що «попівські очі заздрісні». Піп, слухаючи дядка, сам ще додав якоїсь брехні, нібито Михайло бунтує людей проти начальства і зробив зрештою так, що Михайла з його місця прогнали, не дозволивши йому більше бути ні вчителем, ні волосним чи сільським писарем. Тепер він мусів шукати роботи і нанявся на місяць у фабриці. Йому ця зміна не була дуже важка, бо він хоч і вчивсь, а од роботи не відставав і не вважав чорну роботу за сором, як то звичайно роблять інші дурні недоуки. Та і тепер на фабриці він не кидав науки і нерозуми, що він читає книжки, котрі приніс ще з собою, як був колись у Києві.

Старий дід сидів та мовчав, аж поки Михайло, обернувшись до нього, не спитався:

«Діду Карпо, через що ви стали [на роботу] на місяць на фабриці? Скажіть нам будьте ласкаві. Як я був за вчителя у вашім селі, то бачив вас хазяїном (господарем), хоч не багатим, та все ж не таким сіромахою як ми, що ходимо заробляти гроші на чужій роботі.»

«Я і тепер ще хазяїн, та що з того хазяйства, коли, як бачите, під кінець свого віку знов мушу запродувати себе на панщину? одказав дід. Коли хочете, добрі люди, то я вам розкажу, як то сталося зо мною, та не тільки зо мною, а мало не зо всіма хазяїнами у нашім селі, що ми тепер вже не можемо прохарчуватися з свого хазяйства.»

Люди прохали діда, щоб він розказав їм — і Карпо почав свою мову:

«Через кілька років після «волі»² наш пан покинув хазяйнувати (господарювати) бо був він ледачий, як і всі пани, і без панщини йому дуже важко було управитись. За панщини (кріпосного права) було при нашому селі усього поля тисяча триста десятин, з них триста одійшло на нас сотню хазяїнів, а решта тисяча десятин осталося за паном. Як ми почули, що він хоче кинути хазяйство і віддати в аренду землю, то зібрались ми громадою, зговорились між собою, щоб наняти панську землю усією громадою і послали до пана трьох чоловіків виборних. Пан почав правити з нас п'ять карбованців за десятину і усі гроші за рік наперед, бо дуже хотілось йому після ненависної «волі» поїхати за границю на теплі води. Дальше він оддавав нам поле і по чотири карбованці і ми були б їх дали йому, бо маєм дуже мало поля, але тільки де ж набрати мужикам чотири тисячі карбованців зразу? Казали ми панові, що будем платити за кожних три місяці, та він слухати не схотів. Тим часом наскочив жидок Лейзор, що може і ви його знаєте. Дав він панові по три з половиною карбованця за десятину і усі гроші за рік зразу і дістав аренду на дванадцять років.

«Лейзор завів зараз велике господарство. За пана ми як коли, то ще й наймали трохи поля за гроші, а Лейзор як тільки став на хазяйство, зараз об'явив, що не дасть нікому і на сажень³ поля за гроші, а тільки на одробіток. І як же він дає ту землю? За десятину поля ми повинні йому десятину впорати і убрати і ще два дні косити, або день возити своїми волами; тобто переложивши на гроші він з нас дере по сім або по вісім карбованців за десятину. Так само і за худобу, що приймає на випас, бо ми майже зовсім не маємо випасу на своїй землі. Лейзор за штуку товарини

² Мова про офіційне скасування кріпацтва в Російській імперії законом з 1881 р. Щоб показати неповність волі надану селянам, Подолинський бере це слово в лапки.

³ Сажень — 2,13 м.

править, щоб йому убрати десятину озимини, а приймає він на десятину випаса не менш, як три штуки великої худоби. Через це саме багато з наших хазяїнів попродали свої корови та воли, а звісно, що без вудоби всякий хазяїн швидко стане бідним.

«Та і треба ж порахувати, кільки ми робили дурнісінько на того жида, кільки він має процентів з нашого поту. Він щороку засіває хлібом не менш як триста десятин поля, і все то ми йому і орем і убираєм за ту землю, що він нам роздає.

«Як я ж вам казав, Лейзор платить панові три тисячі карбованців щороку; а він живе з своєю родиною у панських будинках, і тратить грошей не менш як півтори тисячі карбованців за рік; та ще поверх усього того, я добре знаю, що тепер, після шести років оренди, він має більш, ніж п'ятнадцять тисяч карбованців чистими грішми на людях та по різних жидівських гандлях. А прийшов він у наше село голісінький і гроші, котрі він зразу уплатив панові, він позичив у якихось багатих жидів. Звідки ж він усе те взяв, як не з тої землі, а не так з землі, як з нашої праці? Бо сам він ніколи і пальцем до роботи не доторкнеться.

«Як же воно діється? Та порахуйте самі. Платить Лезор панові у рік за десятину поля три з половиною карбованця. Нехай з тих тисячі десятин усього поля він отдає нам триста. За це ми мусимо йому впорати і скосити ще триста десятин. Остатню роботу, тобто засіяти, заволочити, зв'язати, звести, змолотити - усе він робить таки нашими руками, тобто за толоку, котру він віддає на випас під нашу худобу. От так воно і робиться, що він тільки панові платить три з половиною карбованця, а нашу працю на тій землі, що він сам засіває, бере усю дурно, через то, що ми мусимо брати в нього поле. Бо як же ви хочете, щоб чоловікові з родиною і з худобою прожити з тих нещасних трьох десятин нашого наділу? Та ще не тільки самому прожити, а ще заплатити усякі податки, тридцять або і тридцять п'ять карбо-

ванців.

«А орендареві що? Засіває він триста чи триста п'ятдесят десятин і вікладе на них тільки по десять карбованців на десятину тих грошей, що він платить панові. За працю він нічого не платить, бо має її за решту поля від нас. Нема чого і казати, що десятина засіяного поля верне йому не десять карбованців у рік, а тридцять чи сорок, не вважаючи на його погане жидівське хазяйство. Нехай, скажемо, тридцять карбованців.

«Порахувавши усе, орендатор має за оці шість років по тридцять карбованців з десятини чистого бариша кожного року. Усю нашу працю коло тої десятини, тобто її виорати, зралити, заскородити, засіяти, заборонувати, скосити хліб, зв'язати його, звести та змолоти, треба так само рахувати не менш як на п'ятнадцять або двадцять карбованців, бо якби він наймав людей за гроші, то мусів би заплатити стільки. Таким чином він на кожний карбованець має другий карбованець приходу; за кожний день нашої праці він має на таку ціну хліба, чи грошей за хліб, що міг би за ті гроші наняти чоловіка на два дні.

«Так би ще воно було, якби він платив нам за нашу працю чистими грішми, а тепер то він ще більш баришує, бо раз він нас обдирає, як роздає нам поле у два рази дорожче, ніж сам платить панові, а другий раз, як рахує нашу працю багато дешевше, ніж він мусів би заплатити грішми, якби ми не були приневолені брати в нього поле. А як же його не брати?

«Я вже вам казав, що ми маємо після «волі» свого ґрунту триста десятин, по три десятини на хазяїна. З тих трьох десятин, звісно, ми засіваємо щороку дві, одну озиминою, другу яриною. Я вже казав, що десятина озимини рік у рік дає тридцять карбованців.

«Усі вони йдуть на здирство, на ті поземельні, подушні, волосні, земські і чорт батька його знає, які ще податки. Як коли, то ще не вистачає.

«Щоб то вернути хоч копійку за свою працю, на це і не надійся. А коли, не вродить, хліб тоді

продавай худобу, одержу і сам іди в наймити, як ось я тепер.

«А з тієї десятини ярини хіба можна прохарчуватись цілий рік?

«Або хіба можна на одній десятині толоки видержати худобу? За це нема чого і питатись, бо кожний знає, що не можна. От таке ми присилували брати у жида поле і робити йому за це, скільки він забажає. Робили колись на панів панщину, а тепер робимо на жида. Тільки скористали, що не має жид права бити людей, та і то добре знаєте, що усякого буває, особливо, як в жида якийнебудь підпанок служить за економа.

«Беремо ми в жида усею громадою з триста десятин що року. З них доплачуємо решту податків і живемо з жінками і дітьми, а вже як живемо, то лучче і не казати. Добре бачите, що не стає нам хліба, бо інакше мені на старості літ не приходилося б ставати на зиму робітником на фабриці.

«А скільки ще ми трудимось через те, що беремо поле в жида? За тих триста десятин ми мусимо жидові зробити усю працю на його триста десятинах. Так як бачите, ми працюємо у три рази стільки, скільки треба б нам було, щоб прожити, якби ми мали більше поля. Один раз ми робим на нашій викупній полі, але уся та праця іде на здирство, на податки. Другий раз працюємо жидові за те поле, що в нього узяли, а вже третій раз, як в кого ще останеться трохи сили і часу, то робить на жінку і дітей своїх та на себе.

«Чоловік не скотина, та і та змориться і повинна мати відпочинок; а ми ніколи не маємо; цілісінький вік робимо і все не вилазимо із бідності. Якби не те здирство, то ми може якнебудь, хоч бідно, обійшлись би своїм ґрунтом і не брали б в жида; то він не мав би і робітників і мусів би сидіти та дивитись на неорану землю, та мабуть, не уміючи узятись до роботи, він вмер би з голоду, або їв би польову цибулю, що росте на ціліні.

«А так як тепер діється, то ми зветься вільні,

а у жида в неволі мало не так само, як колись були у пана за панщини.» І старий дід гірко здихнув і махнув рукою.

«А знаєте, добрі люди, через що то так діється? почав говорити Михайло. Здирство багато винно у нашій бідності, та не через само здирство ми бідні. Найбільше лихо є через те, що чоловікові за його роботу ніколи не платять стільки, скільки він виробить своєю працею⁴.

«Уся біда йде від того, що чоловік робить на другого, а не на себе. Ви самі сказали добре, діду Карпе, що якби порахувати на гроші усю працю коло десятини поля, то треба було б заплатити з двадцять карбованців. А бере жид баришу з десятини рік у рік з сорок карбованців. Відкіля ж він їх бере? З людської праці. Бо нехай би він свої гроші з паперу заховав в землю, та почав би бігати коло них, як він бігає коло робітників, то вони б йому через рік погнили у землі, а не зробилося б з двадцяти карбованців сорок. Отже як воно виходить. Нехай хазяїн платить у рік з тридцятьп'ять карбованців податку. Часом дуже важко буває їх заплатити, але вже як заплатив, то і кінець речі. Отже з роботою на чужім полі, або на фабриці інше діло. Нехай ви станете робити усю працю на одній десятині поля, то якби воно було ваше, то ви б мали за ту працю увесь урожай, скажемо сорок карбованців, а на жидівським полі, то вже з тих сорока карбованців двадцять або і більше піде в жидівську кишеню.

«Це так як биви робили на одній десятині. А як станете на дві, то він з вашої праці матиме баришу сорок карбованців, як на три, то шістдесят карбованців. Чим ви більше робитимете, тим жид, або пан, або купець, нічого не роблячи, буде більш багатіти. А стане він багатим, що він роби-

⁴ Тут і далі підкреслено автором брошури.

тиме? Буде він чимдалі, тим більш закупляти поля і ви мусітимите робити понад силу, щоб ще більше грошей лізло у його повну кишеню.

«Як добре порахувати, то хліб або цукор, або інший товар, котрий кожний з нас виробить своєму хазяїнові, два або три рази більш варт, як ті нещасні гроші, що хазяїн нам платить. Якби діялось по правді, то ми мусіли б мати за день роботи стільки плати, скільки варто те, що ми виробимо; наприклад: як я виору десятину поля і скошу хліб і змолочу його і зроблю усю працю, то, по правді кажучи, увесь хліб повинен бути мій, а не так, як оце нам дід Карпо розказували, що за хліб з *однієї десятини* чоловікові приходить ся зробити *усю працю на трьох десятинах*. Так само і тут на фабриці. Ми виробляємо увесь цукор, то він повинен бути увесь *наш*. Тільки тоді пани та фабриканти не наймали би людей, бо не мали би ніякої користи, та і панів би не було таких дармоїдів, бо мусіли б вони усі робити нарівні з простими людьми, щоб не вмерти з голоду. Тепер же інша річ. жид, чи фабрикант платить робітникові, кажім, один карбованець, а має з того карбованців два, як не більше, приходу. А це знов через що робиться? Через то, що *робітникові завжди платять тільки таку плату за його працю, щоб він аби тільки якнебудь прожив на світі, не вмер з голоду*, та і то не раз у раз, бо добре знаєте, що в іншій місті не раз доводилося робочому чоловікові з голоду пухнути. А цього ніколи не могло б бути, якби робилось по правді, бо чоловік раз у раз може виробити більш, ніж він з'їсть, особливо на нашій стороні. Та тільки яка йому користь з його роботи? Усе що він виробить більш, ніж його зарібок, ніж те, що йому платять хазаїн за роботу, увесь *лишній товар*, чи той хліб, або цукор, або другий який товар, котрий він виробить своїми руками, піде не до робітника, а до хазяїна, до пана або купця у кишеню. Як добре порахувати, то воно вийде, що робітник за ті гроші, що йому платять за цілий день повинен би тільки робити пів дня, або і ще менш.

Наприклад хоч би і на нашому заводі.

«Я оце якось чув, що німець, хазяїн нашої фабрики, нишком хвалився якимсь панам, що ходили з ним по заводі, нібито оцю зиму його фабрика іде дуже добре, так добре, що якби він за ту саму плату, що він нам тепер платить, замість двох змін робітників у сутки (добу) поставив би чотири, то і тоді б він ще не стратив усього барisha. То як добре розсудити, воно і значить, що ми менш, як за шість годин одробляємо дурно, щоб у його німецькій кишені більше грошей брязчало, та його німкеня щодня вдягала нову шовкову чи оксамитову сукню. Оці шість годин *лишньої праці у сутки* не дають нам ніякої користи і ми мучимось на цій поганій фабриці, у грязі та смороді, тільки тому, щоб усякі дармоїди гладшали та бенкетували з нашої муки. Робітник не має нічого, він не може прожити дурно без грошей, бо ніхто йому дурно хліба не дасть. Через те він і мусить продавати свою роботу; а дають йому за неї стільки, щоб він хоч і голодний та все б робив, і держати його у існоті, та в темноті і мокроті гірш ніж скотину, аби тільки він не заслаб так, щоб вже зовсім не зміг робити. Та і на це не дуже дивляться. Мабуть ви чули, що на Лебединській фабриці у жида Ізраїла Бродського люди вмирали та і тепер мабуть, що вимирають гірш ніж мухи восени. Якось за одну зиму стільки людей повмирало, що вже він сам злякався і заплатив попови багато грошей, щоб він не записував у книгу як ховає. Таким робом за одну зиму поховали чотириста чоловіків незаписаних, окрім тих, що були записані. Почали люди жалітись на Бродського кажучи що. до нього на завод чоловік іде не на роботу, а на смерть. Прислали чиновника розвідувати діло. Приїхав він та пішов зараз до Бродського, той йому підкинув кілька тисяч карбованців і поїхав той чиновник до Києва і там відказав своєму начальству, що в Бродського на заводі все благополучно. Одначе прислали другого чиновника; той не схотів брати хабара, та щось не дуже довго прожив на сві-

ті. Вмер він сердешний через кілька тижнів після того, як був у Лебедині. Звісно, люди кажуть, що Бродський його утроїв; може воно і неправда, але хто його знає.

«Прислали знов третього чиновника. Той узяв хабару двічі стільки як перший, бо боявся вмерти, і з того часу вже Бродський робить з людьми, що схоче. Вмирають люди на заводі, як і вмирали, та вже ніхто ними не журиться.

«Правда, якби всі робітники послабли, чи повмирали, то і заводи та фабрики поставали б, і фабриканти не мали б ніякого бариша; ну та до цього ще далеко. Робітники завсіди знайдуться, бо бідних людей на світі багато і що року другі народжуються. Тим-то багаті і роблять з нами так, що рідко хто з нас свого віка доживає, як чоловікові призначено, а більша часть вмирає в молодих літах від тяжкої праці та поганих харчів, або від усяких зараз⁵ та інших болістей, що завсіди і не виводяться на наших фабриках.

«А все через що? Через то, що хазяїни наші тільки і дивляться, якби нам менше заплатити за нашу працю, та більш присилувати робити, щоб мати з нас якнайбільше бариша, найбільш лишнього протів нашої плати товару чи грошей від нашої лишньої роботи.

«І все то вони получають дурнісінько, бо хазяїн сам зрідка прийде і подивиться, що діється у нього на фабриці, бо і ту легку роботу роблять за нього наймити, наші наглядачі, котрих хазяїн закупляє своїми грішми, бо він їм платить добре, не то що нам.»

Люди заслухались у Михайову розповідь і не

⁵ Подолинський описав жалюгідний стан здоров'я українських селян і робітників в своїй праці *Ремесла і хвабрики на Україні*. Женева, Печатня Работника і Громади, 1880. стор. 121-134. Дивись в цьому збірнику розділ «Машини і фабрики в Україні».

бачили, як у будинок ввійшов один з прикащиків якийсь ляшок, котрий тому років з п'ять появився на їхній фабриці голодний та обідраний, а тепер вигодувався, як кабан, носив золотий годинник з великим ціпом і мав на усіх пальцях золоті перстені.

Почувши, що робітники говорять за прикащиків, він дуже розсердився, та тільки не схотів просто причепитись до їх за те, а почав здалека:

«Які ви, дурні мужики, думаєте, що ви дурно робите на хазяїна. Хіба ви не знаєте, що він положив на завод свої гроші, свій *капітал* і мусить мати з того *капітала процент*.»

Робітники усі промовчали, бо боялись сваритися з старшим. Ляшок побачивши, що ніхто йому нічого не відмовляє, не мав вже до кого чіплятись і мусів піти.

Як він пішов, люди почали знов свою розмову. Михайло почав знов говорити:

«Ось лях каже, що хазяїн поклав у завод *капітал*, тобто свої гроші і через те мусить мати бариш, нічого не роблячи. А мені здається, що це не по правді. Хіба гроші без праці йому б дали яку користь? За це вже ми казали. Нехай він заховає гроші у землю і дожидається з карбованця зробити два.

«Каже лях — *капітал*! А відкіля той *капітал* у нього взявся? Чому в робочого чоловіка нема того *капіталу*? На це я вам от що скажу, добрі люди: *капітал* той, чи великі гроші, робляться з роботи, тільки не з своєї роботи, а з чужої. З своєї праці чоловік багато грошей не назбирає, бо сила чоловіка не без кінця; щоб себе і дітей прохарчувати треба не мало сили потратити; а щоб ще на багатство, на *капітал* робити, у кожного останеться сили вже і не багато.

«З своєї чесної праці ще ніхто не став дуже багатим. А з чужої заграбованої роботи, то інша річ. Дід Карпо казали вам, що жид з кожної десятини поля, на котрій *для його люди роблять*, має двадцять карбованців баришу. Нехай буде в нього тих десятин три тисячі, то не довго йому ве-

ликий лантух грошей назбирати. Матиме він капітал і схоче на його проценти брати. А за що? Відкіля той капітал узявся у жида? *З людської праці на тих десятинах.*

«Ось і ми, наприклад, робітники працюємо у німця на фабриці. Купує він нашу роботу за яких небудь тридцять копійок у день, а виробляє кожний з нас сахару може на карбованець. Ми підемо з заводу такі голі, як і прийшли, а в німця швидко зробиться капітал. А відкіля? Тільки з нашої праці. Так і знайте, добрі люди, що увесь капітал, який тільки є на світі, увесь він зробився з праці робітників, з поту і крові простих людей.

«А маючи гроші, той жид або пан усе тримають в своїх руках. Бо тепер усе продається; і сама праця чоловіка продається, як який інший товар. І продається вона дуже дешево. Ніхто не платить робітникові стільки, як його праця справді варта, скільки він може виробити своєю працею, бо тоді б ніхто не мав жодної користи наймати робітників. Платять чоловікові стільки, скільки йому найменш потрібно, щоб він міг як-небудь прожити, прохарчуватись і одягтись. Яке його життя, до того хазяїну немає діла, аби робітник робив, а в хазяїна щодня гроші прибували.»

«По більших містах, от, як у Києві або в Одесі, робітники з ранку виходять на базар і стають рядом з перекупками та лавочниками, котрі продають різні речі. А що ж продають ті робітники? Вони не мають ніякого товару, окрім своєї праці і вони її виносять на базар продавати так само як кушнір виносить свої кожухи, або швець свої чоботи. Тільки праця дуже різниться від іншого товару. Як хто купить за п'ять карбованців пару чобіт, то він вже більше нічого і не матиме, як ті чоботи. Він їх поносить пів року, або рік, коли вони добрі, та іншої користи з них не матиме. А як який хазяїн за тих самих п'ять карбованців найме собі робітника на місяць, то вже інша річ. Той робітник буде йому і косити і молотити цілий місяць, або робити на заводі, або у якійсь

майстерні, і своєю працею він дасть хазяїнові бариша не п'ять карбованців, а може десять, або і ще більше. *От з тих то грошей, що хазяїнові зостануться, з роботи наймита, більш ніж те, що він заплатить наймитові, з тих тільки грошей у хазяїна і стає кишеня повна, з тих грошей у його і робиться капітал, як каже лях.*

«Як порахувати, що на нашій заводі, де робить п'ятсот чоловік, хазяїн матиме з кожного чоловіка по десять карбованців прибутку кожного місяця, а зі всіх п'яти сотень чоловік він матиме п'ять тисяч карбованців у місяць, то через кілька років він буде мати дуже великий капітал. А як подумаєш, хіба він заробив ті гроші? Усі вони до одної копійки з нашої роботи, з нашого здоров'я. Якби по правді діялось, *то гроші не повинні б давати ніякої користі, а тільки сама праця*, бо кожна копійка баришу, що жида або фабриканти получають з своїх грошей, іде до них нізвідки інше, як тільки з нашої роботи.»

Михайло замовк і з других людей також жоден не вимовив ні слова. Не всі зразу добре зрозуміли те, що казав Михайло, бо не так легко чоловікові, що перший раз почав думати про це, зразу поняти оці речі. Тільки всі почули, що він говорив правду і від щирого серця, бо він говорив у користь простих людей, робітників, і проти панів, жидів і інших дармоїдів.

Через деякий час старий Карпо знов почав розмову: «А мабуть так само, як Михайло каже, що діється з грішми, робиться і з полем. Я оце думаю, защо тільки наш пан получає гроші за оренду від жида, коли він нічого на землі не робить? Як я ще був молодим і щороку ходив чумакувати до Одеси чи Миколаєва з хлібом, або в Крим по сіль, то я бачив в Херсонській та Таврійській губерніях стільки степу неораного і незасіяного, що і оком не обкинеш. І лежав той степ так мабуть кілька сот років і не було й чути,

щоб його хто брав у оренду чи як там. А через що? Через те, що тоді там було дуже мало людей, не було кому й робити на тім степу. А тепер я чую, вже стала інша річ; тепер і там вже платять панам по чотори і по шість карбованців у рік за десятину, бо тепер і там вже є бідні люди, котрі мусять продавати свою працю, щоб мати з чого жити.

«То це і виходить на одно. Наш пан має оренду плату за свою землю тільки через те, що ми не можемо прожити з нашої землі, а повинні найматися до жидівської роботи на панській землі.»

Люди знов замовкли і кожний думав про те, що оце тільки чув, поки один з робітників, котрого звали усі на заводі Степаном Хмарним, бо він раз у раз ходив чогось дуже хмарний, і котрий досі не вимовив ані слова, глибоко здихнувши, сказав:

«Мабуть така вже наша доля, що ми ніколи і не виб'ємось з нашої біди. Не з нас вона почалась, не нами вона і кінчиться. Раз у раз будуть на світі бідні люди, котрі муситимуть шукати чужої роботи і раз у раз будуть пани та фабриканти, у котрих буде і земля, і заводи, і гроші, і котрі наймаючи нас за дешеву плату, будуть мати великі прибутки з нашої роботи, на котрій ми тратимо свої сили, своє здоров'я. Така вже мабуть наша доля і нічого за це розмовяти, бо цьому горю не допоможе.»

«Не говоріть так», отказав йому Михайло, «подумайте самі: через що пани та інші багаті люди мають силу? Тільки через те, що мало не уся земля і усі заводи і фабрики у їхніх руках. Через те ми мусимо запродувати себе у чужу роботу, бо не маємо на чім робити у себе; через те вони мають раз у раз гроші, а ми не маємо; через те вони можуть нам платити, щоб нам аби сьогодні не вмерти, а завтра знов на них робити. От якби вся земля та всі заводи були наші, тоді б стало інше життя на світі простим людям. Кожний би робив у селі на полі, або на заводі, як би сам схотів, і мав би з своєї праці стільки, скільки

він нею виробить, а не таку малу частину, як тепер. Для цього тільки треба було б, щоб уся земля належала до сільських громад, а усі заводи до артилів робітників, котрі на їх працюють. Тоді б не було на світі багатих людей і бідних, а кожний би мав усього доволі, бо чоловік завжди, особливо у нас на Україні, може виробити більше, ніж йому треба на харч та на інші його справи; тільки треба, щоб він сам користувався усією своєю працею, а не віддавав більшу часть різним дармоїдам, як тепер. Якби наші люди дійшли свого розуму, то і зробили б так: усю землю від панів одібрали б собі для своїх сільських громад, а усі заводи та фабрики одібрали б для громад робітницьких.»

Михайло хотів розмовляти ще далі, тільки на той самий час прикащик лях знов увійшов у будинок і почувши, що робітники про щось дуже живо розмовляють між собою, став коло них, щоб підслухати. Михайло мусів замовчати, сказавши людям:

«А як то зробити, що я вам говорив і які б тоді були порядки, я вам розкажу іншим разом.»⁶

Люди, котрі, хоч дуже помучені, досі пильно слухали Михайла, тепер розійшлись і полягали спати по своїх тісних та темних кутках.

⁶ Натяк автора на заплановані ним чергові «розмови» на економічні теми.

ПРО БАГАЦТВО

ДА

БЪЕДНОСЦЬ

ПЪЕРАКЛАД З УКРАЇНСКАГО

ЖАПЪЕВА

ДРУКАРНЬА „РАБОТНИКА“ І „ГРОМАДИ“

—
1881

Титульна сторінка білоруського видання

ЛИСТИ ДО ВАЛЕРІЯНА СМІРНОВА

206. С. А. Подолінський – В. Н. Смирнову

Печатается по копии.

Hall bei Steyer, Ober Oesterreich, 17 мая [1875 г.]

Сегодня п[олучил Ваше п]исьмо и сегодня же нач[ал] п[и]сать ответ на Ваши вопросы, потому что на все почти мне отвечать очень легко. Многие из Ваших вопросов, именно теоретические, мне кажутся излишними и я думаю, что уже в первом письме и в слове "Украинская Социально-Демократическая Партия" заключается ответ на них.

1. У.С.Д.П., как и великорусская, не представляет собою вполне и стройно организованного целого и потому, конечно, не может иметь предварительной программы, как ее напр. составляет немецкая или другая западно-европейская. Тем не менее по разным случаям, напр. при соглашениях с радикалами (так у нас называют Вас и вообще общерусских социаль-демократов и так я буду выражаться для краткости) или при борьбе с либералами, многим приходилось выходить с программой не личной, но от кружка, партии или вообще как того требовали обстоятельства. В этих случаях украинцы нередко делали то, чего радикалы обыкновенно не делают, именно выставляли даже практические решения основных вопросов своего идеального строя, по крайности ближайшего. При этом экономические вопросы формулировались в смысле решений Брюссельского и Базельского конгрессов 1868–1869 годов, конечно, с полным прекращением капиталистического способа производства, продажи труда и т.п. элементов современного хозяйства, вкравшихся в 1874 году в записку de Раере.^{*)} Конечно, все это формулировалось в приложении к России и специально Украине. Решение вопросов о переходе земли в руки крестьянских общин, заводов в руки рабочих артелей понятны сами собой и об этом, уж конечно в среде партии, и не говорят больше. В политических вопросах У.С.Д.П.

Уривок листа в редакції Б. Сапіра.

Листи Сергія Подолинського та його сучасників — цінне джерело для глибокого вивчення історії української суспільно-політичної думки сімдесятих і вісімдесятих років минулого сторіччя. Без цих документів трудно збагнути як молода українська інтелігенція розуміла національні і соціальні проблеми та їхню взаємодію.

Епістолярна спадщина Подолинського мало використана дослідниками. Хоча до тепер опубліковано вже понад 90 документів, ці документи розкинені по різних збірниках і журналах і майже не відомі не лише ширшій публіці, але й спеціалістам. Архіви зберігають ще недруковані листи, які конечно зібрати і видати.

До цікавіших зразків кореспонденції Подолинського треба зачислити два листи до В. Смірнова, активного російського народника та близького співпрацівника П. Лаврова. Обидва листи були друковані російською мовою: Миколою Рудьком¹, з рукописів знайдених в ЦДАЖР СРСР, та Борисом Сапіром² з неточних машинописних копій, збережених в Архиві В. Смірнова при Міжнародному інституті соціальної історії, в Амстердамі. Англійською мовою листи вийшли 1982 р. в *Журналі українознавчих студій*³. При перекладі листів українською мовою та виготовленні до них приміток, я використав численні пояснення Рудька.

¹ М. П. Рудько, «С. А. Подолинський у революційно—народницькому русі 70-х рр. XIX ст.», *Український історичний журнал*. 1966, № 7, стор. 123—125, і М. П. Рудько, «Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади»», *Український історичний журнал*. 1968, № 9, стор. 128—133.

² *Вперед! 1873—1877: Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова*. Том II: *Документы*. Отобрал, снабдил примечаниями и очерком истории Вперед Борис Сапир. Dordrecht-Holland, D. Reidel Publishing Co., 1970, стор. 430—435 і 438—448

³ Roman Serbyn, "In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters of Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov," *Journal of Ukrainian Studies*. (Toronto). Fall 1982 (Vol 7, No. 2), стор. 3—32.

ЛИСТИ ДО В. СМІРНОВА

№ 1.

Відень, 4 травня [1875 р.]

Валеріяне Миколайовичу!

З три місяці тому, я дістав Ваш¹ досить лайливий лист і дотепер не відповідав Вам. Не думайте, що я розсердився — це зовсім не в моєму звичаї. Не відповідав я головню тому, що не мав адреси, бо думав, як пізніше і виявилось, що адреса на Рейнгарта² розкрита. А на [адресу] Лопатіна³ мені не хотілося писати. Все ж таки, я почав був писати, але не закінчив і не відіслав і тепер дуже задоволений, бо почав був писати в тоні, подібному до Вашого, а це з моєї сторони було б доволі по-дурному і, головне, — неприродно. Врешті, якщо було б щось справді цікаве,

¹ Валеріян Ніколаєвіч Смірнов (1848—1900) був виключений 1869 р. з факультету медицини Московського університету за участь у студентських розрухах, а опісля арештований за анархізм. На еміграції пристав до П. Лаврова і близько співпрацював у видавництві *Вперед!*. Незважаючи на їхню пізнішу політичну розбіжність, Подолинський залишився Смірнові близьким приятелем і допомагав йому фінансово. В часі писання цих двох листів, Смірнов жив у Лондоні.

² В тексті латинкою: Reynhardt'a. Ідентичності Рейнгарта не вдалось розкрити; його адресу вживали російські революціонери для своєї кореспонденції.

³ Лопатін, Герман Олександрович (1845—1918) — російський народник, друг П. Л. Лаврова. У 1870 р. він організував втечу Лаврова за кордон. У 1873—1879 рр. перебував на еміграції і співпрацював з журналом *Вперед*. Подолинський познайомився з ним у Парижі 1874 р.

то я писав би, але не було нічого цікавішого від списку⁴, який я Вам вислав; а й те, Ви ж погодитесь, річ дуже неважлива, тим більше, що в Росії про неї знали всі, кому треба було знати.

Отже, я не хочу збувати Вас жартами, але виправдатися перед Вами і Петром Лавровичем⁵, або, ще краще, пояснити, що я робив. Звичайно, робив я дуже мало. Я виїхав з Парижа в травні, цілком хворий і навіть дотепер ще не прийшов до нормального стану, але здається швидко, майже дійду. Вам, звичайно, хвороба не перешкоджає в роботі, але мені перешкоджає. Я прожив 6 місяців на селі і в Києві. На селі⁶ я займався майже виключно медичною практикою і, окрім селян майже нікого не бачив. Мій успіх у ролі медика далеко перевершив мої сподівання: до мене ходили люди із 40—50 сіл, у деякі дні більше як 50 людей, і я також постійно їздив по навколишніх селах. Не зважаючи на це, певна річ, мій панський стан псував усю справу і тому я вирішив його кинути. Почав я з того, що відмовився від усіх прибутків, і думаю після повернення до Росії купити восени десь селянський хутір і поселитися у ньому.

Взагалі я вважаю, що ходіння в народ є безсумнівно найкращою формою діяльності, з тим,

⁴ Тут ідеться про «Список осіб притягнених до дізнання та ще нерозшуканих» («Список лицам, привлеченным к дознаниям и еще не разысканным»), який наприкінці 1874 р. III Відділ секретно розіслав місцевим жандармським управлінням. У ньому значилися прізвища 53 революціонерів-народників. «Список» став відомий останнім, і у лютому 1875 р. його надрукували в газеті *Вперед!*.

⁵ В оригіналі закреслено слова «відносно моїх діл».

Лавров, Пйотр Лавровіч (1823 — 1900) один із важніших теоретиків російського народництва 1870-их років, разом з А. Бакуніном і П. Ткачовом. На заклик російських революціонерів, який йому доставили до Парижу А. Кріл і П. Байдаковський, Лавров відкрив журнал *Вперед!* 1872 р.

⁶ Мова йде про село Ярославка в Звенигородському повіті Київської губернії, де батьки Подолинського мали посілість.

одначе, щоб під словом ходіння розумівся перехід в народ і тривале (звичайно, наскільки поліція дозволить)⁷ поселення серед народу⁸. З тих, що досі ходили в народ, переважна більшість або попалась, або ж на зиму повернулась до інтелігенції. Перше, звичайно, залежить або від випадку, або від необережності, друге ж приносить велику шкоду, тому що вже встигло споганити ходіння в народ, принизивши його до літної прогулянки з сильними почуттями. Я гадаю, що Ви цілком погодитесь з цими моїми поглядами і хіба лише запитаете, пощо ж я тепер поїхав за кордон. Я поїхав на три місяці, почасти лікуватися від залишків глухоти, яка мені всетаки сильно заважає, а більше з ціллю привчитись до сільсько-господарських робіт, і з тою ціллю я відправляюся у Сербію і Галичину, тому що тепер в Росії людині з панів учитися працювати надто не вигідно. Потім, як я казав, куплю хату, напевно в цукрозаводній полосі Київської губернії, буду сіяти буряки і пшеницю і з цього жити; в ролі фельдшера або взагалі бездипломного доктора лікувати селян, то офіційно, а що далі, побачимо. Вам як медикові, я додам, що, звичайно, в більшості випадків внутрішня медицина — нісенітниця, але зате, з уже придбаного досвіду, хірургія і дерматологія — прекрасні речі. Додам ще до сказаного, що я маю намір здійснити свій плян дещо інакше як люди, які ходили досі в народ. Властиво я рішив усю справу здійснити офіційно, під своїм іменем, тому, що по-перше, бачу з цілого досвіду, що фальшивий паспорт мало охороняє, а крім того в місцевостях де я думаю жити, себто, в Київській або в іншій українській губернії, завжди ризикую наткнутися на знайомого чоловіка, а по-друге, тому що маю майже непоборне обри-

⁷ Всі дужки в цьому листі належать С. Подолинському.

⁸ Завдяки своїй козацькій традиції та присутності релігійних сект, Україна була улюбленим місцем ходіння в народ 1874 р. Ця спроба закінчилася поразкою, поліція виарештувала багато людей, часто за доносом самих селян.

дження до фальшивих паспортів.

Я Вам пишу дуже багато про себе, але це перший раз і, напевно знову про себе скоро писати не буду, і тому надіюсь, що Вам не надокучу. Крім того, виготовлення відповідного пляну, відмінного від того, який у мене був перше, звичайно, забрало в мене багато часу і сил.

Коли ми з Вами бачились останній раз, Ви мені сказали, що мене можуть занапастити три речі: медицина, українофільство і жидофобія. Тепер, повертаючись до мого життя в Києві, я Вам відповім: медицину я переміг; як Ви можете бачити з попереднього, вона є певним засобом, вигідним у народному становищі для кращого знайомства і т. п., звичайно, не більше. (Питання про жидофобію я поки що ще не вирішив⁹.) Навпаки, українофільство мене перемогло; я все мав до нього схильність, а останнім часом став цілковито запеклим українофілом. Але не журіться. Перш за все, якщо, як я надіюсь, Ви згодні, що висновки до яких я прийшов з приводу панського стану, добрі, і якщо я Вам скажу, що вирішувальним моментом в цім напрямку було українофільство, то Ви погодитесь, що воно вже не така погана штука.

Знайте передовсім, що тепер українофільство означає — українська соціально-демократична партія¹⁰, і якщо між українофілами і є ще люди, які в глибині диші з тим не згодні, то вони бояться вже про це говорити, тому що в результаті повинні би негайно вийти з українофільської партії. Але разом з тим ми українофіли настільки націо-

⁹ Ставлення С. Подолинського до жудівського питання ще не досліджене. В листі з 12 травня 1876 р, Подолинський пропонував написати для журналу *Вперед* довшу статтю на тему жидівського питання в Україні. Мабуть цю пропозицію відкинули, бо жодна стаття на цю тему не появилася.

Тут варто пригадати, що в українській мові, так як у польській та інших слов'янських мовах, слово «жид» усе був правильним терміном для ідентифікації цього народу. Лише в російській мові це слово стало образливим.

¹⁰ Так С. Подолинський називає українські «Громади» середини 70-х рр. XIX ст.

налісти, наскільки націоналісти — серби-соціалісти, англійці[-соціалісти] та інші [соціалісти], і певна річ, не більше націоналісти як Ви, росіяни¹¹. Не забувайте, що ми інший нарід, і різниця між нами і Вами така ж, як між Вами і поляками, сербами та іншими.

Якщо, незважаючи на це, Ви тільки задумаєте заперечувати справедливості необхідності всієї культурно-літературної діяльності української інтелігенції, то Ви цим відразу ж виявите себе найвужчим російським націоналістом. Не забувайте, що ми не можемо, а зокрема український нарід не може, розвиватися в соціалістичному напрямку за Вашими формами, так як не міг би польський. Не забувайте, що в нас ще нема тих культурних елементів, які вже частинно є у Вас: немає скільки-небудь виробленої літературної мови (наша народня мова, звичайно, чистіша і більше вироблена від Вашої), немає книжок для розповсюдження знань, необхідність яких Ви, а зокрема Петро Лаврович [Лавров], не станете применшувати. Повірте, що нашому народові можуть не подобатися ті форми, які для Вашого дуже привабливі.

Поясню це прикладом. Ваші видання [такі] як *Вперед*,¹² і народні (на жаль, їх, покищо, є лише *Хитра механіка*)¹³, мають у нас великий успіх. Скільки їх примірників не попадає до нас, всі від-

¹¹ В оригіналі «великороссы»; цей термін є сьогодні анахронізмом і його замінено в цьому і в наступному листах правильним терміном, «росіяни».

¹² *Вперед!* — російсько-мовний журнал, виходив нерегулярно в Женеві і Лондоні. В 1873—1877 рр. вийшло 5 томів: перші 4 під редакцією П. Лаврова, а останній Смірнова та Н. Г. Кулябко-Корецького. В 1875-76 рр. *Вперед!* виходив у Лондоні, в формі двотижневої газети (48 чисел).

¹³ Брошуру, *Хитрая механика* видав 1874 р., під псевдонімом Андрей Іванов, Васілій Егоровіч Варзар (1851—1940) у лондонській друкарні *Впереду*. Варзар походив з молдавської дворянської родини Варзерів. З 1869 р. Варзар був студентом Київського університету де й познайомився з Подолинським.

разу розходяться. На студентських зібраннях читають уривки журанлу *Вперед* цілком відкрито в присутності 200 чоловік, напр., зі [статті] «Революціонери із упривілейованого середовища»¹⁴; *Хитру механіку*, якої я, на жаль, дістав всього 20 примірників; так у мене розхапали, що я неміг залишити собі ні одного примірника, і т. д., і т. д. Я ніколи не чув, щоб який небудь українофіл уважав Ваш напрямок занадто скрайнім або закидав Вам які небудь інші дурні обвинувачення, яких не бракувало серед російської молоді. Між українофілами, певна річ, нема, або майже нема централістів, заперечувачів знання і т. п. Все ж таки вони нераз відносяться критично до Ваших видань, але в якому сенсі? У сенсі форми, у сенсі манери. Ось, напр., *Хитра механіка* дуже подобалася, крім, звичайно, останнього розділу, який, як я чув, додали в редакції і, треба сказати, дуже невдало, бо справляє фальшиве враження і псує книжку¹⁵. Але, не надаючи тому, звичайно, великого значення, усі в нас виступили проти заголовку *Хитра механіка*, як цілковито антинародного в нас, що має спеціально кацапсько-шарлатанський характер. *Х[итру] м[еханіку]* переробляють на нашу мову, і напевно скоро вийде друком¹⁶. Також і *Казка про чотирьох братів*¹⁷, яка простіша *Хитрої механіки*, подобається ще більше, зокрема селянам.

¹⁴ У статті «Революционеры из привилегированной среды. (По поводу некоторых вопросов)», що її написав Смірнов на підставі діяльності Подолинського, автор брав під сумнів революційний потенціал свого друга.

¹⁵ Останній розділ доданв Смірнов. Не ясно, що українофіли закидали цій брошурі.

¹⁶ С. Подолинський переклав брошуру і видав її в Відні 1875 р. під заголовком *Правда*.

¹⁷ *Сказка о четырех братьях* — народницька пропагандистська брошура, пера Л. А. Тіхомірова видана в женеvській друкарні «чайковців» 1873 р.

Українські переклади зробили: П. П. Пухинюк, студент Київського університету (*Що є та що буде*), та С. Подолинський, але жодний з них не був надрукований.

Звичайно, українці пересолують у другий бік. Якщо Ви читали видану в Києві, себто цензурну казку *Запорожці*¹⁸, то звичайно погодитесь, що літературним талантом і мистецтвом вона вище всього, що друкується за кордоном, і що навіть із принагідних причин, хоча вона й цензурна, то в соціальнім відношенні вона ледве що уступає закордонним виданням. (Її перепустив той же цензор, що пропустив *Дідуся Єгора*¹⁹ і який справді бере хабарі від українофілів; а тому Ви про нього краще нічого не пишть. Проте, хабарі не перешкаджають йому обтинати *Київський телеграф*²⁰, так що деякі з нас, а саме ті, що найбільше пишуть, уже пропонували добровільно замкнути газету.) Отож, казка *Запорожці* також грішить,

¹⁸ Іван Нечуй[-Левицький], *Запорожці. Казка*. Вперше друкована в Львівському журналі *Правда* 1873 р. (ч. 11, стор. 384—392; ч. 12, стор. 417—424; ч. 13, стор. 444—456, а тоді окремою відбиткою у Львові 1873 р. і в Києві 1874 р. Вживаючи форму фантастичної казки, автор змальовує ідилічну козацьку станицю магічно збережену на дні Дніпра біля порогів і протиставить щасливе життя козаків злидням сучасного українського люду, що закріпачений царським режимом і іноземними експлуататорами. *Запорожці*, безсумнівно, натхнули Подолінського написати *Парову машину*, з тою різницею, що ідеальне суспільство він шукає вже не в минулім козацтві а в будучнім соціалізмі.

¹⁹ *Дедушка Егор* (Рассказ) вперше вийшов, за підписом Н. Р., в російському журналі *Неделя* (Тиждень) (Петербург) 1870 р. (чч. 30 і 31) а опісля легально перевидана в формі брошури в Києві (1872 р.) і Петербурзі (1873 р.). Автор, Марія К. Цебрикова (1835—?), правнучка козака Максима Цебрика, який зрусифікував своє прізвище, розказала про заслання в Сибір селян, які бунтувалися проти несправедливих податків. Брошура втішалася великою популярністю серед народників. Її переклав українською мовою Фелікс Волховський, але вона не появилася друком через його арешт 1874 р.

²⁰ *Киевский Телеграфъ* — перша важніша газета Києва, політичного і літературного профілю; виходила двічі в тиждень в 1859 — 1863 рр. і тричі в 1864 — 1876 рр. В 1875 р. «Київська громада» старалася, з деяким успіхом, перетворити її на свій орган. У ній співпрацювали М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолінський та інші. Уряд закрив газету 1 червня 1876 р.

по-перше, ідеалізацією козацтва, а по-друге, за-
надто мистецькими формами, тяжко зрозумілими
народові.

Нашою найближчою ціллю, себто тих україно-
філів, що будуть безпосередньо діяти в народі, є
організування за кордоном регулярного видання
народних книжок, а потім, народного журналу;
останнє, звичайно, ціль яку дуже тяжко зреалізу-
вати не раніше як за рік або два. Не сердьтєся
тому, що ми тепер не працюємо безпосередь для
Впереду і Ваших видань. Причина не брак спів-
чуття, а свідомість необхідности завести своє по-
дібне [видавництво], звичайно, дотримуючись на-
ших національних особливостей і, скажу прямо,
навіть смаків, що ними ми, а особливо народ наш,
дуже дорожимо. Мені особисто дуже прикро, що
я не можу продовжувати розпочатої роботи у
Впереді, але я надіюся, що якщо Ви і Петро Лав-
рович довідаєтєся, що я здійснюю намір виявлен-
ний в першій половині мого листа, то Ви з пов-
ною охотою і навіть із задоволенням звільните
мене від даного мною слова.

Я б дуже хотів побачитися з Вами, але не маю
грошей, щоб поїхати, тому що я взяв у батька ли-
ше стільки, скільки було потрібно для здійснення
моїх намірів²¹ і більше брати вже не хочу. Якщо
Ви появитеь коли небудь у Росії, то знайте, що в
Києві або де я буду жити, завжди приймемо Вас з
радістю.

На жаль, без жадної користи, я останніми ча-
сами значно попсував свої відносини з поліцією.
Властиво мене водили в жандармське управління
як свідка в справі розшуку Каблїца²² і арешту
Волкенштейна²³, в якого Каблїц жив, і взагалі під

²¹ Мова йде про видання разом з О. Терлецьким пропа-
гандивних брошур, які, за традицією 60-х років, Подолин-
ський називав метеликами.

²² Каблїц, Йосіф Івановіч (1843—1893) — бакуніст, брав
участь у ходінні в народ, після чого втік за кордон, щоб
уникнути арешту.

²³ Волкенштейн, Александр Александровіч (1852—19--) —

час останнього місяця мені приходилось мати там майже щоденні стосунки, що дуже неприємне²⁴.

На днях пришлю Вам свою адресу, тому що тепер я сам ще добре не знаю. Завтра виїжджаю з Відня.

Ваш С. Подолинський

[Приписка на першій сторінці:]

Ні 3-ої книжки *Вперед!*, ні газети²⁵ в Києві і ніде ще нема в достатній кількості. Жид²⁶ і Ташкентець²⁷ були обидва в Києві, але нічого не зробили, один вже їздив надурно за кордон, а другий ще поїде, правдоподібно, також.

Не забувайте, що більша частина Ваших пітерських друзів — українці і що багато [з них] вибираються переселитися до дому на Україну, де неминуcho стануть за українофільство, так як в тій формі, яку воно прибирає останнім часом, воно зробиться цілковито непоборним для всякого радикала-українця.

Прочитайте, будь ласка, мій лист до Петра Лавровича. Кланяйтесь Р[озалії] Х[ристофорівні]²⁸ і Ліневу²⁹

студент Київського університету і член Київської «Комуни» 1874 р.; поміг Каблицеві втекти закордон.

²⁴ У березні 1875 р. С. Подолинського допитували в Київському губернському управлінні про відносини між Й. Каблицем і О. Волкенштейном.

²⁵ Третій том журналу *Вперед* вийшов 1874 р. В 1875 і 1876 рр. *Вперед* виходив як двотижнева газета.

²⁶ Псевдонім Льва Савелевича Гінзбурга (1851—1919) петербурзького лавриста і співробітника *Впереду*.

²⁷ Семяновський, Євген Степанович (1851—1881) — українець, член гуртка лавристів який провадив Гінзбург.

²⁸ Ідельсон, Розалія Христофорівна (Хаїмівна) — лавристка; нешлюбна дружина Смірнова, помагала Лаврові у видаванні журналу і газети *Вперед!*

²⁹ Александр Логвинович Ліньов (1843—1918) російський революціонер, лаврист, завідував технічною справою друкарні *Вперед* у Цюриху і Лондоні.

№ 2.

Hall bei Steyer, Ober-Oesterreich

17 травня [1875 р.]

Сьогодні одержав Вашого листа і сьогодні ж починаю відповідати на Ваші питання³⁰, тому, що

³⁰ Збереглася чернетка листа Смірнова до Подолинського з травня 1875 р., із семи запитаннями. Ось вона:

«Сергію Андрійовичу!

Для того, щоб дати «серйозну» відповідь на Ваше письмо, мені необхідно дістати від Вас подрібне і найвиразніше ви-яснення наступних питань:

1) В чому полягає програма «Української соціально-демократичної партії»? Її політичні і соціальні ідеали? Її відношення до існуючого політичного і соціального по-рядку? Її найближча діяльність?

2) Яке відношення має укр[аїнська] партія до соціально-революціонерів у Росії і до *Впереду*? Яке відношення ук-раїнськ[ої] партії до росіян-робітників і росіян-інтеліг[ен-тів], що живуть в Україні? Яке відношення членів укр[аїнсь-кої] партії, що живуть в Росії до довколишніх російських робітників і соці[ялістів]-революціонерів?

3) Яке відношення «укр[аїнської] соці[яльно]-д[емокра-тичної]. партії» до соціально-революційної партії Німеччи-ни, Австрії, до інтернаціональної революційної партії? Як вона розуміє національне питання? Яке її відношення до «молодої Галичини», органом якої є *Правда*?

4) Яке відношення має партія до *Київського Телеграфу*? Чи можна uważати передові [статті], фейлетони або всякі інші статті виявом думок партії, навіть якщо ці статті й є потяті цензурою?

5) Коли і як виникла партія? Яка вона сильна і наскільки вона представляє собою вияв «української молоді»? Як успішно іде її пропаганда і організація?

6) У Вашому листі знаходиться таке місце: «Якщо, Ви схочете заперечувати справедливість необхідности всієї культурно-літературної діяльности української інтелеген-ції, то Ви цим відразу ж виявите себе найвужчим російсь-ким націоналістом». Як розуміти це речення взагалі і зо-крема, що означають слова: «культурно-літературна діяль-ність» і кого треба розуміти під українською інтелегенцією?

7) Інше місце: «Не забув[айте], що ми не можемо, а особ-ливо укр[аїнськ[ий]] нарід не може, розвиватися в соціяліс-тичному напрямку за Вашими формами, так як не міг би польський, серби. Не забувайте, що в нас ще нема тих куль-

майже на всі [запитання] мені дуже легко відповісти. Багато з Ваших питань, саме теоретичні, мені видаються зайвими, і я думаю, що відповіді на них знаходяться вже в [моєму] першому листі і в словах «українська соціально—демократична партія». Все ж таки, для повної ясності я відповім і на них.

1. У[країнська] с[оціально]—д[емократична] п[артія], як і російська, не представляє собою цілковито і гармонійно зорганізованої цілості і тому, певна річ, не може мати прелемінарної програми, [такої] як її, виготовляє, напр., німецька чи інша західноєвропейська [партія]³¹. Все ж таки, в різних обставинах, напр., при зговоренні з радикалами³² (так у нас називають Вас і взагалі загальноросійських соціал-демократів і так я буду висловлюватися заради стислості) або в боротьбі з лібералами, багатьом українцям доводилось виступати не з особистою програмою, а від гуртка, партії або загально як цього вимагали обставини. У цих випадках українці нерідко робили те, чого звичайно не роблять радикали, а саме пропонували навіть практичні розв'язки основних питань для їхнього ідеального ладу, принаймні на найближчий час. При тому, економічні питання формулювали в сенсі рішень Брюссельського і Базельського конгресів 1868—1869 років,³³

турних елементів, які вже частинно є у Вас.»

Я просив би Вас по змозі відповісти подрібно на всі ці питання. А втім, обминання непорозуміння однаково корисне для Вас як і для нас.

В надії на скору відповідь

В.С.»

³¹ Німецька соціал-демократична робітничка партія була заснована під час конгресу в Айзенаху 1869 р., де була прийнята т. з. айзенахська програма. Австрійська партія була заснована на конгресі в Нойдорфі 1874 р., де прийняли подібну до айзенахської програму.

³² Переговори між українськими і російськими революціонерами відбувалися в Цюриху влітку 1873 р., в Києві 1874 р. і в Одесі 1876 р.

³³ Брюссельський (вересень 1868 р) і Базельський (вере-

певна річ, із цілковитим припиненням капіталістичного способу виробництва, продажу праці і т. п. елементів сучасного господарства, що вкралися 1874 року в записку де Папа.³⁴ Певна річ, все це формулювалося у відношенні до Росії і спеціально України. Рішення питань про перехід землі в руки селянських громад, заводів у руки робітничих артілей самі собою зрозумілі і про те вже, звичайно, в партії більше не говорять.

У політичних питаннях у[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія] найбільше подібна до анархістів Західної Європи, хоч, наскільки справа виявилася, не до крайніх анархістів, як еспанці, а скоріше до жюраїців³⁵, або групи бельгійських анархістів. Найближчим ідеалом ставимо якнайбільш роздібнену федерацію з якнайбільшим громадським самоврядуванням. Питання про величину федерації³⁶ тепер, звичайно, ще перед-

сень 1869 р.) конгреси Міжнародного Товариства Робітників (І Інтернаціоналу) прийняли рішення про колективну земельну власність.

³⁴ Цезар де Пап (César de Paere) (1841-1890) — бельгійський соціаліст, відіграв провідну роль на Брюссельському і Базельському конгресах де старався погодити Маркса з Бакуніном. Після розколу Інтернаціоналу на Газькому конгресі (1872 р.), де Пап підтримував федералістичний, Бакунінський Інтернаціонал. Записка де Папа, про яку говорить Подолинський, — це його доповідь («Організування успільного обслуговування в майбутньому суспільстві») надрукована 1874 р., в Брюсселі, французькою мовою (*Association internationale des travailleurs, De l'organisation des services publics dans la société future. Mémoire présenté au Congrès de Bruxelles au nom de la section bruxelloise en 1874*), і перевидана російською мовою наступного року в Лондоні, з передмовою і коментарями Лаврова («Общественная служба в будущем обществе», *Вперед!* 1875). У доповіді де Пап розвивав свої думки висловлені на конгресах 1868 і 1869 рр., тобто, що майбутня держава буде зорганізована в федерацію вільних громад.

³⁵ Йдеться про федерацію Інтернаціоналу в Жюра, романський Швайцарії, створений бакуністами 1871 року Після Газького конгресу федерація Жюраїців стала центром Інтернаціоналу анархістів.

³⁶ Мова йде про дискусію між прихильниками незалежної України із внутрішньою федерацією та тими, які бажали

часне, все ж таки завважу, що є крайні сепаратисти, напр., багато полтавців, а відтак більше схильні до загальноросійського радикалізму, напр., правобережці і чернігівці.³⁷ Релігійні питання рішаються так само як і у Вас і в усяких інших радикалів³⁸. Так само питання про місце жінки, про родину і т. п., хоч, звичайно, тут уже національні відмінності сильно входять у свої права. Українська жінка ніколи не була в такому рабському положенні, як російська, і відповідно до того, еманципаційний рух [тут] не такий енергійний. Українська жінка, зокрама дівчина, як у народі, так і у вищих станах, насправді, навіть і тепер у незрівняно кращім положенні, ніж російська, і приклади родинної тиранії [в нас] загально рідші.

Так як я Вам уже писав, є, звичайно, люди, не досить щирсердечного переконання, і у[країнськ-ий] с[оціально]-д[емократичній] п[артії] потрібна ще добра чистка, а все ж таки соціально-демократ[ичний] елемент переважає на стільки, що взагалі, навіть теоретично виключають існування якої-небудь другої партії українофілів, крім с.-д., якщо не враховувати декілька жалісних останків козакофільства³⁹, яке вимирає. Українці — здебільшого нарід селянський; немає на світі народу, де був би такий малий відсоток вищих станів, і тому жодний український рух у своїй вихідній

ширшої, пан-слов'янської чи навіть пан-європейської федерації.

³⁷ Мова про українські «громади» й гуртки, що існували в 1870-х роках. У Полтаві діяв гурток, відомий під назвою «Унія», членом якого був Панас Мирний (Рудченко), і українофільський гурток Григораша і Кочури. В Києві були «Стара громада», «Молода громада» (самі учасники називали її «Кошем»), та гурток жіночої молоді, так звані «гави». Аналогічні гуртки були в Одесі, Чернігові, Кременчуці, Єлисаветграді.

³⁸ Подолінський підтримував релігійну толерантність хоч вірив, що з часом релігію заступить наука.

³⁹ Козакофільству, зверненому в минуле Подолінський протиставив соціалізм, звернений у майбутнє. (Дивись вище, прим. 18.)

точці не має сенсу, якщо він не [є] чисто селянський. Українофілів завжди називали хлопоманами⁴⁰ і вони справедливо гордяться цим іменем, яке вони заслужили, ще будучи досить вузькими націоналістами. Тепер, коли вони [вже] частково перейшли, а частково ще переходять на міжнародний соціально-демократичний ґрунт, вони ще з більшим правом будуть носити це ім'я, яке ясно показує, що власне вони ніколи не були національною⁴¹ партією в звичайному сенсі того слова. Та й справді, хто в Росії перший показав шлях «в народ» як не хлопомани⁴². В 1860—63 роках хлопомани ходили в народ так само, з тими самими цілями і діяли тими самими способами, як тепер радикали. Тоді їх арештували і вони відповідно потерпіли, в тому ж майже розмірі [що тепер радикали]. Та й тепер, подивіться на списки і побачите, що кількість українців невідповідно велика між тими що ходять в народ.

Звичайно, Ви тепер скажете, що це не українофіли, а радикали, але я Вам на це відповім, що багато з них уже тепер і одне і друге (Волховський⁴³, напр.) що багато з них лише випадково не українофіли, напр., вчилися не в Україні, погано

⁴⁰ Польська шляхта на Правобережжі з погордою називала хлопоманами студентів, які при кінці 1850-х і на початку 1860-х рр. турбувалися долею закріпаченого українського селянства та цікавилися його мовою, культурою і національністю. Багато з тих студентів походили з дрібної польської або спольонізованої української шляхти, як Антоновичі, Рильські, та інші.

⁴¹ Тут і далі підкреслено автором листа.

⁴² Подолинський вважав працю хлопоманів 1860-х рр. предтечею ходіння в народ 1870-х.

⁴³ Волховський, Фелікс Вадимович (1846—1914) — українець, активний в українському і російському революційних рухах. У 1872 р. організував в Одесі народницький гурток «чайковців», а 1874 р. написав брошуру *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків*, яку Остап Терлецький видав у Відні 1876 р. Австрійська поліція конфіскувала брошуру, а Терлецького притягнуто до першого суду над соціялістами в Австрії. У серпні 1874 р. Волховського втретє арештували і після «процесу 193-х» заслали на Сибір.

знають [українську] мову, перше попали в російські гуртки і т. п. і, врешті найважливіше, що вони неминуче стануть українофілами, як тільки повернуться в Україну і побачать теперішній напрямок українофільства. Але цього мало. Радикали пішли минулого року в народ, але чи залишаться, не знаю. Українофіли, хоча, звичайно, не у великій кількості, залишилися з шістдесятих років. Я знаю декількох і знаю, що їхня діяльність була настільки соціально-революційного характеру, наскільки це було загально можливо в такий мертвий час, як кінець 60-х і початок 70-х років. Врешті, тепер серед українофілів справи ніколи не ставляться інакше, як на ниві суто народного руху, а для інтелігенції — роботи в народі. Тут, звичайно, знову виступають на сцену відмінні національні риси. Ми не любимо і вважаємо мало корисну мандрівну діяльність, «по дорозі», як висловлюються деякі радикали. Наш ідеал, *розселитись* по всій Україні. При тій же перевазі селянського населення наші стремління, звичайно, направлені здебільшого на осілий елемент населення.

При цьому візьміть до уваги, що [такий] перехід для нас і не трудний і не дуже страшний. Правда, в селянські громади офіційно записуватися тепер не можна (раніше українофіли поступали в такий спосіб), але здобути собі стан селянина-хуторянина зовсім не трудно і навіть для більшості з нас, дітей дрібних, часто дуже дрібних поміщиків, не являє нічого особливого, що кидалося б в очі. Декотрі з [наших] попередників одружувалися з селянками а тепер інші також думають так поступити. Як бачите, такий перехід у народ буде якісно вище мандрівки по берегах Волги на два-три місяці, чи навіть тимчасової роботи на фабриці. Ви, звичайно, запитаете, що ті українофіли будуть говорити селянам. Певна річ, будуть говорити, і тепер говорять різне і по-різному, але все зводиться до наступного: земля ваша, заводи і т. д. також; засіб — захоплення шляхом народної революції. Так думають украї-

нофіли, і час покаже, чи вони мають рацію. Певна річ, праця на селі не виключає праці в місті. На це конто уже і тепер дещо робиться, а коли появиться український робітничий рух, а він уже зароджується, то буде ще більше діятися. Ось Вам факт, який показує, як в нас стали відноситися до фізичної праці навіть середні стани: в Київській ремесловій школі (частинно українофільської) більша частина учнів — діти чиновників, попів і т. п. За 3 — 4 роки багато з них неминуче стане в ряди соціальної демократії і таким чином завершить той робітничий рух у Києві, який розпочали недільні школи⁴⁴, що їх провадили українофіли в 60-х роках, а їхніми результатами користалися радикали на початку 70-х років. Варто уваги, що багато з тих людей осталися вірні до сих пір, тоді коли з радикалізованих прибульців багато (напр., знаменитий Гаврило⁴⁵, про якого Ви чули від маленького Кулябки⁴⁶ і др.) перевернулися в ренегатів.

При першій можливості ми заведемо за кордоном робочу, то є народну газету, і тоді, звичайно, справи підуть багато краще. Це відноситься також до видавання народних книжок. Ось Вам відповідь на Ваше перше питання.

⁴⁴ В Україні було понад 100 недільних шкіл в 1859—62 рр., головню по більших містах. У цих школах студенти університетів і гімназій вчили переважно дітей робітників і ремісників письма, читання і рахунків. Радикальніші з студентів-учителів використовували ці школи для пробудження національної і соціальної свідомості і розповсюдження політичних доктрин. Школи закрило Міністерство Освіти на весні 1862 р.

⁴⁵ Йдеться про тесляра Гаврила (прізвище невідоме), якого П. Б. Аксельрод розпропагував в Києві на початку 70-х років і ставив за приклад іншим.

⁴⁶ «Маленький Кулябка» — можливо студент Київського університету, Олександр Григорович Кулябка-Корецький. У 1873 р. на літніх вакаціях у Цюріху він познайомився з П. Л. Лавровим і деякий час працював скадачем у друкарні журналу *Вперед*.

2. Ставлення українців до радикалів, раніше напружені, тепер з кожним днем стають кращими. Українофіли часто сходяться з різними фракціями радикалів, яких (фракцій) в Україні є декілька, себто анархісти, впередисти та інші, хоч радикали і не дуже численні. Правда, повного злиття, за яке українофіли пили на поминках Шевченка⁴⁷, ще нема, але взаємна поміч, зокрема зі сторони українофілів, цілком звичайна. Цікаво, що різні фракції радикалів у трудних обставинах, напр., у справі переховування, в справі грошей, також при розповсюдженні книжок, часто радше звертаються до українофілів, ніж одна фракція до одної. Розповсюдження Ваших видань, на жаль, надзвичайно малою кількістю, останнім часом також були в наших руках, так що радикали також діставали їх через нас. Загально кажучи, якщо відношення між українофілами і радикалами-росіянами бувають або, точніше сказати, бували дуже напружені, то майже одинока причина тому була — невизнання росіянами українців за окремий нарід. [Це] невизнання, деколи прямо висловлене, деколи ж побічно, напр., ходженням в український народ без знання його мови. Подібне відношення до справи, згодиться, безглузде, і я вірю, що якби Ви в справі міжнародного соціалізму не погоджувалися, напр., з Врублевським, якщо би Ви стали заперечувати самотійність польського народу і стали вести пропаганду по Польщі на незрозумілій для поляків мові, то Вашій дружбі з Врублевським⁴⁸ прийшов би скорий кінець. Тепер кращі з радикалів-росіян повністю згідні з цим і, коли бажають працювати в Україні, вивчають її мову, звичаї і т. д., і в та-

⁴⁷ Це може відноситися до поминального вечора в Женеві 1873 р., що його організував Подолинський, або подібних поминок, що їх улаштувала в Києві «Громада».

⁴⁸ Врублевський, Валерій (1836—1908) — учасник польського повстання 1863 р. і Паризької комуни 1871 р. Живучи на еміграції, в Лондоні, був членом Першого Інтернаціоналу і втримував близькі стосунки з журналом *Вперед*.

ких випадках втішаються в своїй праці повним співчуттям українофілів.

Є ще одна причина розбіжності, більше технічного характеру. Це з одної сторони, необережність радикалів, їхня балакучість, пристрась до листування і т. п., з другого — можливо зайва (врешті, скоріше теоретична ніж практична) обережність українофілів і виникаюча з цього, принаймі уявна, менша енергійність в дії. А відтак залишається ще спосіб багатьох радикалів тримати себе на допитах, себто дуже багато говорити. Це послідне, звичайно, відноситься далеко не до всіх і навіть не до більшості. Із небагатьох українофілів, яких зловили тепер разом з радикалами, наскільки я знаю, ніхто нічого не виказав. Проте, що між українцями справді менше балаканини, свідчить той факт, що переховуванці, про яких знали в той самий час десятки українофілів, могли в однім і тім же місці залишатися цілі тижні і навіть місяці, хоч, як пізніше виявилось, поліція не дивилася на це через пальці і декому з переховуванців надавала немале значення. Навряд чи наші гуртки радикалів можуть дати подібні приклади.

Я певний, що до *Вперед* українофіли ставляться краще, як більшість радикалів-росіян. Це й зрозуміло. Для нас *Вперед* є прекрасним виданням, основаним на принципах міжнародного соціалізму, які нам дорогі, при тому надрукованим зрозумілою для нас усіх мовою, і до того всього, дає нам відомості й про наш край. Якого-небудь суперництва з *Впередом*, як воно справді існує в різних російських гуртках, у нас бути не може, як, напр., воно не може бути між *Народною державою*⁴⁹ і, скажім, хорватським *Робітничим Приятельм*⁵⁰. Інша річ у російських радикалів.

⁴⁹ В листі німецькою мовою: *Der Volksstaat* — орган німецьких соціал-демократів, редагований В. Лібкнехтом; видався в Ляйпцігу від 1869 до 1876 р.

⁵⁰ В тексті латинські ініціали: *R[adnicki] Pr[iatelj]*. — соціалістичний журнал, *Робітничий Приятель*, виходив у Загребі

Там ідуть суперечки про те чи *Вперед* — орган їхньої партії, чи можливо навіть шкідливий журнал, і деякі його статті слід би спалити рукою ката і т. д. Подібні нісенітниці не можуть прийти нам до голови, як не може нам прийти на думку палити *Народну державу* і т. п. Ми визнаємо, що *Вперед* не приносить українській інтелігенції нічого окрім користи, і я ніколи не чув між українофілами іншої думки. Це навіть до тої міри, що коли в нас іде мова про заснування за кордоном революційного органу, коли мова іде про орган для інтелігенції, то багато хто каже: «наш *Вперед*» або «так як *Вперед*». Ось Вам наше відношення до *Впереду*. Чому ми йому не помагаємо активно? Головна причина та ж, звичайно, через яку ми не помагаємо активно, напр., *Народній державі*, хоч, проте, не цілком, тому, що все ж таки виявляємо невелику допомогу як кореспонденціями, так і іншими способами.

Це ще більше відноситься до народних видань. Незважаючи на деяку незрозумілість для українського народу таких видань, як *[Хитра] Механіка*, *Чотири брати* та інших, українофіли розповсюджують їх заподадливо. На жаль ми їх дістаємо мало, але скільки б не діставали, напр., тих названих книжок, то вони розходяться майже відразу, і, признаюсь, що мене дивує, як то поліція могла викрити, напр., *Чотирьох братів* в складах, де вони довго лежали. Подібні факти в нас неможливі. Навіть такої досить спеціалізованої речі, як *Самарський голод*⁵¹, досить скоро розійшлось в мене в Києві 30 — 40 примірників. Найменш охоче брали *Пуга[чо]вщину*⁵², незважаючи на те, що книжка маленька; коли я питався «чому?», мені звичайно відповідали: «це деклямація». У нас особливо люблять в *Впереді* «Літопис

1874 р.

⁵¹ Брошуру *По поводу самарского голоду*, написав П. Л. Лавров; редакція *Впереду* видала її двічі в Лондоні 1874 р.

⁵² Брошуру 1773—1873. В пам'ять столетия пугчевщины видали «Впередівці» в Лондоні 1874 р.

рабiтничого руху»⁵³. «Що дiється на батькiвщинi»⁵⁴ робить менший ефект, тому що українофiльська молодь у бiльшостi виросла в ближчих стосунках з народом, як радикали, i тому їй там по сутi немає нiчого нового.

Уривки зi [статтi] «Революцiонери iз упривiлейованого середовища»⁵⁵ читали на зiбраннi в iдальнi, як аргумент проти так званого в нас «Юридичного гуртка», прихильникiв *laisser faire, laisser passer*⁵⁶. Читання на зiбраннi з 150—200 людей, звичайно викликало бурю, яка згодом навiть довела до особистих образ, поличникiв⁵⁷ i т. п. Кiнець кiнцем, на однiм зiбраннi величезна бiльшiсть приблизно 130 проти 15 висловила солiдарнiсть з читаючими уривки. Я звичайно не ходжу на студентськi зiбрання, але того разу пішов i навiть був предсiдником. Мене здивував прогрес за останнi два роки в свободi або, краще сказавши, у вiдвазi слова. Приймiть до вiдома, що такi дискусiї тепер у Росiї ведуться не в серединi своєї партiї, але проти ворогiв, при вiдомих шпiонах. Справдi, жандарми чудово знають про все, що дiється на подiбних зiбраннях, i я переконався в цьому випадку. Через кiлька днiв мене викликали в iншій справi до жандармського управлiння, i при тому помічник начальника жандармiв дуже мило розмiрковував зi мною про «зiбрання, на

⁵³ «Летопись рабочего движения» — постійний роздiл журналу i газети *Вперед!*, що його вiв В. М. Смирнов.

⁵⁴ «Что делается на родине» — назва одного з роздiлiв *Вперед!* Значну частину статей для нього писав П. Л. Лавров.

⁵⁵ «Революционеры из привилегированной среды (По поводу некоторых вопросов)» — дивись вище, примiтку 14.

⁵⁶ Французькою мовою в оригiналi. «Laisser faire, laisser passer» — буквально: «дозволяй робити (що хочеться), дозволяй iти (куди хочеться)»; лiберальне гасло, вживається у значеннi: «давати можливiсть розвиватися подiям своїм руслом».

⁵⁷ В оригiналi — «мордобития»

якому Ви, здається, були головою»⁵⁸. Читачеві уривка (Шульгинові⁵⁹, племінникові редактора *Київлянина*, уявіть собі), було сказано, що якщо він буде ще хоч на одному зібранні, то буде арештований. Тому що він категорично відмовився не ходити на зібрання, то студенти були примушені відложити більші зібрання на деякий час. Я повідомляю про це лиш так, між іншим, для цікавості, як вияв часу.

Вашого питання про ставлення [українофілів] до російських робітників, які живуть в Україні, я ніяк не розумію. Чи не думаєте ви, що українофіли дивляться на російських робітників ворожо, як на представників експлуатуючої нації, подібно до того, як Енгельс пише у *Народній державі*⁶⁰. Це було б так безглуздо, що й говорити про це не варто. Що відноситься до їхніх зусиль, то справді українофіли направляють їх радше (але й тільки) на українців, по-перше, тому що вони [українські робітники] осілий елемент, і, по-друге, тому що на них, крім українофілів, ніхто до ладу діяти не може, тоді коли для російських робітників, навпаки, корисніші радикали-росіяни.

3. Відношення у[країнських] соціялістів до західноєвропейських, наскільки вони існують, ті

⁵⁸ У березні 1875 р. С Подолинського, як свідка допитували в Київському губернському жандармському управлінні для з'ясування відносин між народником-бакуністом Й. І. Каблицем і студентом університету О. О. Волкенштейном. Протокол допиту надрукований у кн.: *За сто літ*, кн. V, ДВУ, Х.—К., 1930.

⁵⁹ Шульгин, Яків Миколайович (1851—1911) — активний діяч київської «Старої громади», допомагав М. Драгоманові заснувати в Женеві вільну українську друкарню і видавати збірники *Громада*. Наприкінці 70-х років жив в Одесі, входив до складу одеської «Громади», підтримував тісні зв'язки з народницьким гуртком І. М. Ковальського.

Дядько Я. М. Шульгина, Віталій Якович Шульгин (1822—1878), видавав у Києві великодержавно-шовіністичну газету *Київлянин* (засновану 1864 р.)

⁶⁰ В рукописі «в Volksstaat-e». Неясно, які саме статті має на думці Подолинський.

ж, що й радикалів, але, звичайно, жодних особливих безпосередніх відношень немає (тепер, зрештою, заводяться), так як і радикалів. Українофіли розв'язують національне питання так само, як і західні соціялісти, себто, національність становить дуже вигідне згуртування для економічного самоврядування тепер і, напевно до тої пори, доки будуть різниці в мові та інші національні особливості (дивись записку де Пап⁶¹). Цим, звичайно, аж ніяк не зменшується значення світової федерації в усіх тих виявах⁶² громадського життя, які охоплюють загальнолюдські інтереси.

Відповідь на Ваше питання про відношення до *Правди*⁶³ також непрямо включена в мій перший лист, коли я говорив про заснування нового органу. Хіба *Правда* є органом якої-небудь соціально-демократичної партії? Вона вже два роки систематично не друкує статей з Києва і навіть з Відня від «Січі»⁶⁴, так що про *Правду* не варто говорити. Вона становить скалку, якою можна нас колоти, але людина ближче обізнана з внутрішніми справами українських і галицьких гуртків, ніколи цього не зробить. *Правда* — це гріх одного львівського і одного полтавського гуртка⁶⁵, а нести за неї відповідальність приходиться всім українофілам.

4. Питання про *К[иївський] Т[елеграф]* складніше⁶⁶. Звичайно, він також не є органом партії,

⁶¹ В оригіналі латинкою: de Paere.

⁶² Закреслено автором: «у великому числі країв».

⁶³ *Правда* — український літературно-науковий і політичний журнал заснований у Львові 1867 р. з участю П. Куліша. Орган галицьких «народовців». Активними співробітниками журналу були В. і О. Барвінські, О. Кониський та ін. Виходив з перервами до 1898 р.

⁶⁴ «Січ» — академічне товариство українських студентів у Відні.

⁶⁵ *Правду* підтримувала фінансово «полтавська громада», а в першу чергу Єлисавета Мілорадович.

⁶⁶ *Киевскій Телеграфъ* — дивись вище примітку 20.

тому що органом революційної партії не може бути цензурований журнал. Але якщо вже пішло на таке, то покажіть мені хоч один цензурний журнал у Росії, який за останні роки сказав би те, що сказав К. Т. Візьміть такі статті: передова про жидів в одному з перших чисел; фейлетон про помешкання, де після описів, яких немає в [журналі] *Вперед*, прямо говориться [про те], що все, що не роби тепер, ні до чого не доведе без радикальних економічних змін⁶⁷. Ви лаяли Леонарда, прочитайте ж, як його лаяв К. Т.⁶⁸ Прочитайте статтю про робітників на цукрових заводах і зверніть увагу на слова, які йдуть попереду закінчення. Прочитайте кореспонденції «На земляних роботах». В статті «Акціонерські компанії», наскільки мені приходилося читати цензурну публіцистичну літературу, перший раз прямо поставлено питання про⁶⁹ залізний закон заробітної платні і про те, що асоціації мають виховне значення, лише як засіб, щоб довести робітників до повного здійснення ідеальної форми, себто, повного усунення капіталу, а що тепер важливіші людські умови праці, щоб дати робітникові дозвілля для початкових занять для перевероту. Прийміть до уваги, що на цензора була нагінка уже після першого числа, три спеціальні розпорядження з Пітера після двох — трьох тижнів, що на К. Т. за три місяці написано більше доносів, як

⁶⁷ «Сколько вопросов въ еврейскомъ вопросе», *Киевскій Телеграфъ*, 1875, № 4 (8-го января), стор. 1—2; «О жилищъ бѣднаго населенія Кіева», *Киевскій Телеграфъ*. 1875, № стор. 1—2.

⁶⁸ У статті «О наеме рабочих в сельском хозяйстве», надрукованій в петербурзькій газеті *Голос* (1875, ч. 19), російський економіст П. С. Леонард доводив, що інтереси великих землевласників, які вирощують зерно в південних губерніях є загальнодержавними і загальнонародними. Ця стаття була скритикована *Київським Телеграфом* 21-го лютого 1875 р. Автором статті, підписаної лише буквою N, вважають Миколу Зібера або Федора Вовка.

⁶⁹ В оригіналі між «про» і «залізний» («о» «жележном») закреслено «той» («том»).

на *Вперед* за три роки, що бути співпрацівником в К. Т. майже такий злочин, як і в *Впереді*. (Про те, що Ол[ександр] Кулябка співпрацівник *Впереду*, жандарми прекрасно знають і про мене також, але за це тепер майже не переслідують). Прийміть до уваги, що цензор (хоч і підкуплений) не перепускає передруків з чужих газет, щоб замаскувати кілька розумних слів приходиться писати цілі сторінки нісенітниць; а тоді пояснюйте.

І все ж таки К. Т. не належить партії. Гогоцька — особа не тільки не близька, але ворожа, а чоловік її майже шпигун⁷⁰. Партія зробила помилку, опублікувавши багато імен співпрацівників, вийшло, неначе б то її газета, а тим часом воно зовсім не так. Та й партія навіть не може мати газети бо в ній ні немає ні *одної* досить благонадійної особи, щоб їй дозволили видавати газету. Нічого й казати, що партія не тратить ані копійки на газету. Нераз багато з нас підносимо питання, щоб покинути газету, тому що було взагалі наївно лізти в таке діло і не варто брудитись. Якщо не кидає, то головне тому, що К. Т. кожний день, можна сказати, напередодні заборони (адміністративної), і ми вважаємо, що вигідніше, щоб його заборонили, незважаючи на всю його поміркованість, ніж самим кидати. В додатку в *Телеграфі*, зокрема з початку, був досить поганий контроль зі сторони партії, і тому могли [там] попасти зовсім невідповідні речі. Щоб задовольнити Вашу цікавість, скажу, що я написав тільки передову статтю про акціонерські компанії і фейлетони про ставки і про українське⁷¹ і польське населення Галичини. Не знаю чи на-

⁷⁰ З 123-го числа, 1874 р., видавництво *Київського Телеграфу* перебрала А. І. Гогоцька, жінка Сильвестра С. Гогоцького, реакційного професора філософії Київського університету.

⁷¹ В оригіналі «о русском и польском населении». Подолинський вживає тут слово «русский» в сенсі «руський», себто «український»; росіян він звичайно називає «великорусские»

друковано щонебудь після мого відїзду⁷².

Я мушу сказати, що взагалі вважаю не гуманним Ваш спосіб поголовно лаяти у *Впереді* нашу пресу. Інша справа доказувати, що тепер не може бути порядної преси і що ліпше зовсім не видавати газет і журналів, ніж видавати такі, як теперішні; я з цим повністю погодився б, але Ви цього прямо не робите. А поголовно лаяти негуманно, тому, що, повірте, напр., *Тиждень*⁷³ і *К. Т.* могли б і хотіли б виступати радикальніше, не менше як *Вперед*, і при більшій кількості літературних сил могли б це робити з неабияким успіхом. Повірте, що це зовсім не трудно і ні до чого не зобов'язує. Доказом цього може послужити брюссельська *Свобода*⁷⁴, яка дорадикалізувалася до того, що вже не варто зовсім писати, а редактори постарому влаштовано адвокатують. Справа в тому, що *К. Т.* і *Тиждень* просто не можуть сильно радикалізувати. (До речі, *Тиждень* тримається майже одними українофілами.) Прийміть це до відома, тому що інакше Ваше ставлення виходить цілком дїтвацьке.

5. Коли постала у[країнська] с[оціально]-д[емократична] п[артія], сказати трудно, тому що вона є безпосереднім продовженням хлопоманії. Яка вона сильна — також; думаю, що в середньому, у порівнянні із кількістю населення — вона дещо сильніша від партії російських радикалів, але в усякому разі не надто. Чи вона репрезентує виявлення потреб української молоді — це

⁷² Крім статей названих Подолинським, в 1875 р. появилося ще 6 інших. Дивись бібліографію подану при кінці цієї книжки.

⁷³ В оригіналі: *Неделя* — політична і літературна газета. Виходила в Петербурзі у 1866—1901 рр. На її сторінках П. Л. Павлов опублікував у 1868—1869 рр. свої «Історичні листи» — «Исторические письма».

⁷⁴ В оригіналі: *La Liberté* — бельгійська демократична газета, виходила в Брюсселі у 1865—1873 рр. З 1867 р. — один з органів І Інтернаціоналу в Бельгії.

може питатися лише московський кацап, тому що жодній людині іншої національності не може, поскільки я знаю, прийти в голову подібне питання. Розпитайте про це Врублевського, Маркса, Лісагара, Ніколіча та інших⁷⁵. Пропаганда, як і взагалі вся соціалістична пропаганда, тепер іде успішніше як попередньо; відповідно до того й організація, може служити досить гарним прикладом *анархічної організації*.⁷⁶ Звичайно, все це дуже а дуже відносне.

6. Я вважаю, що треба бути вузьким націоналістом, щоби не признати за кожною національністю права і необхідності певної літературної та культурної роботи. Під цим я розумію народну мову, етнографію країни, звичаї, а також справді необхідні підручники. Без цих речей, себто, без словників, підручників і знання етнографії народу і т. п. речей, не можливі не тільки видання революційних книжок і журналів, але навіть достатньо розумна усна пропаганда. Під українською інтелігенцією треба розуміти людей, які уміють і хочуть виконувати подібні завдання. На нещастя, або ні — на щастя для українського народу, багато цих осіб у той сам час [є] членами у[країнської] с[оціально]-д[емократичної] п[артії].

7. На Ваше останнє питання відповідь майже та сама, що й на 6-е. Властиво: ті завдання, які для Вас, росіян, виконують або вже виконали різні установи або більше чи менше ліберальні приватні особи, знову ж таки, напр., словник, геогра-

⁷⁵ С. Подолинський перераховує осіб, що були присутні 23 січня 1875 р. в Лондоні на зборах, присвячених 12-ій річниці польського повстання 1863 р. Головував на них Врублевський. З промовами виступили К. Маркс, Ф. Енгельс, учасники Паризької Комуні П. Лісагар, Л. Франкель, російські емігранти В. М. Смірнов, М. К. Судзіловський й ін. Звіт про збори опубліковано в газеті *Вперед* 15 лютого 1875 р.

⁷⁶ Курсив Подолинського; автор наголошує анти-централістичний характер організації.

фічно-етнографічні дослідження та інші, і які готові до вжитку в Вашій революційній роботі, як усній так і літературній, ми, на жаль мусимо хоч як-так підготувати самі для себе. Ми не маємо на кого покладатися. Українофілів—лібералів, учених і т. п. немає, або майже немає. Подібно як я Вам згадував, вони або справді, або деякі, на зовні, покищо (правдоподібно, до конституції, якщо така буде) всі себе визнають соціал—демократами, і звичайно, таким чином частина цієї культурно-літературної роботи припадає на українофілів-соціалістів. Тому, що, насправді, значну частину тієї праці виконують при безпосередніх зносинах з народом, напр., перепис [населення] або дослідження географічного товариства⁷⁷, то вони служать підготовлянням і для суто революційної діяльності і аж ніяк не пропадають даром.

Взагалі щодо важливості культурно-літературної роботи і національних форм не раджу Вам покладатися на Ваші власні московські погляди, бо вони явно помилкові, а звернутися до соціалістичних представників різних національностей. Під Вашими формами я розумію такі справи, як російська мова, приклади з життя росіян, в пропаганді аргументація основана на російських звичаях, і т. п., справи, які, погодьтеся, для пропаганди на Україні не підходять.

Ось, надіюся, точна і досить детальна відповідь на всі Ваші питання. Я хотів би написати Вам ще про де-що, але це не дуже спішне, а цей лист вийшов і без того жахливо довгий.

Відповідайте по можливості не надто повільно.

Ваш С. Подолинський.

⁷⁷ Мова про діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, створеного у Києві 1873 р. С. Подолинський був членом Відділу з 5 грудня 1874 р. 2 березня 1874 р. Відділ організував одноденний перепис населення Києва, і опублікував його результати.

Я чув, що Переяславцева⁷⁸ померла. Якщо це правда то напишіть мені, якщо зможете, докладніше про останні хвилини її життя і її про її смерть.

Кланяйтесь П[етрові] Л. [Лаврові] і Р[озалії] Х[ристофорівні] [Идельсон].

P. S. Прошу Вас взагалі ніколи нічого не писати про українофілів, тому що це означало б прямо показувати на особи, які відкрито признають себе українофілами.

⁷⁸ Переяславцева — складачка в друкарні *Впереду*. Померла від туберкульозу легенів.

Катерининский завод. В июле 1971 года являл два цеха, из которых первая, управление общими организациями для расширения цеха была достигнута; вторая же, основанная активными промышленными товариществами, не могла достигнуть, под влиянием возникших неясностей, отсюда выданы были подвиги промышленности к Катерининскому, не являлись образцы. Через бухгалтерство носивших, являвшихся на заводе в семинарии бывшая (иногда /? и /? /?) а наперед промышленной промышленности.

Многие из наших провинциалов не могли бы даже и допустить такое мнение о Кавказе. Везде там у Кавказцев еще и тогда существовали (Тифлизы, Грозный, Владикавказ, Батуми) и др., не говоря уже о Кавказе (Армении, Грузиях, Кавказе) и вообще Кавказе, возмущались со своим несомненным достоинством, и особенно сильно себя пробавили обидчивостью и буйностью характера и выказывали.

[illegible]

и) и с/о. Все
указано, и
в учебнике
справ.

Сергій Подолинський не залишив нам обширних спогадів зі свого життя, так як це зробили інші народники сімдесятих років. Правда, в архіві Валеріяна Смірнова, який знаходиться в амстердамському Інституті соціальної історії зберігся рукопис, можливо таки самого Подолинського, на якому відмінним почерком додано заголовок «Спомини С. Подолинського»¹. Але цей короткий документ (всього сім сторінок) не можна вважати типічними спогадами, — це радше нотатки про той аспект діяльності Подолинського і його українських приятелів, що був пов'язаний з російським політичним рухом і цікавив російського народника, Н. А. Морозова.

Бажаючи написати історію революційних рухів в Російській імперії, але будучи мало ознайомленим з подіями першої половини сімдесятих років, Морозов звернувся 1880 р. до учасників тих подій з проханням допомогти йому своїми власними матеріалами. На прохання Морозова відгукнулися різні народники, а серед них Подолинський. Хоча лаконічний документ не охоплює всієї діяльності Подолинського, то все ж таки він ілюструє погляди автора на низку пекучих актуальних проблем. Тому «спогади» Подолинського мають не абияке значення для історії української політичної думки.

Тут вперше надрукований повний текст «спогадів» в українському перекладі. До цієї пори були надруковані лише уривки документу, російською мовою, в збірнику Б. Сапіра пресвяченому журналові *Вперед*².

Переклад з російського — Соломеї Павличко.

¹ «Воспоминания С. Подолинского», «Архив Валериана Николаевича Смирнова», Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Amsterdam.

² «Выдержки из воспоминаний С. А. Подолинского», в Борис Сапир. *Вперед! 1873—1877*. т. II. Dordrecht, Holland, D. Reidel, 1970. стор. 52—54.

«СПОГАДИ»

СЕРГІЯ А. ПОДОЛИНСЬКОГО

Петербурзький з'їзд в січні 1871 року¹ мав дві мети, з яких перша, влаштування загальної організації для поширення книжок, була досягнута, друга ж, заснування активного революційного товариства, не могла здійснитися, під впливом виниклих незгод, частково внаслідок загальної недовіри провінціалів до петербуржців, але головним чином через безтактність останніх, які з'явилися на з'їзд у надто великій кількості (7 осіб)² і з наперед заготовленою програмою.

Однак провінціали не хотіли від'їхати, не влаштувавши більш тісних зв'язків з Петербургом. Зв'язки ці у Киян уже і тоді існували (Гінзбург), (Ідельсон), (Зубок), та ін), але крім того Кияни (Армаш), Чернишев, (Под. [олинський]) і Одесит (Южаків) познайомилися з артилерійським офіцером (Лобовом) і заснували між собою невелике товариство для взаємних довідок і рекомендацій.

У Києві на протязі 1871 і 1872 років відносини між молоддю, яка вчилася, і робітниками стали більш частішими і постійними. В цьому місті ще з 1862 року існує сильна і досить популярна традиція недільних шкіл³. Кажуть, що тоді до двох

¹ Мова про з'їзд «чайковців» на якому С. Подолинський представляв київський гурток. — Р. С.

² Всі дужки в цій статті належать авторові. Неясно чому Подолинський ставив деякі імена в дужки

³ Недільні школи відкрили студенти Київського університету 1859 р. для дітей та працюючої молоді з робітничого і ремісничого населення. В цих школах студенти вчили українською і російською мовами. Школи закрило

сот студентів працювало в цих школах і вплив їхній дотепер помітний на міщанському населенні Подолу, постійнішому, ніж робітниче населення інших частин Києва. Традиція ця існувала і по-між студентами, і тому, майже при першій пропозиції відновити ці школи, з'явилося не менше 40 бажаючих давати лекції. Заняття звичайно починалися з викладання грамоти у російських⁴ зайшлих артілях, які майже без винятку складалися з цілком неграмотних людей, потім переходили до арифметики, загальних основ космографії і скоро бралися за читання народних книжок тоді ще цензурних, як от *Дідуся Єгора*⁵, шкільних брошур Олександра Іванова (Строніна)⁶ тощо. Серед місцевого населення, більш-менш грамотного, викладання йшло далі, так, напр. подільським міщанам і робітникам читалися популярні лекції хемії, політичної економії, історії, про робітничий рух тощо. Заняття йшли з росіянами⁷ літературною російською мовою, а з Киянами переважно українською⁸. Однак в обох випадках майже всі викладачі були українці. З місцевими київськими мешканцями найбільше працювали: (Ів. Фед. Рашевський), Вовк⁹, (Михалевич), (Іщенко), (Савченко), останній сам подільський мешканець і міщанин, та ін., всі українці й українофіли. Їм вдалося скласти гурток з подільських міщан, цілком революційного характеру,

Міністерство освіти 1862 р., звинувачуючи студентів в пропагуванні революційних ідей серед народу.

⁴ В оригіналі: «великорусских».

⁵ *Дедушка Егор (Рассказ)* — популярна брошура написана М. К. Цебриковою і перекладана на українську мову Ф. Волховським.

⁶ Стронін, Александр Іванович (1827—1889) — росіянин, професор полтавської гімназії, автор української граматики для недільних шкіл.

⁷ В рукописі: «великоруссами».

⁸ В рукописі слово «малорусском» зачеркнено і над ним вписано «украинском».

⁹ В рукописі: «Волков»; мова про Федіра Вовка (1847—1918) — пізніше відомого українського етнографа.

який частково зберігся до цього часу. В гуртку цьому між робітниками головну роль грали один столяр і один рибалка (назвати їх навіть початковими літерами вважаю неможливим, тому що люди ці, очевидно, до цього часу під наглядом); обидва — люди енергійні, але такі, що любили випити, і дикі. Один з них (столяр) в п'яному вигляді хотів убити дружину, яка заваджала йому рубати ікони, і (Рашевськ.[ого]), який хотів її захистити. Дружина було подала донос, але потім розкаялася і справу загасили, та пропаганді воно сильно пошкодило.

У викладанні й пропаганді у російських артилях головну роль грали: Семяновський (українець), Кабліц (на половину поляк і швед) і ціла група молодих українців: Черепахин, (Шертовичський), (Кольчевський), (Винниченко) та ін., які невдовзі, особливо після від'їзду Семяновського, залишили Кабліца і потім з'єдналися з старою українською громадою під іменем молоді громади чи коша, число членів якої доходило у 1871 році до 80 чоловік.

Поряд з цими групами серед київського студентства існували ще в 1871—1872 роках дві інші більш-менш організовані компанії, з яких одну можна назвати земцями або легальними народниками, а інша була відома під іменем Американців.

Перша компанія складалася переважно з Харківців і Полтавців, тобто з Українців. Багато з них, попри свою поміркованість, були щирими і переконаними революціонерами, напр., три брати (Лінтварєви), з яких молодший, померлий минулого року, своїм розумом та освітою, але особливо своїм високим моральним характером, мав благодіючий вплив на товаришів спочатку в Києві, а після того в Петербурзі, коли він туди переїхав. Були в тому гуртку, на початку його існування, люди більш радикальних поглядів, які мало не поїхали добровольцями на допомогу Паризькій комуні, але вони дуже швидко відстали від руху, напр. Лансере, який став директором

банку в Полтаві, Кроміський, який писав у реакційних газетах та ін. Після розпаду гуртка, члени, які вціліли, здебільшого приєдналися до українофілів.

Гурток Американців, приводом для заснування якого, послужила подорож одного з Дебогрю-Мокрієвичів і розповіді його про життя перфекціоністів, склався з доволі різноманітних елементів, здебільшого з людей, котрі не мали міцних зв'язків з місцевим населенням. Він не брав участі в означений період (1871—1872) в діяльності серед народу, а якщо й брав, як от на хуторі Річицького під Конотопом, то вкрай невдало. Загалом ця компанія не користувалася довір'ям і співчуттям більшої частини товаришів у Києві і на них у той час дивилися не як на революціонерів, а скоріше як на авантюристів, що прагнуть зібрати грошей і поїхати в Америку. Головними особами цього гуртка в той час були: Вол. Мокрієвич, Ходько, Судзіловський, (Гліко), Габель.

Як і слід було очікувати, пропаганда серед робітників і ремісників просувалася дуже поволі в той період, коли революційні ідеї ще з трудом проникали навіть до середовища студентів, а серед робітників ледве тільки зароджувалися і коли революційна преса, особливо народна, можна сказати ще не існувала. Більш, нетерплячі з революціонерів почали сумніватися навіть у можливості і користі усної й літературної пропаганди серед народу і з'явилися люди, котрі говорили, що слід давати приклади пропагандою ділом, тобто викликаючи хвилювання поміж студентами, проводячи вуличні маніфестації, намагаючись будувати барикади тощо. Такі погляди проводилися особливо Каблицом і (Мезенцевим), що раніше був землеміром, потім розпорядником Київського споживчого товариства, а потім несподівано зійшов з революційної сцени. Успіху вони не мали, над ними сміялися, прозвали «поперечниками» за надто часте вживання в розмові слова барикада. Семяновський, який пристав до гуртка *Вперед*, і схилився до усної й письмової пропа-

ганди, розійшовся з Каблицом і поїхав у Петербург. Каблиц і К° організували товариство для замаху на царя, але справа була влаштована вкрай погано. Вони знайшли молодого чоловіка (імені назвати не можу і не знаю, що з нього вийшло), який зважився на самогубство під впливом нещасливого кохання та інших морально гнітючих обставин, підмовили його не віддавати життя даремно, постачали грішми, поїли і ввесь час не помічали, що це чоловік безхарактерний, який насправді, коли почали вимагати виконання обіцяного, відмовився і навіть почав базікати. Оскільки справа не мала дальших наслідків. Ці й схожі факти підірвали популярність К.[аблица] у Києві, і діяльність його там скоро припинилася.

У 1872 році, як відомо, Лавров заснував у Цюріху журнал *Вперед!* і невдовзі за кордоном почали друкувати популярні народні брошури. І це й інше мало значний зворотний вплив на Росію в сенсі посилення вже існуючого руху [ходження] в народ. Київські гуртки молоді, що займалися пропагандою в народі зміцніли (Еме), Аксельрод, Гуревіч, брати (Левенталі), Колодкевич, Брешковська¹⁰.

Редакція *Вперед*, особливо в перші два роки існування журналу (1873—1874), була в близьких стосунках з південними гуртками, що пояснюється, як історією заснування *Вперед*, так і складом її співробітників у перші роки.

Зимою на початку 1872 року до Лаврова, який жив у цей час в Парижі, приїхали (Кріль) з дружиною, (сестрою Ткачева, нині покійною) і Байдаковський) з пропозицією видавати російський революційний журнал за кордоном і з проханням написати програму. Вони з свого боку обіцяли роздобути кошти для видання журналу. Програма була написана, але коштів не було. Тоді Лавров зважився видавати журнал власними силами. Восени 1872 року він приїхав у Цюріх, зійшовся з

¹⁰ В рукописі — Брюшкова.

кількома співробітниками: Смірновим, Гінзбургом, братами Кулябко—Корецькими, Подолинськ[им] і ще кількома південцями. Протягом двох років співробітниками *Вперед* були тільки ці особи, і журнал видавався на їхні чи на Лаврова власні кошти. В цей період петербуржці не надавали *Вперед* ні літературної, ні грошової допомоги. Вона почалася значно пізніше і тільки після тривалих переговорів і листування. Таким чином на перших порах співробітники *Вперед*, крім Лаврова і Смірнова, були всі родом з України і найбільша частина кореспонденції так само припадає на південну Росію. Загалом *Вперед* на півдні, особливо в Одесі і в Києві був зустрінутий набагато привітніше, ніж у Петербурзі. Київські та особливо одеські робітники виявилися достатньо розвинутими, щоб розуміти серйозні статті, між тим, як з Петербургу постійно доходили скарги на темноту і сухість *Вперед*.

У Києві і в Одесі пропаганда в народі стояла на першому плані. В Одесі вона велася переважно під впливом Волховського¹¹, але не ним безпосередньо, так як він, працюючи в думі і в той же час перебуваючи під наглядом поліції, не міг зручно й часто відвідувати робітничі збори. Пропаганда найдіяльніше провадилася між залізничними робітниками (Жолтановським), (Франжолі) та ін. В цей час колишня компанія (Южакова), (Афанасієв), (Карвацький), (Завадський), (Кірхнер) уже почали відставати від більш крайніх форм руху. Обидві ці групи в Одесі до кінця 1873 року розійшлися вже настільки, що не мали між собою безпосередніх відносин. Однак між ними не було й прямого розриву, і деякий зв'язок підтримували особи дружні з членами обох компаній. До числа цих осіб належав (Желябов). В цей час Києви задумали влаштувати з'їзд представників де-

¹¹ Волховський, Фелікс Вадимович (1846—1914) — провідник одеського гуртка «чайковців», автор брошур українською мовою. Детальніше, дивись «Листи В. Смірнова» стор. 72, примітка 43.

кількох південних міст у Києві з метою скласти загальну організацію пропаганди в народі, збирання коштів для *Впереду*, поширення закордонних видань тощо. Для переговорів з Києва до Одеси поїхав (Подол.[инський]), а після його приїзду туди, з тією ж метою, проживавший в Одесі (Зотов), колишній засновник Київського гуртка в 1869 р., поїхав у Харків. З'їзд відбувся в Києві в листопаді 1873. Делегат з Харкова не з'явився, але з Одеси приїхав (Желябов), крім того були присутні особи з Чернігівської губернії, з Криму та інших місць. На з'їзді між присутніми незгод не було, і формально досить швидко були прийняті рішення в справі організації, влаштування революційного фонду, поширення видань. Незважаючи на це справжнього довір'я та одностайності між членами з'їзду так само не було, і це незабаром виявилось у загальній в'ялості його діяльності й особливо в тому, що здійснення революційного фонду майже й не обговорювали. Київська група була доволі чисельна, але вкрай неоднорідна за складом. Багато з них ледве знали одне одного і тому, природно, ставилися недовіркою. Деякі Кияни увійшли в близькі стосунки з так званою Київською комуною, інші, навпаки, ставилися до неї критично і, як показали, в майбутньому свідчення Ларіонова, Горунівича і Полгейма, цілком мали рацію. Протягом зими відбулося деяке зближення цієї комуни з колишніми Американцями, які в цей час весною 1874 р. вже відмовилися від думки переселення і брали участь у русі [ходження] в народ. (Ів. Ф. Пашевський) і Сидзиловський відправилися на Волгу і там скоро були заарештовані. Брешковську арештували на кордоні Київської і Подільської губернії, решту — з тих, що пішли в народ, — у різних інших місцях. Решті членів Київського гуртка довелося ховатися або відійти від справ. Зв'язки між різними містами були перервані, читання робітникам припинилися, і після паніки 1874 р. на деякий час майже всі колишні гуртки і організації були розладнані і тільки поступово почали

знову складатися часто з іншими цілями і з нових елементів.

Саме цей період і виявився часом відродження соціалістичної української партії. Усі способи пропаганди, що їх застосували останнім часом перед розгромом радикали, були задовго до того відомі українофілам і застосовувалися ними на практиці в широких обсягах. У 1861—1863 роках не менше 150—200 чоловік з української молоді, яка навчалася в Києві, ходила в народ або принаймі займалася у недільних і сільських школах навчанням грамоти міщан, селян і солдатів. Польське повстання і викликаний ним рух селян південнозахідних, а частково і північнозахідних губерній, на користь російського уряду, паралізував народну діяльність української молоді. Тепер вона знову могла відновитись. За 1873—1875 роки Київська громада видала і поширила в народі декілька десятків тисяч примірників легальних книжок українською¹² мовою. В 1875 році появились і закордонні соціалістичні народні видання по-українському. Першим з них були (1875): *Парова машина* і *Розмова про багатство та бідність* (Подолинськ[ий]) і *Правда*, переробка (Подол[инського]) на українську мову російської *Хитрої механіки* (Варзера). Потім у 1876 році: *Правдиве слово хлібороба до своїх земляків* (Волховського), так само, як і попередні книжки, видані у Відні, але конфісковані Австрійським урядом і друге Женевське видання: *Про багатство та бідність*. У 1877 році вийшло в Женеві: *Про те як наша земля стала не наша* (Драгоман[ова]) і *Про хліборобство* (Подолинськ[ого]). З того часу соціалістичні видання українською мовою не припинялися, як у Львові, так і в Женеві. У Львові виходив спочатку *Друг*, потім *Громадський друг*, *Дзвін*, *Молот*, 14 випусків «Дрібної Бібльотеки», *Нова Віра на Україні*, та інші брошури. В Женеві надруковані 5 томів *Громади*, *Листок Громади*,

¹² В рукописі: «на малорусском»

Пан Народолюбцеь, Життя і Здоров'я людей на Україні. Число всіх цих книг разом узятих і поширених на Україні й Галичині визначити важко; по всій вірогідності воно вагається між 15—20 000 примірників для винятково соціалістичних видань, з яких однак більша частина приходить на Галичину. На Україні книжки ці поширювалися найбільше в містах Києві та Одесі і в губерніях Київській, Херсонській, Чернігівській і Полтавській. В їх поширенні брали участь не тільки українофіли, але й багато загальноросійських радикалів, переконавшись у корисності їх для українців. Уряд відразу відповів новими переслідуваннями. Донос подав відомий тайний радник Мих. Вол. Юзефович, який уже видав російському урядові у 1847 році Шевченка, Костомарова, Куліша разом з усім заснованим ними Кирило-Методіївським братством¹³, яке попри свою назву мало програму цілком демократичного і частково соціалістичного характеру. Тепер же, зразу після появи перших українських соціалістичних видань, він почав говорити, що книжки на зразок *Парової машини* особливо небезпечні в тому сенсі, що представляють революцію і соціалізм у надзвичайно привабливому вигляді, намагаючись умовити, а не залякати, і що найбільш шкідливі ті люди, що в одній кишені носять Карла Маркса, а в другій батька Тараса Шевченка, маючи на увазі людей, які вміють з'єднувати вчення соціалізму з традиціями і симпатіями, викликаними місцевим українським націоналізмом, тобто прагнення українського народу, поряд з економічною емансипацією, досягнути ще й політичної і культурної самостійності. Доноси Юзефовича та інших подібних осіб мали за наслідок цілий ряд заходів з боку уряду, починаючи усуненням по третьому пункту Драгоманова з катедри загальної історії при Київському університеті і кінчаючи закриттям південно-західного відділу Російського Гео-

¹³ В рукописі: «обществом»

графічного товариства і остаточною заборонаю української літератури в травні 1876 року.

СОЦІЯЛІЗМ, НІГІЛІЗМ ТА ТЕРОРИЗМ

— 304 —

Socialisme, Nihilisme, Terrorisme.

RÉPONSE A UN « VIEUX SOCIALISTE RUSSE » (VOYEZ L'Égalité, 1880, N° 1 ET 2.)

Les deux premiers numéros de l'Égalité, contenant des articles sur le socialisme en Russie, signés « un vieux socialiste russe », qui sont très-remarquables et très-justes, au point de vue des principes, mais présentent des erreurs au point de vue de la critique qu'on y adresse à d'autres écrivains slaves, entre autres, aux articles sur le nihilisme en Russie, que j'ai publiés dans la Réforme du 15 septembre et du 15 octobre de l'année 1879.

Le « vieux socialiste russe », tout en m'appellant un socialiste oucrainien, veut me représenter comme un ennemi du mouvement révolutionnaire en Russie. Cela paraîtra très-étrange à quiconque sait que non-seulement le mouvement socialiste en Oucraine est aussi révolutionnaire qu'en Russie, mais que c'est justement l'Oucraine qui alimente aussi le grand parti révolutionnaire russe dans une proportion beaucoup plus considérable que la plupart des provinces russes. Les universités de Moscou et de Kazan sont, au point de vue révolutionnaire et socialiste, bien en arrière des universités de Kiew, de Kharkov et d'Odessas; en outre, tout le monde sait quelle influence prépondérante les éléments méridionaux jouent en Russie, même dans la composition de la jeunesse radicale de St-Petersbourg.

Malheureusement ce n'est pas seulement une malveillance vague de ce genre que se permet le « vieux socialiste russe ». Il formule aussi des accusations plus précises. Ainsi il cite textuellement, comme provenant de ma plume, les paroles suivantes : « Le nihilisme c'est l'opposé absolu du socialisme. C'est l'indifférence politique et sociale, la négation de toute espèce de principes, la recherche effrénée des jouissances matérielles ». Je défie qui que se soit de trouver une pareille phrase dans mon article. Non-seulement je ne pense pas que le nihilisme soit l'opposé absolu du socialisme, mais, tout comme le vieux socialiste russe, je dis en plusieurs endroits que le socialisme est en Russie un stade ultérieur de l'évolution du Nihilisme. Voici mes paroles :

« Ce même nihilisme que nous voyons dans son indifférence et dans son égoïsme tranquille et conservateur, chez la plupart des classes privilégiées de la Russie, devient militant et destructeur dans d'autres circonstances, surtout, quand le nihilisme finit par aboutir à ce à quoi chaque théorie, aussi destructive qu'elle soit, doit aboutir quand elle est conséquente, c'est-à-dire à la construction d'un système positif. Ce système positif, qui commence à s'élaborer sous l'influence simultanée des socialistes occidentaux et de l'ancienne commune agricole russe, est, dans son idéal, un socialisme conscient, basé sur le sentiment de la solidarité générale et organisé d'après les données de la science positive. »

Le vieux socialiste russe voudrait aussi donner à penser que je considère comme des nihilistes sans principes les martyrs les plus sympathiques de la cause sociale en Russie, comme Mlles Bardine, Lubatowitch, MM. Ny-chtrine, Ossinstry, Vittenberg et d'autres; mais dans ce cas, ou bien il

Початок статті в оригінальній версії.

Паризький соціалістичний журнал *Реформа* надрукував 1879 р. довшу статтю Подолинського про «Нігілізм в Росії»¹. В статті автор показує, що на Заході, в розмові про Росію, люди часто плутають поняття «нігіліст» і «соціяліст», вважаючи одних і других однаково невіруючими і нищівними. Але, на думку Подолинського, правдивий соціяліст не може бути нігілістом бо соціяліст вірить в людську солідарність і змагається замінити існуючий поганий суспільний лад — кращим. Правдивий нігілізм більш питомий завжди пригніченій Росії ніж Польщі й Україні, кожна з яких має своє славне минуле. Після того, Подолинський аналізує еволюцію цих двох політичних течій в російській літературі і політичній думці.

П. Лаврові аналіза Подолинського не подобалась і він виступив з острою критикою в журналі *Рівність*². Подолинський відповів Лаврові в *Соціалістичному перегляді*, статтею «Соціялізм, нігілізм та тероризм: відповідь старому російському соціялістови»³.

В українській мові стаття Подолинського була надрукована лиш один раз, 1922 р., М. Грушевським⁴. Теперішній передрук — це дещо перероблений переклад М. Грушевського.

¹ Podolinsky, S., "Le nihilisme en Russie", *La Réforme*. (Paris). 1879, 15 sept., стор. 203—214; 15 oct., стор. 348—365.

² Lavrov, Pierre in *L'Egalité*. 1880, Nos. 1 & 2.

³ Podolinski, S., "Socialisme, Nihilisme, Terrorisme. Réponse à un vieux socialiste russe", *La Revue socialiste*. (Lyon). 1880, No. 6 (20 mai), стор. 304—306.

⁴ Подолинський, С., «Соціялізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціялістови», в М. Грушевський, 3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922, стор. 186—207.

ВІДПОВІДЬ РОСІЙСЬКОМУ СОЦІЯЛІСТОВИ

Статті про соціалізм в Росії надруковані за підписом «старого російського соціяліста» в двох перших числах *Рівноправності*¹ дуже цінні і вірні що до своїх принципів, але хибні в своїй критиці статей інших слов'янських письменників, між ними й статей про нігілізм в Росії, які я надрукував у *Реформі*² 15 вересня та 15 жовтня 1879 р.

«Старий російський соціяліст» хоч називає мене українським соціялістом, старається представити мене ворогом революційного руху в Росії. Це буде дуже дивним кожному, хто знає, що український соціялістичний рух не тільки не менше революційний від російського, але Україна якраз більше ніж російські провінції поповнювала кадри великої російської революційної партії. Московський і казанський університети з революційного погляду стоять значно позаду університетів київського, харківського і одеського; окрім того, загально відомо, який переважаючий вплив мають південні елементи в Росії, навіть в складі радикальної молоді Петербурга.

На жаль, «старий російський соціяліст» не обмежується такою простою неприхильністю. Він

¹ *L'Egalité* — Соціялістична газета під редакцією Жюльє Геді, виходила в Парижі в 1877—1883 роках.

² *La Réforme* — Соціялістичний журнал, виходив у Парижі. Стаття Подолінського про нігілізм в Росії, S. Podolinsky, "Le nihilisme en Russie", була друкована 15 вересня (стор. 203-214) и 15 жовтня (стор. 348-365).

висловлює і точніші обвинувачення. Так, він цитує дослівно, як ніби мої, ці слова: «Нігілізм це абсолютна протилежність соціалізму. Це політична і соціальна байдужність, заперечення всяких принципів, безглядне шукання матеріальних розкошів.» Я заперечую, що хто-небудь міг би знайти такі слова в моїй статті. Не тільки я не думаю, що нігілізм є абсолютною протилежністю соціалізму, але, як і сам «старий російський соціаліст», я в кількох місцях говорю, що соціалізм в Росії це пізніший етап в розвитку нігілізму. Ось мої слова:

«Той самий нігілізм, який можемо обсервувати в його байдужності і спокійнім, консервативнім егоїзмі у більшості привілейованих класів Росії, в інших обставинах стає войовничим і деструктивним, особливо коли він доходить до того, до чого мусить дійти кожна теорія, яка б вона деструктивна не була, коли хоче бути консеквентною, — себто до конструкції позитивної системи. Ця позитивна система, що починає вироблятися під рівночасним впливом західних соціалістів і старої російської общини, є по своєму ідеалу свідомим соціалізмом, оснований на почутті загальної солідарности і організованим на висновках позитивної науки.»

Старий російський соціаліст хотів би дати до зрозуміння, що я вважаю безпринципними нігілістами найсимпатичніших мучеників соціальної справи в Росії, як панни Бардіна і Любатовіч³, пани. Мушкін⁴, Осінський⁵, Вітенберг і інші; але в таким разі, або він не уважно читав мою статтю,

³ Бардіна, Софія Ілларіонівна (1853—1883) — російська революціонерка, засуджена 1877 р..

Любатовіч, Ольго Спірідонівна (1854—1917) — російська революціонерка, її син від Н. Морозова помер разом зі сином С. Подолинського

⁴ В оригіналі: "Nychtrine", виправлено в перекладі Грушевського на «Мушкін».

⁵ Осінський, Валеріан Андреевич (1853—1879) — терорист, член «Землі і Волі».

або він говорить не в добрій вірі. Ось мій погляд на революційних діячів Росії:

«Це факт справді гідний уваги, що ці тисячі молодих хлопців і дівчат, усі з освітою, з забезпеченою будучністю, деякі навіть дуже заможні, не тільки беруть на себе фізичну працю і тягарі селянського і робітничого життя, але ще й ризкують кожної хвили бути викритими, вкиненими до в'язниці, засудженими на роки каторги. Кількасот їх уже зловлено і суджено. Є й такі, що на стільки приладилися до народнього побуту, що їх не могли викрити: вони продовжують своє діло, і це, напевно, найбільш небезпечні. Є, розуміється, багато й таких, що по якимсь часі повернули до свого привілейованого життя, але щороку знаходяться нові люди на їхнє місце.»

«Треба признати, що в своїм активнім періоді російська молодь виявила більше сили волі і самовідречення, ніж можна було чекати від неї, і партію, яка могла організувати такі експедиції в народ — як експедиція 1874 р., підчас котрої народній рух піднявся рівночасно в трийцяти семи губерніях, таку партію не можна легковажити.»

Те що я говорю в своїй статті про безпринципність, нахил до матеряльної користи нігілістів, належить якраз до консервативного нігілізму, того, що ще не перетворився в соціалізм. Бо такий нігілізм ще дуже розповсюджений в Росії. Більшість росіян таки справді впадає в цю байдужість, цей інтелектуальний і моральний маразм, і відповідно до вдачі одна частина думає лиш про спокій, а друга лиш про щораз то нові розкоші, який би не був спосіб їх досягнення. Ці два громадські елементи складають так би мовити органічну й основну масу консервативного нігілізму. Люди, які більш за все люблять спокій, належать найбільше до дворянства, до поміщицтва. Друга частина консервативних нігілістів має представників серед міщанства й службовців. Тим, що хочуть познайомитися з цими цікавими типами, ми радимо прочитати «Мертві душі» Гоголя і «Сатири» Щедріна.

Тут ми торкаємося пекучого питання нової тактики революційної партії в Росії — тероризму. Можна б подумати, що я дивлюсь на тероризм, як на наслідок безпринциповости нігілістів, себто в тих термінах в яких це питання було поставлено в листі Віктора Гюго в справі Гартмана, як на зворотну сторону автократичної деспотії. Але я не ставлюсь так до цього питання. Хоч я й сумніваюся в моральності й корисності *потайних політичних вбивств*⁶, як Мезенцева⁷, Крапоткіна⁸, Гейкінга⁹, і *секретних атентатів*, як московського і Зимового Дворця, то на всі інші виступи які мають терористичні характер: збройний опір жандармам, повстання, викликання заворушень в армії в цілях реловуюції, я дивлюсь не лиш як на право оборони, а як на святий обов'язок кожного революціонера в Росії, доки в ній існує деспотично-авторкратичний режим.

Коли ж, незважаючи на це, я все ж таки говорю з певним огірченням, що між російськими соціялістами багато ще безпринципних нігілістів, то лиш тому щоя повинен віддати належне правді заявляючи перед європейською публікою, що російська революційна соціялістична партія, як і кожна партія на світі, має чимало членів, що не стоять на висоті соціялістичної теорії. Отже я визнаю дві послідовні але не протилежні стадії розвитку: нігілізм і соціялізм. Багато представників старого, негативного і деструктивного, нігілізму доходять шляхом еволюції до позитивних принципів соціялізму; але є багато й таких, що приймають лише формули соціялізму, та лиша-

⁶ Всі підкреслення в тексті Подолинського.

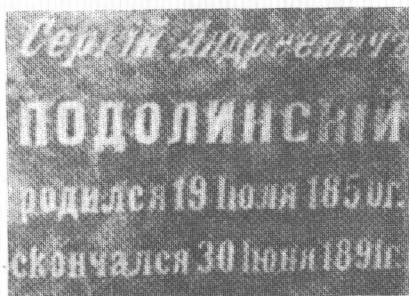
⁷ Мезенцев, Ніколай Владімірович (1827—1878) — голова III-го Відділення і шеф жандармів, убитий С. Кравчинським 8 сепня 1878 р.

⁸ Кропоткін, Пйотр Алексєєвич (1842—1921) — «чайковець», пізніше відомий теоретик анархізму.

⁹ В оригіналі: «Стеікінг», виправлено в перекладі Грушевського на «Гейкінга».

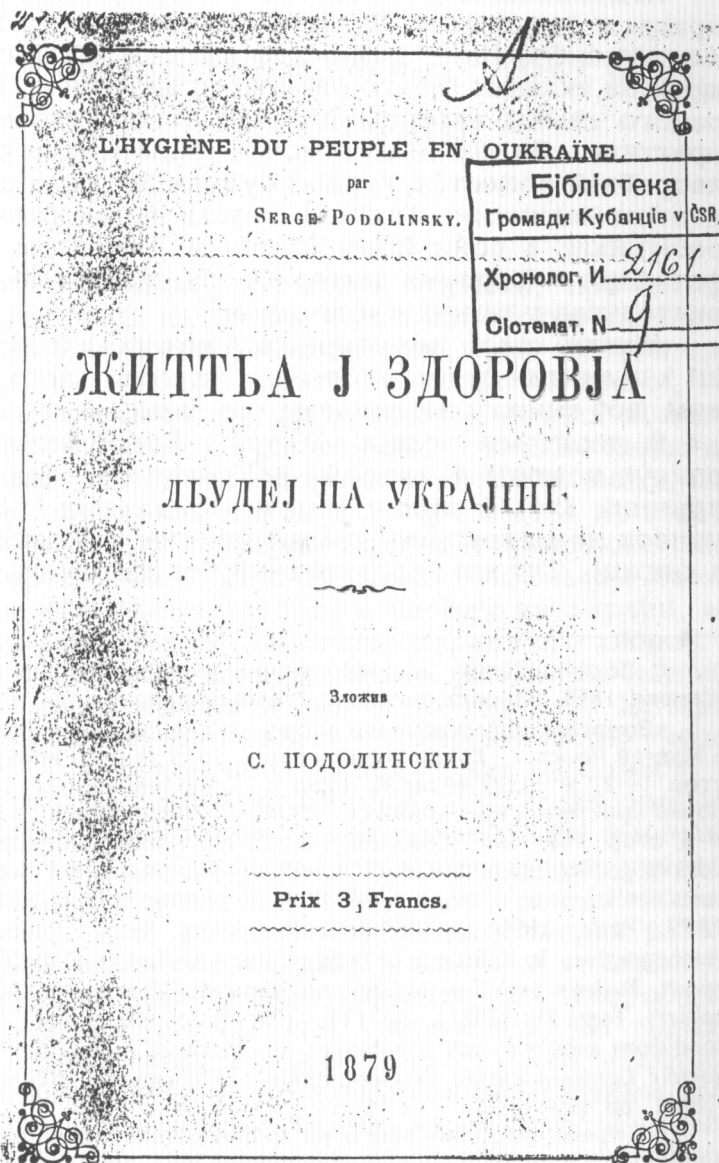
ються нігілістами в глибині душі. Так, по-моєму, можна пояснити підступний, а разом з тим жорстокий, так сказати б, азіатський характер деяких терористичних актів, здійснених революціонерами в Росії.

Кінець кінцем, я не можу брати дуже за зле «старому російському соціялістови», чоловікові великих заслуг, якого я вважаю своїм учителем, коли він трохи натягає правду, щоб видатися більше радикальним.

Гріб Сергія Подолинського (зліва) в Києві.

ПОШЕСТІ ТА ІНШІ ХВОРОБИ В УКРАЇНІ.

Обкладинка Женевського видання

Подолинському завдячуємо першу важливу працю з української гігієни, *Життя й здоров'я людей на Україні*¹. Монографія цікава ще й тим, що вона включає багато описового матеріалу, зібраного самим автором під час його лікарської практики. Подолинський почав збирати дані про хвороби й пошесті в Україні будучи ще лише студентом медицини. Тоді він лікував даром селян і робітників, а вони йому служили джерелом інформацій. Зібраний матеріал він пізніше використовував у різних публікаціях².

Життя стало популярне в Австрійській Україні і галичани зверталися до І. Франка з проханням, щоб книжку перевидати «по галицьки».

В десятому розділі *Життя* Подолинський описує пошесті й хвороби в Україні та аналізує причини їхньої появи і розповсюдження. Цей уривок на маловідому тему є одним з цікавіших в книжці. Тут він надрукований без скорочень³.

¹ С. Подолинський, *Життя і здоров'я людей на Україні*. Женева, 1879. Книжка писана драгоманівкою.

² «Вопросы общественнаго здоровья сельскаго населенія в Южной Россіи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 9 (20 января), стор. 1—2; № 10 (22 января), стор. 1. Подолинский, С., «Здоровье крестьянъ на Украинѣ», *Дѣло*. (С.-Петербургъ) 1879, № 5, стор. 146—189. Podolinsky, S., "L'état sanitaire des populations du gouvernement de Kiew", *Association française pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 8e session. Montpellier — 1879*. Paris, 1880. pp. 863-869. Podolinsky, Serge, "Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire des habitants de l'Oucraine", *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*. (Montpellier) Tome IV (1881), pp. 111—121. Podolinsky, Serge, "Les conditions sanitaires des populations en Oucraine", *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*. (Montpellier) Tome IV (1881), pp. 199—215.

До праць Подолинського на медичні теми треба зачислити також його докторську дисертацію: Podolinsky, S., *Beiträge zur Kenntniss des pancreatischen Eiweissfermentes. Inaugural-Dissertation*. Breslau, Buchdruckerei Lindner, 1876.

³ Оригінальний заголовок розділу писаний драгоманівкою: «Пошесті і інші болісті на Україні», стор. 103—124.

ПОШЕСТІ ТА ІНШІ ХВОРОБИ В УКРАЇНІ

Розказавши, хоч дуже коротко, про вплив, який мають на здоров'я людини обставини, серед яких вона живе, тобто повітря, вода, земля й клімат, ми мусимо додати дещо про ті форми, які приймає ця шкода, що її людина від них зазнає в своїм тілі, тобто про *хвороби*.¹ Не наше завдання писати про умови здорового життя чоловіка, над цим працює окрема наука — *фізіологія*, не станемо ми теж описувати подрібно й поодинокі різні хвороби, бо це діло *патології*. Тим часом, бажаючи поліпшення здоров'я народу на Україні, ми повинні дати хоч загальний нарис його хвороб.

Нам не можна тут братись за певний і подрібний поділ хвороб за їхніми прикметами. Це завело б нас занадто далеко в лікарські теорії. Через те ми поділимо всі хвороби тільки на *пошесті* й на *інші, не пошесні*, хвороби. Під пошестями ми взагалі розумітимемо такі хвороби, які зачинаються нараз на якомусь місці, або можуть переходити від одного чоловіка до другого. Навіть ті пошесті, що, нападаючи на кількох людей разом, тимчасово не переходять від одного чоловіка до другого, називаються інфекційними хворобами, наприклад *пропасниця*. Знову *інші*, які тільки тим і розповсюджуються по світі, що передаються від одної людини іншій, звуться *заразливими хворобами*, наприклад *сифіліс (пранці)*; останні пошесті, які розповсюджуються обома способами,

¹ Всі підкреслення та не зазначені примітки належать Подолинському. — Р. С

зовуться *інфекційно-заразливими*, напр., *холера*, *віспа*, *дифтерит*.

Кожен знає, що чимало є таких хвороб, які мають свій початок від зараз. Для різних хвороб зарази бувають різні. Так, напр., *пропасниця*, а по думці деяких вчених, і *холера*, починаються в болотах. *Черевний тиф* зароджується в містах, казармах, шпиталях, які нечисто утримуються. Взагалі думають, що зарази мають свій початок від якоїсь дуже рідкісної речі, яку зовуть *міязмом*. Ті міязми плавають у повітрі і вдихаються людьми, або пристають до їжі, розпускаються в воді й таким робом попадають у нутро людини. Є така думка, що деякі із цих міязмів — ніщо інше як дрібнесенькі організми: *бактерії* та *вібріони*.

Найголовніші з пошесних хвороб, якими хворіють люди на Україні: *чума*, *сибірська язва*, *холера*, *черевний тиф*, *дизентерія*, *дифтерит*, *круп*, *віспа*, *шкарлятина*, *кір*, *пропасниця*.

Чума дуже рідко буває в нас, хіба завезуть її на кораблях в портові міста, як, наприклад, завезли в Одесу в 1830 році.

Сибірська язва на людей переходить від скотини і, так само як і сап, трапляється не часто.

Холера — одна з найгірших пошестей, які тільки є на світі. Певно, що ніколи жодна інша хвороба не дає такої страшної смертності, як холера; так, напр., в 1871 році в Києві, за час цієї пошести, вмирало по 200 з лишком людей за один день, при загальному населенні трохи більше як 100,000 чоловік.

Відкіля ж узялась та холера? На це дамо відповідь словами одної маленької, але гарної, книжечки про холеру, виданої в Києві.² «Пишуть, що в Індії, вже давно перед тим, як холера появилася в наших краях, вона не раз прокидалася найбільш восени між бідними людьми. Тоді вона далеко не розходилася і кожен раз не довго держалася. П'ятдесят вісім літ тому холера обійшла

² Про холеру. Київ, 1875.

увесь індійський край... В наші краї вона теж перейшла з Індії. Сорок п'ять літ тому (1830) дійшла вона до російського міста Астрахані, що біля Каспійського моря, в яке вливається велика річка Волга. Тією річкою їздить багато торгового та робочого люду: бурлаків, рибалок і всяких інших людей. Отож з Астрахані річкою завезено холеру в Москву, а через рік вона показалася вже у всіх кутках російського царства. На другий рік вона перейшла з російського царства в Німеччину, Туреччину. На третій — до Франції, Англії і далі. Літ з п'ять лютувала вона.... З того часу прокидалася вона в тих землях, то тут, то там... Де людей мало, там холера розноситься нескоро, наприклад, по лісах, степах, пустелях. А де людей багато, де вони часто їздять, ходять один до одного, там холера швидко пробирається далі. Де бувають війни, там вона найшвидше розноситься й нападає на людей.»

Однак не всюди холера однаково лютує. «Найшвидше й найлегше вона загіжджується в ґрунті пухкому, м'якому, вогкому, дірчастому, або хоч і в твердому, але зі щілинами... На ґрунті твердому, кам'янистому, без щілин, а найбільш коли ґрунт цей високий... не заведеться холера, а хоч і заведеться, то невелика.» Взагалі спостерегли, що холера показувалась найбільше тоді, як ґрунтова вода спадала все нижче.

Що ж треба робити проти холери? Лікуватися дуже важко, та й, взагалі, лікарі, за майже 50 років свого знайомства з холерою, не знайшли проти неї ніякого певного засобу. І тепер, як у перші прояви холери, від неї звичайно вмирає 2/3 захворілих. Зате оборонятись від холери — діло можливе. Найперша потреба — це мати дуже чисту ґрунтову воду й ґрунтове повітря, а як до цього дійти, про те ми вже знаємо: водопроводи, каналізація, поливка степів нечистями, добра дезинфекція відходних місць і т. і. Коли все ж таки настане пощесть, то треба дуже суворо відрізняти слабих і дезинфікувати їхні викиди й одєжу. Тим часом ми тепер не говоритимемо ба-

гато про те, як треба боротися з холерою. Мені не доводилося бачити холерної пошести на селі, і я не можу придумати якоїнебудь практичної організації для допомоги людям у випадку такого лиха, особливо в тих частих України, де я був і де ще й досі навіть земства немає.

Дизентерія, (кривавий понос) найчастіше буває у нас літом, і найгірше вмирають від неї діти. Однак нерідко буває вона й у дорослих, особливо після дуже важкої роботи в степу, без теплої й вареної їжі, коли люди часом харчуються, окрім хліба, самими огірками та динями. В 1876 році мені довелося бачити пошесть дизентерії на дітях, від якої вони, захворівши, звичайно вмирали на другий, або на третій день.

Однак далеко гірше лютує в нас *дифтерит*. Трапляється, що в одному селі вмирає від нього по 10 і по 20 дітей за один день і, нарешті, повмирають усі діти молодші, як 8 або 9 років. Від кількох земських лікарів із Полтавщини і Херсонщини я чув, що в них бувало по 1500 і 2000 дітей хворих на дифтерит за один рік, і що між тими дітьми нерідко вмирала четверта частина, а іноді й більше. Ті лікарі самі по два й по три рази хворіли дифтеритом і кажуть, що, в обставинах сільського життя, нема ніякої можливості оберегти інших, ні навіть самому оберегтися від зарази. Особливо дифтерит буває страшний в тих селах, які побудовані недалеко від болот або ставів з низькими берегами.

Нерідко *дифтерит* і *шкарлятина* сходяться разом, або знову *віспа* з *кіром*, і тоді певно, що рідко в якій хаті побачите малу дитину. Більш, як четверта частина людей вмирає у нас від пошесних хвороб, і ми повинні признатися, що перед ними тепер ми безсилі. Досі навіть можна сказати, що неначе культура й індустрія тільки гірше розводять хвороби на Україні. Так, наприклад, *тифові гарячки* по селах взагалі бувають не надто гострі і відсоток людей, які від них вмирають, невеликий, далеко менший, ніж ми звикли бачити по шпиталях. Цілком інша річ буває по ка-

зармах та заводах. Там, як і в військових шпиталях, страшенно вмирають від тифу. Не менше хворіють ще робітники на чугунках, особливо в часи їх будування, коли людям доводиться жити в тісних і мокрих землянках. Не краще й тим, що на плотах сплавляють ліс по Дніпрі і вигружують його на березі.

Ми не можемо подрібно говорити про боротьбу з усіма цими пошестями, та навіть не маємо дуже й охоти, бо стан життя нашого народу досі такий, що наша розмова мусіла б мати занадто теоретичний характер. Може, якби до кореня змінити господарські й культурні обставини життя українського селянина, якби дати йому спосіб користуватись усім тим, що громадська гігієна (наука про збереження здоров'я) дала вже деяким країнам Західньої Європи, а то водопроводами, каналізацією, сплавкою нечистей, чистою біжучою водою всюди, звичаєм і можливістю більшої чистоти для дітей, — певно тоді всі ці пошесті не наступали б так часто. Проти всіх цих страшних ворогів людського роду, шлях, по якому гігієні можна буде піти, повинен бути їй показаний поступовим рухом усієї культури народу. При тому напівдикому житті й порядках, які тепер ще панують на Україні, важко щонебудь і пропонувати для широкої переробки в справах здоров'я нашого народу. Одначе є такі речі, які в інших країнах вже давно робились і робляться і про які у нас ще майже не говорять. Щоб краще вияснити нашу думку, ми розкажемо про дві пошесні недуги, якими тепер у нас люди взагалі найбільше хворіють, і які в деяких країнах Західньої Європи знищені більше, як наполовину. Ці дві хвороби: *пропасниця й сифіліс (пранці)*.

Пропасниця має свій початок від болот і, взагалі, від стоячої й гниючої води. Як саме вона там зароджується, ще не відомо. Є така думка, що міязми *пропасниці* — не що інше, як дрібні зародки, водорослі *Пальмелла*; покищо правдивість цієї думки ще не доказана. Міязм *пропасниці* вдихається легеньми але, здається, не може заражувати

людину, коли його випити з водою. По словам Колена,³ від гнилої води виникає в людей дизентерія й інші хвороби, але не пропасниця. Пропасниця — взагалі хвороба теплого клімату і під тропіками вона найстрашніша. Тим часом, в північній половині Землі, вона доходить і до міст, що мають середню температуру усього + 5°. На півдні вона не переходить за лінію, проведену через усі міста із середньою температурою + 15° (Ізотермія 15). На берегах моря, особливо там, де в море впадають річки з низькими берегами і солоня вода змішується з солодкою, там звичайно бувають пропасниці. Під тропіками і, взагалі, в теплих сторонах пропасниця дуже часто буває смертельною недугою; в помірних кліматах від неї вмирають не часто, але все ж в країнах, де є пропасниця, смертність завжди далеко більша, бо люди, ослабнувши від пропасниці, швидше вмирають від інших хвороб та навіть від давніх випадків пропасниці в тілі чоловіка зароджуються хвороби. В болотистих землях люди звичайно малі, бліді, мляві, і вся їхня порода неначе вироджується. Так, напр., у нас на Україні послабла порода Чорноморських козаків певно тільки під впливом страшних пропасниць, які лютують в тім краю, де їм наказали жити. Ось кілька чисел, які ще краще покажуть погубний вплив пропасниці на життя людей. У Франції, в тих департаментах, де немає пропасниці, щороку на 1000 чоловік родиться 29,0, а вмирає 21,5, а там, де вона є, родиться 29,0, а вмирає 24,4. Коли взяти один департамент, тоді різниця та буде ще більша. Так, наприклад, в департаменті *Ен*, на горах, вмирає з 1000 щороку 26,1; на берегах 37,5; на рівнині 40, а на болоті 48,2. Знов в Альзасі, біля містечка *Больвіллера*, де перше не було пропасниці, після будівництва залізниці з великою греблею зробилось болото і зараз проявилась пропасниця. В 1843 році нею захворіло 36 чоловік, в 1844 — 164, в

³ *Анали гігієни.*, 1873.

1845 — 743, в 1846 — 1166. В Больвіллері на 1466 людей вмирало пересічно від 1836 до 1845 року по 36 чоловік на рік. Після того, як завелась пропасниця, смертність піднялась до 54 чоловік (1846).

Подібний цьому випадок був і в Києві, де після будови залізниці переробилося на болото все місце між містом і військовою гімназією. Згодом що другий рік більш як половина учнів військової гімназії хворіє на пропасницю.

Що ж треба робити, щоб зменшити або й зовсім знищити пропасницю? На це відповімо, що перший і найважливіший засіб — це повисушувати болота й інші дуже мокрі місця. Ми вже казали, що де забагато лісу, особливо дрібного, там раз-у-раз дуже мокро. Чи зменшиться мокрота, коли вирубати ліс? На це Буссенго, після довголітньої праці відповідає: коли вирубуються ліси то: 1) Текуча вода зменшується. 2) Чи зменшуються дощі, не відомо. 3) Там, де рослинність не змінюється, і текучі води на довгі часи зостаються однакові. 4) Де багато лісу, там вода задержується. 5) Господарство в відкритій і сухій місцевості зменшує частину текучої води. 6) Ключі висихають інший раз після вирубки лісу. Таким чином, ми бачимо, що вирубування всіх лісів не було б успішним способом осушувати болота, бо від цього ще більше зменшується тільки текуча вода й ключі, від яких шкоди немає. Окрім того, дана міра лісу ($\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{6}$) має навіть добрий вплив на здоров'я.

Певно, треба було б придумати інші способи осушування болота. Найголовніших тепер є три: 1) Спускати воду в річку, або в море, викопавши на болоті цілу мережу каналів. 2) Підняти дно болота, насипавши на нього шар землі. Це роблять звичайно так, що пускають на болото кілька років підряд якунебудь річку, що несе з собою багато мулу. 3) Виливати воду паровими або іншими машинами й пообводити болото греблями. Так зробили, напр., голляндці з Гарлемським озером. Взагалі треба додати, що для знищення пропасниці дуже помагає обробіток (культура) болотистих

земель, посів хліба, посадка дерев і таке інше. Останнім часом у теплих кліматах проти пропасниці садять, привезене з Австралії, дуже гарне й велике дерево *Евкаліптус глобулус*.

Вертаючись до України, ми мусимо признати, що пропасниця — це така недуга, що хоч від неї у нас вмирає й мало людей, але сили вона в них відбирає багато й віддає змучених і ослаблених іншим хворобам на певну розправу. Рідко ви знайдете на Україні село, де б як не четверта, то п'ята частина людей за рік не переслабувала пропасницею. У нас не дуже часто зустрінеш чоловіка, який міг би сказати, що в нього її ніколи не було. В тім селі⁴, де я жив, і де всіх людей 600, мені доводилось весною, за 2 місяці, мати від 50 до 60 хворих пропасницею. Інші з цих людей щороку хворіють по 2 — 4 місяці, робляться бліді, худі, неспосібні ні до якої праці, а як часом, то діло доходить і до опуху, до водяної. Недалеко від нашого села є чимале містечко Шпола, де пропасниця була така гостра, що від неї вмирали так, як від гарячки, тільки ще швидше. Мені траплялося в селах, які побудовані на низьких місцях, бачити цілі сім'ї хворими пропасницею цілі тижні і місяці. І чоловік лежить, і жінка, і всі діти. Ніхто робити не може, так послабли, а нема заробітку, нема чого їсти; далі ще гірше слабнуть і, нарешті, починають пухнути наполовину від пропасниці, а наполовину від голоду.

Та ще ця пропасниця така хвороба, що від неї завжди щось зостанеться; в кого вона часто була, до того знову легко вертається, і, врешті, від неї зостаються незліченні слабості в різних частинах організму людини, в *косі* (селезінці), в *печінках*, і т. і. Багато людей вмирає від хронічних недуг цих органів, початок яким був покладений пропасницею. Таким чином пропасниця, тим, що вона чіпляється трохи не до кожного, тим, що

⁴ Посілість Подолинських в селі Ярославці, на півдні Київської губернії. — Р. С.

вона нерідко буває потайна, тим, що вона розслаблює помалу все тіло й здоров'я чоловіка, взагалі вадить здоров'ю й робочій силі українських людей далеко більше, ніж інші гостро небезпечні хвороби.

Найгірше ж те, що проти пропасниці нічого не роблять, а проти неї легше діяти, ніж проти інших хвороб. Пропасниця рідко буває в інших місцях, ніж там, де є болота або великі стави зі стоячою й дуже запушеною водою. В давні часи таких болот і ставів було менше на Україні, бо пани, маючи дармових робітників, утримували свою воду в більшому порядку й чистоті. Тепер, від часів волі⁵, хіба один пан на двадцять вичистив свій став, а інші позапускали їх до решти й порозводили пропасницю гіршу, ніж колись була. Крім того, деякі річки порвали греблі й поробили болота, а пани не мають грошей знов греблю загатити. Багато де в яких місцях, де побудовані залізниці, вони задержують воду і, якби навмисне, розводять болота, а з ними й пропасницю.

Усе це такі речі, про які якби добре подумати, то їм і допомогти можна б. Не такі болота, як у нас, осушили в Франції, в Ландах, або в *Тоскані*. В інших місцях Франції, в *Солоні*, в *Брессі*, ставів і пропасниць було трохи не стільки ж, як і в нас. Одначе тепер, після великої революції, там усе перероблено більш менш так, щоб економічний здобуток одної людини не міг вадити здоров'ю цілої громади.

Одначе, яка не страшенна біда ці пощесті й пропасниця для України, все ж таки всі вони вкупі мають менш згубний вплив на життя людей, ніж одна хвороба, одне лихо, яке люди наші терплять зовсім дарма, бо його зовсім можна викоренити, і подекуди вже майже й викоренили. Це таке лихо, що воно збавляє не тільки здоров'я й життя людей, а все їхнє щастя, їхній розум, їхню

⁵ Тут мова про розкріпачення селянства, яке почалося 1861 р. — Р. С.

красу. Я говорю про сифіліс.

Сифіліс. Відкіля взявся сифіліс на Україні? Який він? Яким чином він переходить від одного чоловіка до другого?

Відкіля взявся сифіліс на Україні, на це не можу дати певної відповіді. Звуть його у нас "пранцями" або французькою хворобою. Відомо, що в деяких краях його звуть так, але це ще насправді не доказує, щоб він дістався нам від французів після 1812 року, як про те деколи можна почути. Одначе, як би там воно не було, сифілісу тепер на Україні більше, ніж років тому з шістдесят. Через що це так? На це дамо відповідь разом з відповіддю й на наші останні два питання: сифіліс у теперішніх людей найбільше вже не свій, а перейнятий спадково. Тепер же сифіліс найбільше розповсюджується по людях через цукрові заводи, та через постої москалів⁶. Певно, що таким способом і при таких обставинах, за останні 60 років він мусів сильно поширитися, бо взагалі людей стало більше, а крім того перша збудована цукроварня ще не має 50 років, та й москалів тепер порозводилось і по селах стоїть більше, ніж у давнину.

Дуже часто почуєш на Україні, що про якогось чоловіка говорять: «він пранцюватий», або «у нього жовни», «у нього рани на ногах». «Вони всі такі», докладають про його сім'ю. Усе це говорить про різні форми сифілісу. Які ж бувають ті форми? Перш за все *первинний сифіліс*, або *твердий шанкер*, який, як відомо, не легко відрізнити від простого чи м'якого шанкра.

Твердий шанкер — велика рідкість між сільськими сифілітиками, тобто велика рідкість його побачити, бо люди або самі його не завважують, або, завваживши, ховають і не йдуть до лікаря. Таким чином мені по селах прийшлося побачити усього два шанкери, хоча, за той самий час, я взагалі бачив не менше тисячі сифілітиків.

⁶ Солдатів. — Р. С.

Повторний сифіліс, тобто канділоми, пустули й інший сип побачиш частіше, однаке й їх ховають звичайно, або й самі не завважають. Мені довелося бачити усього 40 — 50 випадків повторного сифілісу.

Усі решта хворі мали *третинний сифіліс*, різні застарілі шкірні недуги, рани, гуми, недуги костей і внутрішніх органів. Рідко хто із цих хворих признавався, що у нього сифіліс. Трохи не всі говорили, що це у них *простуда*, "перше ломило", а тепер стало *викидати*.

Форми третинного сифілісу бувають різні. Я бачив чимало хворих, (між іншими, одну молоду дівчину), у яких лиця неначе не було. Ні носа, ні рота, ні зубів, ні щік, навіть від шиї небагато чого залишалося. Усе одна глибока рана, і тільки очі ворухаться на споді її. Бачив я знов чимало людей, особливо між старими та ще здоровими чоловіками, у яких усього сифілісу й було що невелика гуля на якійнебудь кістці, або сухий струп на руці чи на нозі. Більша частина моїх пацієнтів стояла посередині між цими формами дуже гострої й дуже легкої. Найчастіше у нас сифіліс має таку форму: зробиться боляча й ломлюча гуля, зразу тверда, опісля почне м'якнути, і зробиться з неї рана. Рана та не гоїться рік, два й три. Іноді більшає, іноді робиться менша, часом загоїться, але замість неї робиться друга гуля, і з неї друга рана. Іншим разом гуль і ран робиться багато, одна коло другої, і, врешті, трохи не третя частина ноги або руки вкриється одною раною. Так діло тягнеться десять, двадцять, тридцять років, аж поки хворий не почне лікуватись добре, або не вмере. Я ніколи не бачив, щоб такі форми сифілісу проходили самі без усяких ліків. У тих же людей, котрі лічилися *меркурієм* або *декоком* [дьюгтем ?] на печі, я нерідко бачив великі рани загоєні після 10-ти і 15-ти років.

Є одна особна форма ран, яку доводиться бачити дуже часто, — це рани на ногах. Ці рани робляться так само, як і певні сифілітичні рани, тобто починає ломити ногу, робиться гуля, а піс-

ля з неї — рана. Часто у того чоловіка не буває ніякої іншої хвороби окрім тих ран. Багато хто між нашими лікарями, особливо по шпиталях у містах, не визнає цих ран сифілітичними, зовуть їх *Lupus* і говорять, що вони починаються від того, що в нас сільські люди м'яса не їдять. Я б на це дещо відповів: 1) Я бачив рани однакові з люмпозними на ногах у таких людей, у яких були інші сифілітичні випадки. 2) Я ніколи не бачив таких ран у людей з такої сім'ї, де я певно знав, що у неї нема сифілісу. 3) Я дуже часто бачив такі рани у дітей чи у молодих людей, батьки яких мали сифіліс. Через те мені здається, що ці рани — одна із форм сифілісу, що передається нащадкам.

Цих форм є чимало. Всюди нерідко можна бачити дітей трохи золотушних, в нас вони трохи не всі такі. Одначе це ще не сифіліс. З другого боку у батьків, у яких є сифіліс, дуже часто побачиш дітей з таким щирим сифілісом, як у батька та в матері. Одначе ще є чимало таких дітей, яких не можна зарахувати ні до одного, ні до другого порядку, наприклад, усі ті діти, що їх зовуть у нас *жовноватими* (жовнами зовуть лімфатичні залози на шиї). По більшій часті з тих жовн робляться рани, котрі довго не гояться, гнояться, зоставляють після себе гупі, шрами і т. д. Дуже нерідко робляться рани в горлі, переходять на язичок і від'їдають його. Діти і молоді люди без язичка, але й без іншої ознаки сифілітичної хвороби, не рідкі в нас.

Так само нерідко буває, що у дитини із сифілітичної сім'ї ніс завалюється без іншого знаку сифілісу. Робиться нежить, маленькі ранки в носі, ніс ломить і болять, тече з нього вонючий гній, і, нарешті, ніс завалюється і на його місці зостається дірка, або й вона заростає рівною білою шкірою. Я чимало бачив таких дітей, особливо дівчат, які тепер з вигляду здорові, тільки все життя їхнє загублене через батьківську недугу. Певно, що це вже сифіліс, а не що інше. Як

бачите, дуже важко встановити межу між успадкованим сифілісом і золотухою. Скажу одначе, що я не бачив, щоб носи завальювались і язички відпадали у дітей в таких сім'ях, де напевно нема сифілісу. Таким чином мені здається, що далеко більша частина того сифілісу, що є тепер на Україні, перейшла до людей в спадку від батьків. Одначе він розпосюджується й іншим способом.

Найбільший центр розповсюдження сифілісу — цукроварні і бурякові плянтації. Кожен знає, що правобережна Україна, особливо Київщина й Поділля, головні центри виробництва цукру не тільки в Росії, а й у всій Європі. Таких великих цукрових заводів і такого скупчення їх, як у південній Київщині й на Поділлі, нема ніде, ні в Сілезії, ні в Саксонії, ні навіть у Франції й Бельгії взятих разом. Культура буряків вимагає багато робітників, один раз літом, щоб підсапувати й підгортати, і другий раз восени, щоб викопувати буряки з землі. Український селянин дуже неохоче йде на чужу роботу, особливо на нехліборобську. Як же ж діяти фабрикантам? Платити великі гроші не вигідно, та ще до того українець, хоч і бідний, на гроші не занадто ласий і для заробітків нерадо кидає свою хату й своє хазяйство. Фабриканти придумали іншу штуку: змішати роботу з забавою і розпустою. На бурякових плянтаціях дають горілку двічі або тричі на день, грають музики, ввечорі танцюють і після того хлопці і дівчата лягають спати вкупі.

Нерідко весною й літом побачиш, що по селах роз'їжджають великі порозквітчувані фургони чвіркою гарних коней, з горілкою й музикою. На фургонах кілька гарних дівчат та молодих хлопців, усі вони співають і викликають по селах молодь на буряки. На буряках, кажуть, робота не важка, там дають порцію горілки, музика грає й плата гарна. Плату завжди обіцяють у два, або півтора раза більшу, ніж справді платять, робота зовсім не легка; та це українська молодь і сама добре знає, але не за тим вона й рветься на буряки. Нерідко буває, що добрі люди замикають своїх

дочок в комори, або скидають з них усе, аж до сорочки, аби не дати їм утікати на буряки. Одна-че це не помагає, вони все ж тікають, біжать на плянтації, тягаються там місяць або два, навчаються пияцтва, розпусти, і вертаються, нарешті, додому без грошей, обірвані, заморені й, нерідко, заражені сифілісом. Таку дівку, яка звикла ходи-ти по буряках, ніяким чином вдома не вдержиш. Коли їй кажуть, що там вона менше заробить, ніж вдома, мусить спати під дощем і на холоді, що робота важка, а харчі не гарні, — на все це не-рідко почуєш відповідь, що їй те байдуже, бо на буряках музика грає і вона спить, з ким хоче. І тому вона тікає на буряки.

Роботи на буряках та по заводах мають взага-лі дуже поганий вплив на життя українських лю-дей. Одначе тепер ми про них говоримо тільки в зв'язку з поширенням сифілісу. Я мав нагоду ба-чити, як воно є насправді. Жив я якраз в такому місці, де вже заводи кінчаються. З одного боку, на Київщині, від мене в 10 — 20 верств було аж 4 заводи, з другого, на Херсонщині, вже ні одного. Так само й сифілісу було з одного боку далеко більш, ніж з другого. Село Коробчине на Херсон-щині, з 3500 — 4000 людьми, яке лежить далеко від заводів, за рік дало мені всіх хворих 400 — 500, але між ними усього 40 — 50 сифілітиків. З другого боку на Київщині, село, яке має 2500 — 3000 людей і лежить між двома цукровими заво-дами, дало мені 80 — 90 сифілітиків між 100 — 120 слабих. Сорок або п'ятдесят між хворіючими сифілісом були молоді дівчата між 16 — 25 років. В тому селі, на мою думку, через те так багато зарази, що тамошні люди, через польських панів, до яких вони належали, дуже збідніли й мусять багато ходити на заробітки по буряках. Люди в цім селі вже до того спаскуджені, що коли мені доводилося бачити у себе молодих дівчат чи хлопців дуже низького росту, блідо-зелених і смердячих якимось характерним для сифілісу запахом, то я часто вгадував, що вони з того села, що зветься Лип'янка і, спитавши їх, рідко

помилявся.

Ще й третім способом сифіліс розходиться по людях, через постій москалів. Багато дехто в нас думає, що це найчастіший спосіб поширення цієї хвороби. Мені здається, що в цьому нема всієї правди. Певно, що через москалів чимало більше сифілісу, але не стільки, як через інші причини, про які ми говорили. По статистиці, в російському війську сифілісу не дуже багато, менше ніж в англійському і, навіть не більше, як в німецькому. Окрім того, військо це ще таке місце, де сифіліс дійсно лікують в Росії й потрохи знищують. Москалів оглядають і зараз лікують, через те можна сказати, що у нас у війську менше сифілісу, ніж на людях.

Скільки ж є сифілісу в українському народі? Який вплив має він на здоров'я людей? Чи гірше вмирають в сифілітичних сім'ях? Важко дати відповідь на такі питання в такій країні, де взагалі ще не знати, скільки людей вмирає. Так само ще не знати, скільки є усіх сифілітиків. Усюди, де я був, я бачив багато сифілітиків по селах: на Київщині, Херсонщині, Полтавщині, Харківщині й у Галичині. Усюди їх не менш 10 — 15 % усіх людей, а переважно далеко більше, між 25 % — 50 %. Я питав чимало земських лікарів, і всі вони говорять так само. Ось нарешті цифри з того села, у якому я жив. Всіх людей в нашому селі біля 600, і живуть вони в 120 хатах. З цих 120 хат, в 30 або 25 % людей, напевно, є сифіліс. В 64, або 53,3 %, певно, що його нема. Останні 26 хат, або 21,7 % такі, що про них важко сказати щонебудь точне. Правдивого сифілісу я в тих сім'ях не бачив, але діти дуже золотушні й некріпкі, у деяких людей є гулі по кістках, різний сип і таке інше. Взагалі можна подумати, що це решта спадкового сифілісу, змішана з породою не зараженою.

Я розібрав усіх людей, які вмерли в кожній сім'ї за 27 років, і вийшло:

В 30 сифілітичних хатах за 27 років вмерло усього 124 чоловіка, або 4,15 на хату. В 64, певно не сифілітичних сім'ях, усього 176, або 2,75 на

хату. В 26 хатах, які під сумнівом, усього 93 чоловік, або 3,6 на хату. До котрого боку ми б не приклали оце останнє число, воно б не дуже змінило загальний результат.

Подивимось на цифри 2,75 і 4,15. Вони відносяться одно до одного, як 1:1,5. Виходить якраз, що в кожній здоровій хаті, за 100 років, вмирає 10 чоловік, а в кожній зараженій 15 чоловік. Певно, я не маю права доказувати, перелічивши одно село, що так само діється всюди, одначе мені здається, що в більшій чи меншій мірі сифіліс усюди збільшує смертність.

Яким же чином він її збільшує? Нема що й казати, що через сифіліс чимало жінок викидає, або родить мертвих дітей, але це не увійшло в наш рахунок. Від самого сифілісу діти вмирають рідко. Одначе я бачив дівчину 15-ти років, яка вмерла від сифілісу успадкованого від батька й матері. Далеко частіше, ніж смерть від сифілісу, я бачив, що при успадкованому сифілісі розвивається чахотка, і вже від неї вмирають. Одначе, після тих невеликих чисел, мені здається, що в сифілітичних сім'ях особливо вмирає багато людей віком між 40 — 60 років, більш, ніж у здорових, і рідко хто переходить за 60 років. Особливо багато сифілітиків кінчає чахоткою й різними водяними, що залежать від недуг нирок, печінки, серця й інших органів нутра людини. Дуже можливо, що ці недуги мають свій корінь у сифілісі.

Коли подивимось на поіменний список людей, то побачимо, що по різних родин вмирають дуже не однаково. За 40 років, які я знайшов у записі, чимало таких родин, що в них повмирало 20 — 30 чоловік і зосталось усього 2 або 3, а знов є інші сім'ї, в яких повмирало усього 5 — 6, а остається 20 — 30.

Певно, що тут смертність дуже нерівна. Не всюди, але звичайно можна сказати, що ті сім'ї, які мають сифіліс, вмирають, а ті, що не мають його, множаться. Але не треба думати, що самі сифілітики вмирають найбільше. Ще більше від них вмирають ті сім'ї, в яких чахотка перехо-

дить від батьків до дітей. Таких сімей у нас на селі не більш як 3 або 4, одначе всі вони з 15 і 20 чоловік, за 40 років, впали на 2 й 3 душі і швидко мабуть зовсім вимруть. У деяких людей з цих сімей, окрім чахотки, є і сифіліс, одначе я не маю права казати, що у них чахотка виникла через сифіліс.

Який вплив має сифіліс на родинне здоров'я, видно, наприклад, з історії однієї сім'ї: Дідові 87 років; у нього дві дочки й у дочок діти. У діда по ночах ломить руки й ноги, і опухи по кістках. У дочок і в дітей їхніх правдивий сифіліс. Батько старого діда жив 97 років, а дід, по його словах, 123 роки. У нашого ж діда було дітей усіх 14, а зосталося усього дві дочки, обидві слабші й навряд чи доживуть до старого віку. Таких і ще більш вироджених родин я знаю чимало, але певно, що перечислювати їх по одній не варто, а статистики зібрати ще не можна.

Коли буває рекрутський набір, то в кожному селі буває немало нездатних до служби парубків і, саме дуже часто, через рани на ногах і інші форми успадкованого сифілісу. В нашому селі, від часу загальної воєнної повинности, щороку йде на жеребки від 6 до 9 парубків, і ніколи не буває, щоб між ними не трапилось ані одного сифілітика, а звичайно буває їх по два. А наше село ще не із найбільше заражених.

Мені дуже цікаво було дізнатись, як міняється санітарний стан людей, їхній ріст і сила, від часів волі. Це така річ, що її дуже нелегко розглядати, одначе, взагалі, можна сказати, що молоді люди у нас вищі, кріпкіші й гарніші від старих. Тільки не всюди. В усіх тих сім'ях, де я добре знаю, що є сифіліс, діти менші і слабші від своїх батьків. В тих сім'ях побачите чимало кирпатих, рідкозубих, жовноватих і, взагалі, негарних людей. Мало того, успадкований сифіліс робить чоловіка не тільки слабким і негарним, а навіть і нерозумним. Більша частина дітей сифілітичних батьків ледачі, важкі до руху, глухі через золотуху, мають мову нелегку й часом зовсім

придуркуваті.

Зібравши все разом, я повинен сказати, що з усіх лих, від яких страждають прості люди на Україні, сифіліс — найгірше лихо. Може як узяти всі пошесті разом, погані харчі та важку роботу, то вони більш збавляють людей, ніж сифіліс; але ні одне лихо не збавляє долі й краси, сили й розуму в житті простого народу на Україні такою мірою, як сифіліс.

Про те, як можна було б знищити сифіліс, ми поговоримо трохи в кінці книжки, де, взагалі, маємо дещо пропонувати для змінення ганебного санітарного стану на Україні.⁷ Тепер же ще мусимо звернути нашу увагу на інші, не пошесні, хвороби, на які найбільше хворіють люди на Україні.

Найперше нам треба зупинитись на туберкульозі, бо певно, що між усіма хворобами, яких не зараховують до пошестей, від неї вмирає найбіль-

⁷ У кінцевому, розділі своєї книжки Подолинський пропонує 9 «найпотрібніших санітарних змін»:

1) окремі оподаткування всіх фабрикантів і капіталістів для медичних потреб «простих людей і робітників, котрі слабують від фабрик, заводів, великих хліборобських господарств, залізниць, рудокопалень і взагалі на всіх наймитів і тому подібних людей»;

2) побільшення числа земських лікарів, «щоб їх приходилось не менше як по одному на 10—15,000» людей;

3) видання кожному лікареві від земства 1500—2000 карбованців у рік для волосних аптек;

4) побудування в усіх українських волостях окремих лікарень для хворих на сифілітичні недуги;

5) впровадження системи фабричних інспекторів вибраних земствами, з уповноваженням застосовувати поважні кари зловживальним підприємцям;

6) заведення при земствах осібних з'їздів лікарів, доглядачів праці, агрономів, фабрикантів, для вироблення проектів реформ в ділянці здоров'я і подання їх земствам;

7) створення при земствах окремих санітарних комісій, які б слідили за станом здоров'я;

8) систематичне ведення земської статистики про родимість, смертність, пошесті, хвороби, і т. д.;

9) при кожній санітарній комісії заведення гігієнічної бібліотеки й лябораторії. (Стор. 241—243) — Р. С.

ше людей, особливо в великих містах. Так, наприклад, в Лондоні на кожних 100.000 чоловік щороку вмирає 2417 чоловік, а з них від сухот 437, від інших хвороб дихання 368, а від усіх пошестей взятих вкупі усього 560. В усій Англії смертність від туберкульози майже рівна, як в самому Лондоні. На 1.000.000 людей усього вмирає 22.000. Від самої туберкульози 3500, себто більше $1/6$, від інших хвороб дихальних органів 2000, (себто ще $1/11$), а від пошестей 4500. В Парижі від туберкульози вмирає 18,8 %, від інших недуг дихання 11,6 %, від тифу 9,1 %, від хвороб органів харчування — 12,1 %. В Копенгагені, головному місті Данії, вмирає від сухот 13,2 %, запалення легенів 6,3 %, тифу 5,1 %, судорог у дітей 9,8 %. На острові Ісландії від недуг грудей теж вмирає 20 %, від тифу 6 %, від судорог у дітей навіть 30 %. Взагалі, чим більш на південь, тим менше вмирають від сухот. В Баварії усього 2,5 %, на острові Мальті 3,3 %, в Альжирі 6,9. Таке саме бачили взагалі й у війську. Так, наприклад, між шведськими солдатами вмирає від туберкульози 1 на 2,6, у прусаків 1 на 4,2, у баварців 1 на 3,8, в італійців 1 на 10,5, в Росії 1 на 3.

До цього ще треба додати, що, по думці більшої частини лікарів, туберкульоза не тільки не зменшується, а навіть росте багато де в яких місцевостях, напр., у північній Франції (в Парижі за останні роки смертність від неї доходила майже до 30 %), в Англії, північній Америці. Звернувши на це увагу, ми можемо признати, що у нас, на Україні, сухот не дуже багато; смертність від них, мабуть, не більше 10 — 12 %, а це небагато, бо клімат наш не тепліший від Англії, ні від північної Франції.

Вже з цього видно, що українська порода, незважаючи на сифіліс, пропасницю й інші хвороби, ще не занадто зіпсована. Недуги кісток у нас теж не часті. *Костогриз* мені доводилось бачити рідко, а *рахіт* (англійську хворобу у дітей) на селі усього 3 — 4 рази. Сифіліс і золотуха найбільше кидаються на шкіру, слизисті оболонки

й на внутрішні органи. Тільки кістки носа часто пропадають від сифілісу й смердячої нежиті (ozena). Взагалі відомо, що тяжка золотуха, яка нападає на кістки, найчастіше трапляється в краях з вологим кліматом, як, наприклад, Швейцарія, Голляндія, північна Росія. У Франції на березі Середземного моря, де дуже сухо, золотухи мало, а на горах *Севенських, Лозери* (Mont Lozère) її є доволі. Не можна сказати, щоб на Україні золотухи було трохи, але форми, які вона там приймає, не надто гострі.

Психічні хвороби (помішання розуму) взагалі не часті між простими людьми, а на Україні особливо. Між жидами вони трапляються частіше. Зате *епілепсія* (причина) і між простими людьми не рідка. *Невралгії* й *хореї* (танець св. Віта) доводиться зустрічати, але не дуже часто.

Ломотою (ревматизмом) люди хворіють дуже часто. Немало буває й недуг серця. Певно, що ті й інші мають свій початок в напруженій праці, простуді, ночуванні надворі й інших причинах, які, при більшій освіті народу, не могли б шкодити такою мірою, як тепер.

Хронічні (затяжні) хвороби дихальних органів, особливо бронхіт, найчастіші у жінок внаслідок прання сорочок, мочення конопель, риболовлі сітями тощо.

Але найбільше є затяжних недуг органів харчування (шлунка й кишок). Та це й не диво при харчах наших людей: житній хліб з висівками, куліш, картопля, капуста, буряки, усе тверде, кисле, не переварене. Переважно їжа зварена недобре, бо жінка не має часу, мусить працювати й за дітьми глядіти. Багато є людей на Україні, які жаліються на важкість і біль після їжі. Рідко хто в більшій чи меншій мірі не хворіє шлунком або кишками. Особливо часто діти вмирають від затяжного поносу, т. зв. сухот.

Хвороби печінок не дуже часті: буває *цироз* (міжклітинне запалення) від пияцтва й *гепатит* (запалення) від сифілісу. Хвороби *нирок*, особли-

во *Брайтова*, (білковина в мочі) трапляються частіше, звичайно у сифілітиків. Діябета (цукор в мочі) мені не доводилося бачити у мужика, так само й подагри. Камені в сечовому міхурі й гемороїдальні хвороби (застої крові в товстих кишках) дуже рідкі. Несифілітичних хвороб шкіри, крім корости, не багато. Бувають *парші* й *екзема* (сверблячий сип).

Хвороб очей доводиться бачити чимало: від сифілісу, золотухи, і від вітру та пороху в жнива й возовицю. Сліпнуть найбільше діти від віспи. *Катарактів* (полуди) у старих людей, особливо жінок, буває чимало. *Темна вода* й різні недуги сітчатки не такі часті. Дуже часто жаліються люди на *курячу сліпоту*.

Між недугами *вух* особливо часто бувають затяжні запалення євстахієвої труби й середнього вуха. Багато є людей глухих і з шумом у голові.

Волосся й *зуби* звичайно гарні в українців. Лисих і беззубих дуже мало.

Жіночих недуг є дуже багато, особливо часто опадає матка (*prolapsus*) від важкої роботи швидко після родів. Дуже важкі й неправильні роди в українок рідкі. Мені не довелося бачити й однієї жінки, яка вмерла б від родів.

Щодо хірургічних хвороб, тобто недуг від переломів кісток, ран, контузій, покалічення машинами й інших нещасних випадків, то вони мало чим відрізняються від подібних недуг в інших краях, і нам нема чого довго про них розмовляти. Україна — земля рівна, а працюють українці звичайно не кіньми, а волами, худобою тихою та смирною, і через те поламаних та повибиваних кісток на Україні не буває дуже багато. Коли трапляються, то звичайно гояться швидко й добре, бо, як я казав, в українців мало схильності до хвороб кісток. Мені не доводилося бачити переломаної кістки, яка б лишилась зовсім незрислою, але нерідко я бачив, що чоловік з переломаною рукою робив після 4 — 5 тижнів. Одна

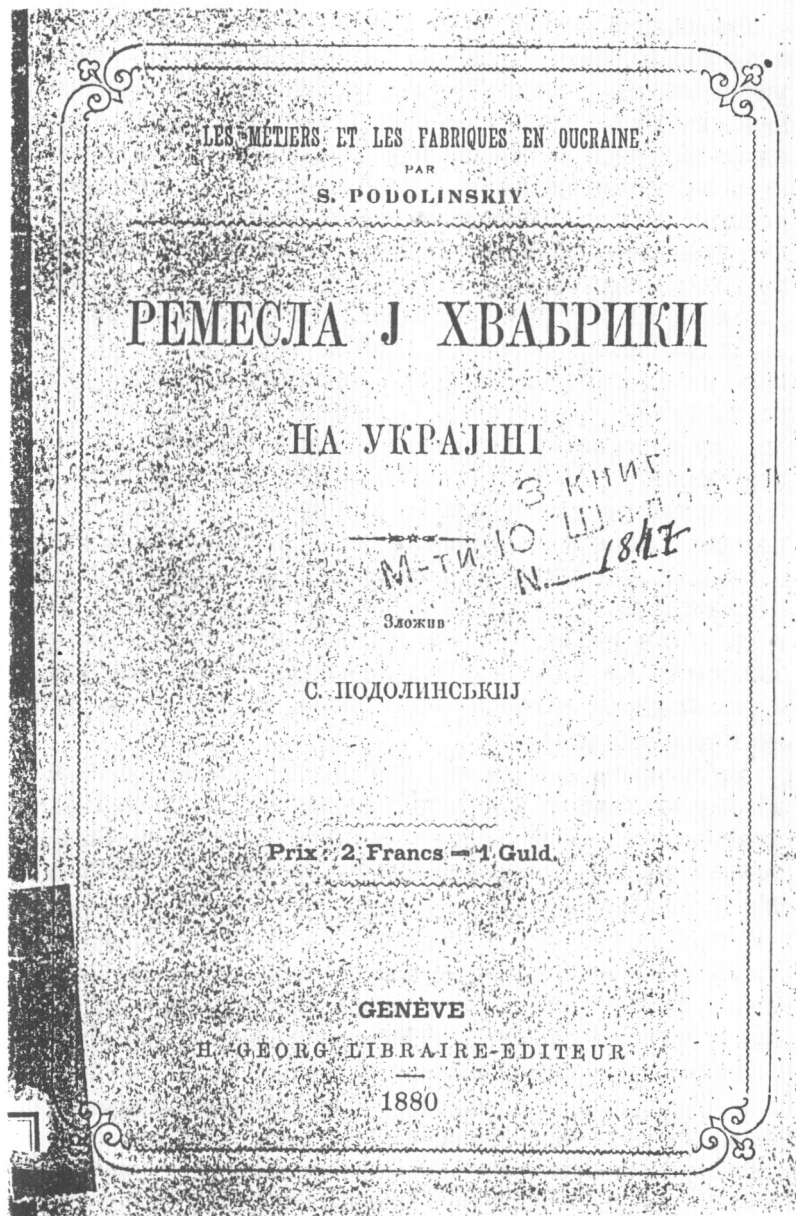
дівчина, яка вибила собі ногу в тазостегновому сугаві, вже через два тижні ходила. Взагалі, калік на Україні не дуже багато, і тільки за останні роки цукроварні та парові молотарки спричинили їх чимало. Нема що й казати, що у нас хазяїни машин зовсім не вважають себе зобов'язаними за-платити робітникові за каліцтво, добуте на їхній же роботі.

Так як в українців, взагалі, схильність до за-палення шкіри велика, то не диво, що нарыви в людей робляться дуже часто. Нерідко побачиш нарыви й *флегмони* (розілляті запалення шкіри) після дуже малих ранок, заніз і підколів. Звичайно, одначе, нарыви гояться добре. Мені ніколи не доводилося бачити по селах ні *піемій* (гнійної зарази), ні *сентіцемій* (гноїстої зарази), ні *шпитальної гангрени* (болячного антонового вогню). Майже усі хірургічні хвороби, які я бачив по селах, кінчалися щасливо.

Мені застається додати ще про злоякісні опухи й нарости, як рак, саркома й т. і., але про них я не можу сказати нічого узагальнюючого. На південній Київщині й Херсонщині їх небагато, в Чернігівщині далеко більше. Нарешті воно так і повинно бути, бо ці хвороби частіше трапляються там, де харч та інші обставини життя є гірші.

На цьому закінчимо наш короткий перегляд хвороб, якими хворіють люди на Україні, і взагалі покінчимо ту частину нашої книжки, в котрій найбільш говорилося про вплив природи на чоловіка. Тепер нам треба звернути увагу на те, яким чином чоловік обороняється від обставин, шкодячих його здоров'ю. Одна із найголовніших таких обставин є холод, або краще сказати, непогода взагалі. Проти неї чоловік обороняється найперш одежею й хатою. Про них ми тепер поведемо нашу розмову.

МАШИНИ І ФАБРИКИ В УКРАЇНІ

Титульна сторінка

*Ремесла і фабрики на Україні*¹ — це перша економічна історія України, і в той же час — перший український підручник політичної економії. Книжку складають сім розділів: три дають перегляд світової економічної історії, три аналізують сучасні господарські проблеми, а в кінцевому розділі автор пропонує деякі реформи. Цікаво, що Подолинський не ізолює Україну від еволюції світової економії, а навпаки — трактує історію України як частину загальної історії людства.

Друкована з початку 1880 р. тиражем 1000 примірників, книжка відразу здобула популярність на Великій Україні і в Галичині, не зважаючи на те, що женецьке видання писане так званою драгоманівкою. В Російській імперії книжка була заборонена петербурзьким цензором; у більш толерантній Австро-Угорщині, вона розходилась вільніше але галичани нарікали на русизми і просили перевидати її в доступнішій для них мові. Щоб поширити *Ремесла* між польськими робітниками, які жили на українських землях, М. Павлик переклав книжку польською мовою, та на жаль вона не була видана².

Уривок про машини і фабрики поданий в цьому збірнику взятий з шостого розділу книжки Подолинського³. В ньому автор описав злидні зародження капіталізму в Україні та розкладання українського села.

¹ С. Подолинський, *Ремесла і фабрики на Україні*. Женева, Печатня «Работника» і «Громади», 1880.

² Переклад був зроблений ще так 1880 р. під назвою *Rozwój i ustrój pracy na Ukrainie*. Рукопис зберігається в Державному архіві, у Львові.

³ «Машини і фабрики на Україні», стор. 110—139. Тут передруковані стор. 120—139.

МАШИНИ І ФАБРИКИ В УКРАЇНІ

Небагато є на світі таких країв, де для хліборобства було б вже позаводжувано так багато різних машин, як у південній половині правобережної України. Хіба тільки що в Англії, в північній Америці, та в Угорщині є їх ще більше, ніж в південній половині Київської та північній половині Херсонської губерній. Особливо в тих місцях багато парових молотарок. Трохи не у кожному селі є парова машина, хоч у пана, хоч в жида орендаря. Як вийдеш часом в осени на могилу в полі, то нераз побачиш їх не менш як п'ять за разом, що курять у степу. В інших великих господарствах, напр. в Звенигородському повіті в Шполі, в Калигірці є їх по три й по чотири. Звісне діло, що в тих землях, де зразу заводилось багато машин, напр. в Англії, Саксонії, Бельгії, та навіть і в Московській і Владимирській губерніях, ціна робітникам через машини завжди зменшувалася, бо машина з якими двадцятьма чоловіками, справить стільки роботи, скільки перед тим і сто робітників ледве чи зробили б. Через те останні вісімдесят чоловік мусять шукати іншої роботи, мусять найматись дешевше, а як часом, то лишаються без жадного заробітку. Тому то прості люди в західній Європі й на Московщині з початку дуже ненавиділи машини, а подекуди, то й досі ненавидять. У нас річ трохи інакша, бо ще рідко де люди жаліються, щоб машини в них відбивали роботу. У степовім краю південної України землі є доволі, а людей не багато й через те, поки не було парових молотарок і інших машин для хлі-

боробства, то дуже багато ґрунту раз у раз зоставалось не ораним. Як почали навозити з-за кордону ті машини, тобто від 1855 — 60 р., то пани стали засівати хлібом у два, або й у три рази більше поля, ніж перед тим. Всякий знає, що в нашій стороні пани завжди дуже поспішають з усякою роботою в хліборобстві. Кожний пан бажає, щоб у нього було й виорано й засіяно перше, ніж у сусіда. Кожний пильнує зібрати весь свій хліб, як він постигне, за який тиждень, а особливо всякий гониться за тим, щоб як можна скорше вимолотити свою пшеницю й відправити її до Одеси або до Миколаєва. Наше зерно тільки тоді добре купляють за границею, коли воно буває приставлене до кораблів дуже рано, вже в серпні й у вересні. Через те покищо воно в нас ще рідко трапляється, щоб машини відбивали роботу в людей. Так само не можна казати, щоб і ціна на людську працю стала менша від того часу, як у нас завелись машини. Тим часом й нашим людям буває від машин не мало лиха. Перш за все, через машини, та велике панське господарство, дрібне мужицьке руйнується до решти. Ми вже казали, що пани дуже поспішають з усякою машинною роботою. Що ж з того виходить?

У нашій стороні пани наймають людей до роботи ще зарані, по весні, або в осені, у той час, як з людей податки збирають. Тоді саме пани дають людям гроші на відробіток на десятини, або до машини. Отже ж як почнеться панська робота, то люди мусять що дня виходити до неї, хоча б на їх власних нивах зерно на землю висипалося. Через те воно завжди й буває, що в людей і виорано, й посіяно, і убрано пізніше, як у панів. Певно, що це для людей велике лихо: як буває що в пана стоїть на десятині 15 кіп, то у мужика тільки 10. Пан з кожної копи пшениці має шість мірок, або й цілу четверть зерна, а мужик яких мірок чотири, бо решта висипалась або миші поїли. Пан свій хліб продає рано й за дорогу ціну в Оде-

сі або в Миколаєві, а мужик хіба що після Дмитра (26 жовтня)¹ вивезе яку торбину в містечко й віддасть її на базарі жидам за півціни. А це все через що діється? Через те, що в панів багато ґрунту, господарства великі й машини є, а в людей ґрунту трохи, хазяйства дрібні й машин немає. Отже, чим більш пани машин купляють, тим більш вони хліба насівають, тим їхні господарства ростуть обширніші. Чим далше, тим гірше люди гаються по заробітках, на панських ланах та коло панських машин, і тим гірше руйнується їхнє власне господарство.

Крім того, праця біля машин на Україні впорядкована не дуже добре. Кожен знає, що пани та жиди мають від машин велику користь. Кожний добре розуміє, що та користь іде їм не від самих машин, а від людей, які коло них працюють, то звісно, що машина, хоч як хитро вона зроблена, все ж таки сама. без людей, ніколи нічого до ладу не доведе. Тим часом ніхто не турбується про долю й здоров'я тих людей, які біля неї роблять. А робота при машинах не конче легка й безпечна: Машин недавно понавозили в нашу сторону; наші люди до них ще не конче привикли й через те не рідко трапляється лихо робітникові від машини. Один раз вона чоловікові пальці поодриває, другий раз усю руку; не рідко буває що й до смерти вб'є, або ще гірше, скалічить до віку. Таке лихо буває дуже часто, тільки про нього щось дуже мало знають. Навіть ми сумніваємось, щоб була на Україні хоч одна парова молотарка, яка б своїми колесами та зубами не поторощила людських кісток, або не пролила крові робітників. Ми знаємо не про один десяток таких випадків, знаємо, що на деяких машинах такі речі бували по три й по чотири рази, але ми не знаємо й одного випадку, щоб той пан, або орендар, що був хазяїном машини, заплатив хоч копійку ро-

¹ Всі примітки в дужках, підкреслення та кінцеві примітки, які не зазначені інакше, належать Подолинському.

бітникові за каліцтво. Найбільше бувало нещасних випадків у перші роки, як тільки понавозили машин у нашу сторону, одначе нерідко вони трапляються й тепер².

Певно що це завжди так було й буде всюди, де робітник працює за гроші на панських, чи фабричних машинах. Хазаїн має машину, має й гроші; йому байдуже, що його машина вб'є кого, або скалічить який десяток людей. Він завжди найде інших робітників, бо нужда та голод приведуть їх до нього. Тим часом і тепер уже в інших краях, напр. в Англії, хоч і там робітники працюють на хазяйських заводах та машинах, та все ж в Англії робітники хоч трохи вільніші й освіченіші від наших і вже вони своїми бунтами, то розбиванням машин, присилували хазяїнів до того хоч, що ті мусять платити їм гроші за каліцтво, яке вони отримують, працюючи на тих машинах. В Англії робітники до цього часу розбивали, та палили машини й заводи своїх хазяїнів, аж поки не настав такий закон і звичай, що хазяїни примушені їм платити за каліцтво доволі великі гроші. Не завжди бони й там чесно платять, бо для багатого чоловіка закон не писаний, не завжди так само їм положено платити стільки, як потрібно, одначе бувають випадки в Англії, при дуже тяжкім каліцтві, що фабрикант мусить заплатити робітникові натівь до 1.000 фунтів стерл. (7.500 карб.)

Ще перед тим, як в Україні почали вживати машини у хліборобстві, їх уживали в інших ділянках. Найголовніші між ними це вироблювання цукру й горілки. До їх ми тепер і повернемось.

Цукроварні появились у нас з 30-х років нинішнього віку й. під впливом кріпосної праці й мита на ввіз закордонного цукру, дуже швидко понаростали багато де в яких містах Росії, а особливо на Україні. З початку звичайно варили цукор на голім вогні, але швидко знайшли кориснішим приложити до цієї фабрики парові машини.

² Див. за прикладами в V т. *Громади*, стор. 95-97.

За останні роки були ще введені деякі важні зміни, так напр. замість прессів для видушування бурякового соку, його добувають особливими виряшними (дифузійними) машинами на деяких заводах. напр. у Канівському повіті на заводах Лопухіна-Демидова та в інших.

Найперший завод на Україні, здається був збудований в Канівському повіті при селі Трошині Понятівського у 1832 році. Однак найбільш будувалось заводів наприкінці тридцятих і в сорокових роках, а потім знов наприкінці шістдесятих. За останні роки деякі із заводів позакривали, тим часом і тепер ще деякі нові будують. Таким чином ми бачимо, що цукроварні, не дивлячись на весь плач їхніх хазяїнів, щасливо пережили часи скасування панщини, браку робітників і т. д.

Загальне число всіх цукроварень в усій Росії в 1874 р. рівнялось 224. З них припадало на цілком українські губернії: з Бесарабією³:

		Цукрівень	Робітників	Пудів цукру	Вартість цукру
Київську:	пісочних	66	26.000	3.120.000	14.040.000
	рафінадних	8	3.100	2.600.000	15.600.000
Подільську	пісочних	33	10.250	1.200.000	5.400.000
	рафінадних	4	1.050	40.000	2.400.000
Волинську	пісочних	5	1.380	210.000	945.000
	рафінадних	1	350	250.000	1.500.000
Бесарабію		1	?	18.375	75.000
Харківську		23	?	509.096	2.050.000
Чернігівську		17	?	220.488	880.000
Полтавську		3	?	44.747	180.000
Всіх заводів		161	піску	5.322.696	22.000.000
			рафінаду	3.250.000	19.500.000

В 1877 р. заводів в усій Росії працювало 220, з

³ Чубинський, *Свеклосахарные заводы*, Киев, 1874, стор. 60. Ми рахуємо разом з цілком українськими губерніями бесарабську, хоч у ній тільки менша частина людей українці. Ми зате не рахуємо українських повітів курської, вороніжської й ставропольської губерній. Загальна сума здобутку в Україні, який ми так підраховуємо, буде доволі вірний.

них на Україні 177, а вироблено [цукрового] піску в усій Росії 11.209.197 пудів⁴, а з них на Україні 9.856.757 пудів (з них у київській губ. 5.520.566). (Ежег. по М. Ф. 1878.)

За п'ять років (1871 — 1874) число всіх заводів зросло небагато, усього на три заводи, зате робоча доба на всіх заводах дуже виросла в гору. Пересічне число робочих днів з 88 стало 113, то є побільшало на цілих 25 днів, або коло 30 %. Найбільше виросла доба праці на цукроварнях у Полтавщині й Чернігівщині: — на 31 день, найменше в правобережній Україні — на 6 днів.

З цього ми знов бачимо, що дедалі, тим легше стає фабрикантам діставати робітників, бо інакше вони не стали б збільшувати посівів буряків і видобутку цукру. Ми бачимо знов, що в лівобережній Україні цей зріст фабричного видобутку швидчий, ніж на правім березі й це повинно означати, що там легше й дешевше можна мати робітників. Це й не дивно, бо ми знаємо, що люди часто ходять на заробітки з лівого боку Дніпра на правий, а дуже рідко навпаки. Маючи деяке знання про долю робітників на цукроварнях тільки із правобережної України, ми тим часом не сумніваємось, що все горе й уся неправда, які ми виложимо, не в меншій, коли не в більшій мірі трапляється робітникам при цукроварнях по лівім боці Дніпра.

Як ми бачили, число робітників на цукроварнях трьох правобережних губерній переходить трохи за 42.000. Певно це тільки робітники заводські, що працюють зимою при виробництві цукру, а як би порахувати всю сільську молодь, яка ходить на бурякові плантації літом, то загальне число робітників при цукроварнях преїшло б кілька сотень тисяч. Тим часом тепер ми говоритимемо тільки про суто-заводських робітників. Вони далеко не всі українці, бо чимало на наші заводи приходить людей із губерній орловської,

⁴ Один пуд рівняється 16,4 кгм. — Р. С.

смоленської та губерній білоруських. На Смілянським заводі Бобринських є навіть цілий виселок білорусів⁵.

Заводи наймають робітників або безпосередньо самі, або через підрядчиків. Підрядчики, або заводські офіціалісти звичайно появляються по селах у часі збирання податків і там збирають волосного, старосту, сотських і інших дуків, частують їх горілкою, дають їм ще іншого хабаря й потім ідуть вкупі на сільські збори, де вже наймають недоїмщиків по тій ціні й на тих умовах, як самі схотять, бо вже начальство їх піддержує, страхає недоїмщиків, що продасть худобу й одержу й т. д. Звичайно умова робиться не з кожним робітником окремо, а з усією сільською громадою, яка зобов'язується до такого то речення поставити стільки то робітників⁶. Взагалі робітники наймаються за однакову ціну на всі заводські роботи, то є вони повинні робити все що прикажуть. Тільки й є поділу між робітниками що на «робітників» і на «півробітників», до яких належать усі жінки й молодші хлопці 17 — 19 років. Звичайно півробітників буває дві п'ятих загального числа всіх робітників.

У часі умови з робітниками їм видається завдаток, щоб заплатити податки. Звичайно видають від 7 до 15 карбованців на чоловіка, найчастіше 10 — 12 карб. Підрядчики навіть охоче видають вперед і більшу частину усього заробітку для того, щоб робітник мусів упісля в їх же заборгува-

⁵ Чимало робітників на заводи йде з Чернігівщини, особливо із її північних повітів. Чим гірше земля родить, тим більше людей відходить шукати праці: В борженському повіті урожай 65 пудів жита на десятині й відходить усього 7 % хазяїнів, в чернігівському при 35 п. жита, мусять кидати сім'ю вже 14 %, а в новозибковському при 15 п., середнього урожаю — навіть 75 %. Див. «Економіческія скитанія» *Отеч. Записки*. 1880, VI, стр. 417 і далі.

⁶ На Чернігівщині наймають разом артіль робітників, через осібних артільщиків, котрим завод платить більше і які крім того дістають якісь то окремі доручення із волос-ті.

тись і через те дешевше нанятись знов на другу кампанію. Звичайно робітникам на дорогу для харчів видається від 50 коп. до 2 карб., яких певно може не вистачити, коли прийдеться йти напр. із Смоленської губернії в південну частину Київської⁷.

Заробітна плата робітникові за місяць з 30 днів звичайно буває 6 карб., а півробітникові 4 карб. Здобуток на заводі пересічно продовжується біля 120 днів і таким чином середній зимовий заробіток робітника 24 карб., а півробітника — 16 карб., то є для першого 20 коп. в день, а для другого 13 1/2 коп. Тому, що довжина робочого дня на всіх заводах рівна 12 годин, то це дає за годину роботи для робітника 1 2/3 копійки, для півробітника 1 1/8 копійки.

Таку плату нарешті дістають тільки робітники безпосередньо найняті від заводу. Стан тих, які приставляються підрядчиками, ще гірший. Звичайно завод платить підрядчику за «пару робітників», то є одного робітника й одного півробітника, від 18 до 25 карб. у місяць. Із цих грошей підрядчик робить видатки на наєм робітників, платить їм у місяць від 4 — 5 карб., харчі йому коштують від 3 1/2 — 4 1/2 карб. в місяць на чоловіка, окрім того він дає робітникам квартиру й усе ж таки має чистого баришу від 2-х до 3-х карбованців у місяць з кожного чоловіка. Може це кому здається дивним, але це залежить від того, що підрядчик, завжди жид, наймає робітників дешевше від власника заводу. Йому сприяють усі його єдиновірці; в кожному селі є жид-шинкар і йому майже всі люди заборговані. При помочі шинкарів і хабарів волосному, підрядчик або його прикащики-жиди завжди наймають людей ще дешевше від заводських офіціялістів. Трохи не половину робітників на цукроварні правобержної

⁷ З умов з робітниками із Чернігівщини видно, що за нез'явлення нанявшогося робітника з нього беруть 20 карбованців штрафу, а коли тільки опізниться то 1/2 — 1 карбованця за день.

України доставляють жиди-підрядчики.

Робота на заводах дуже тяжка. Через увесь здобуток вона йде без перериву, навіть і в неділю, окрім свят Покрови, Миколи, Куті й кількох днів Різдва, та Водосвяття. Тільки на заводах Браницького й Потоцького в неділю від 6 ранку, до 6 вечера не працюють на пресах. В добі праця поділена на дві зміни: денна, від 12 години дня до півночі і північна, від півночі до полудня⁸. За цих 12 годин праці робітникам не належиться, згідно з правом, ні одної мінUTI відпочинку. Особливо тяжка робота при пресах в тих заводах, де ще нема дифузійних машин, то є далеко в більшій частині усіх заводів. У пресових звичайно холодно і мокро й сама праця потребує великої мускулярної сили. Знову на суші робітники терплять від страшної спеки, яка доходить до 48° Реомюра⁹. При дефекації (очистці) цукру дуже шкодить здоров'ю робітників пара амоніяку, дуже гострого повітря, що має свій початок в гнилі різних брудів цукрового бурякового соку. Робітники, котрі виймають і розносять утфель (нечистий ще цукор), в великій жарі працюють майже голі, в самих фартухах; облиті потом, вони мусять спускатись в ями з патокою, яка пристає до їхнього тіла, роз'їдає шкіру й покриває її сипом і ранами. В усіх інших відділах заводу праця теж іде в тісноті, бруді, так і простудні хвороби занадто часті між робітниками на цукроварнях.

У більшій частині заводів казарми, в яких живуть робітники, страшенно тісні, гидкі й запущені. Величина їх далеко менша навіть від тої міри, яка вимагається законом. По більшій частині казарми побудовані тільки для одної половини робітників з тим розраховуванням, що друга поло-

⁸ На деяких заводах визивають охочих працювати кілька змін підряд і платять їм за те по карбованцю за зміну. Один хлопець з Чернігівщини прорбив 12 змін під ряд, але як заснув, то й не прокинувся.

⁹ Це рівняється приблизно 60° Цельсія.

вина завжди працює на заводі. Таким чином в казармах сплять трохи не круглі доби, від чого певно повітря в них страшенно псується, як від дихання людей, так і від просушування мокрої і брудної одежі, яку розвішують тут же над головами. Сплять робітники, на чім Бог післав, підстиляючи під себе дещо із своєї одежі, бо від заводу звичайно ніякої постелі їм не видають. Замість подушки найчастіше під голову кладуть чоботи. Тільки на деяких, трохи краще впорядкованих заводах, є осібні казарми для чоловіків і жінок, або для жонатих людей. Звичайно ж усі сплять вкупі, й казарма тільки й має два відділи: спальню та їдальню. Ще гірше приходитьсь від тісноти тим робітникам, яких розміщують по хатах у мужиків, бо звичайно наймають хату на кількох чоловіків, щоб це заводу обходилося дешевше.

Тільки на деяких цукроварнях людей харчують доволі й не погано, напр. у Бобринських і в Семиренка належитьсья по фунтові м'яса в день на робітника. Зате майже в усіх інших заводах м'яса дають тільки 2 — 3 рази на тиждень і не більше як по 1/2 фунта. Житного борошна належитьсья від 1 пуда 30 фунт. до 2 пудів в місяць на чоловіка, каші, звичайно пшона, по 30 фунтів. Соли відпускається 3 — 4 фунтів і стільки же сала. У піст замість сала дають конопляну олію. Приварку, то є борщу і т. д. дають дуже трохи, хоча в нашім краю овочі не дорогі. Робітники нічної зміни вечеряють в 11 годині вечора, снідають о 6 ранку, а вернувшись о 12 дня обідають і зараз лягають спати. Денна зміна обідає в 11 дня, зараз по обіді починає роботу, полуднує о 6 вечора й вернувшись з роботи о півночі, вечеряє. На обід звичайно дають борщ і кашу. Коли є м'ясо, то воно вариться в борщі, потім виймають і роздають робітникам. На вечерю дають те саме, що на обід, на сніданок і полудень звичайно тільки самий хліб.

Такі харчі тільки для тих робітників, які найняті самим заводом. Тим, що їх харчують під-

рядчики, приходиться далеко гірше. Жиди дають їм і борошно непросіяне і м'ясо не свіже і олію з водою й усього як можна менше, аби їм обходилось дешевше. Окрім того, не даючи робітникам порції горілки, що врешті діється тільки на кількох заводах, підрядчики тут же при заводі починають торгувати горілкою, у певній надії, що робітник, присилуваний тяжкою працею, при поганих харчах, питиме горілку на свій кошт і дасть зірвати з себе підрядчикові ще новий бариш.

До всього цього лиха в життю робітників на цукроварнях треба ще додати конечний брак всякого впорядкування, яке мало б метою хоч трохи полегшити їхню долю. Напр. далеко не на всіх заводах є бані, або купальні, а коли і є, то малі аж до сміху, по відношенню до числа робітників. Так само ніде на заводах нема осібних прачок для прання сорочок робітникам, які через те звичайно ходять в чорних сорочках, аж поки вони на їхніх плечах не розпадуться.

При таких обставинах кожний розуміє, що робітники мусять часто слабувати, працюючи по цукроварнях. Тим часом далеко не при всіх заводах є шпиталі і навіть далеко не всі заводи наймають лікаря для своїх робітників. Порядні шпиталі є тільки в Смілій, Городищі, Тальнім. У кожному випадку хворий робітник позбувається, на той час заробітної платні, а підрядчики навіть вичитують із їхньої платні за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тільки зрідка дістають карбованців з 10 за своє каліцтво, звичайно ж їм не дають нічого. Взагалі відносини робітників до заводського начальства визначені в умові формулою: «повинуватись усьому, що буде наказано» й через те прикажчики й інше мале начальство дозволяє собі не тільки лаяти робітників, а навіть і бити їх. Крім того штрафи назначають часто без жодної законної основи¹⁰.

¹⁰ О. Новостроенскій, *Кієвскій Телеграфъ*. 1875, №. 20 і 22.

От таку то муку за працю терпить робітник на цукроварні цілих 4 — 5 місяців і нарешті вертається до дому з якими 5 — 6 карбованцями, а частіше і без грошей, іншим разом заборгований підрядчикові та з подібною умовою на наступний рік. Про вплив, який має заводська робота на власне господарство і на сімейне життя селянина, на його моральність, при тім п'янстві й роспусті, котрі звичайно панують на заводах, ми вже тут говорити не будемо, бо в цій розмові не хочемо виходити далеко за чисто господарські справи.

Після цього загального огляду життя людей на цукроварнях даємо ще, за дописом із Брацлавського повіту Подільської губернії, деякі приклади до всього того, що ми сказали¹¹.

«Я буду говорити про одну Степановську цукроварню.... Ця цукроварня належить до товариства, що має 8.000 десятин купленої землі й 4.000 десятин лісу. Крім того, як сказано в надрукованому статуті, товариство мусить мати 1.200.000 карб. грошей; але справді цих грошей не має і вони числяться тільки на пепері, а все діло ведеться за гроші. позичені на добрі відсотки в київських банках.

«Із самого початку Степанівська цукроварня наймала на службу економів і прикащиків з польської шляхти, а тамошнього жида, Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики, щоб наймаючи на цукроварню 800 або й більше робітників на рік, запхав собі в кишеню за вісім чи дев'ять років тисяч з двадцять людських грошей.

«Завод змовляється з підрядчиком і платить йому в місяць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та по 8 карб. 56 коп. за півробітника. Замість завдатку підрядчик дає робітникові весь заробіток наперед за 4 місяці, але йому не приходить тих грошей і в руках піддержати, зараз набігають старшина з писарем і

¹¹ Громада. V, стор. 89 і слід.

відбирають їх за різні податки та недоліки. Без них підрядчик не міг би робітників натяти так дешево й через те він дає їм по 1 карбованцю за кожную продану йому душу. Йому нема чого жаліти цього карбованця, бо за його підмогою він наймає робітника за 5 карб., а півробітника за 3 карб. 50 копійок у місяць. На кожній парі робітників підрядчик баришує таким чином 7 карбованців кожного місяця й від 30 — 40 карбованців за весь здобуток.

«Але йому цього мало й підрядчик, де тільки можна, старається зірвати з робітника хоч копійку: занедужає робітник на один день, він відтягає з нього; зостанеться на деякий час вдома залатати чоботи, або полагодити порвану свитину, він одвертає за цілий день від заробітку. Так само шахрує і біля харчів: на кожного чоловіка по умові випадає 1/2 фунта м'яса в день; але підрядчик хоч і дає, та тільки по стільки, що хіба деякому припаде по шматочку, останні ж їдять одну і ту ж бурду, де варилося м'ясо. Але це ще не все. Морить підрядчик робітника голодом, ганяє на роботу, щоб і трохи не віддихнув; а як прийде діло до розрахунку, то він його ще й обшахрує; він заплатить робітникові не за ті дні, що чоловік робив, і за які сподівався відібрати гроші, а тільки за ті, що записані в підрядчика.

«Заглянемо ж тепер в житло робітників. Всі вони живуть у казармі. В цій казармі є дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій — ще зроблена й кухня. У кожній половині біля стін і посередині зроблені ліжка з дощок, де сплять робітники. Тут так тісно, що між ліжками хіба тільки двоє людей розминеться. Долівка земляна з вибитими скрізь великими ямами, так що навіть можна ноги покалічити. Сміття мабуть ніколи не виносять, а загортають під ліжка, бо там лежать цілі купи гною; хоч і кажуть, що є якась «вентиляція», але вонь у казармі ніколи не проходить. Спить робітник на своїй свитині, яку підстеляє, як лягає спати. В обох половинах живуть усі робітники разом з жінками й дівчатами, яких

є душ 80.

«Кожний завод повинен мати свою лікарню з аптекою, фельдшера й лікаря, щоб хворому можна було хоч трохи допомогти, а як завод не хоче мати свого лікаря, то мусить просити повітового, щоб раз у раз приїздив. Лікар повинен давати не тільки допомогу хворим але разом з поліцією мусить придивлятися до санітарного стану робітників, себто щоб у казармах було чисто, сухо й тепло, щоб харчі були свіжі й здорові й таке інше. Замість всього цього, заводський лікар відбирає карбованців 1.500, а як його не має, то повітовий теж карб. 300 — 400, — по умові з хазяїном; перший за те, що мусить бути на заводі «свій», бо свій буде мовчати, а другий, — щоб приїхав, не доглянувся до чого йому треба, але де з ким побазікав та викупив цигарку. Так само й становий буде мовчати, бо й його не забувають: перепадає й на його долю крабованців з 300. «Праведні та милостиві судді» теж не звертають своєї уваги на бідного робітника, хоч і зовуться вони «милостивими», та тільки милість їхня не для робітників, а для тих, хто теж їх не уникає своїми милостями. — «Де нам позиватись» казав мені один робітник, «коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч би до мирового і маєш надію, що тебе не осудять; аж гляди, рішили, та не на твою користь: зітхнеш тільки тяжко, та руки опустиш.»

Цукроварні самі займають більше 2/3 усіх фабричних робітників у правобережній Україні й добру частину в усій останній. Через те все сказане про їхнє життя відноситься взагалі до заводських робітників на Україні, бо звичайно кажуть, що на цукроварнях ще платять більше й життя найкраще між усіма іншими фабриками.

В нашій стороні після цукроварень найбільше значення для робітників мають винокурні. Так само як і цукроварень, українська земля має на собі велику частину всіх винокурень Росії, хоч врешті далеко не в такій мірі як цукроварень. Загальне число винокурень в європейській Росії, на яких працювали в 1874 — 1875 році, рівнялось

2.569 і викурено на них спирту біля 27.000.000 відер¹². Із тих приходить ся на губернії України з Бесарабією:

	Заводів.	Викурено спирту вез- водного (100 ^о) відер.
Київську	150	1.051.133
Волинську	159	748.395
Подільську	136	1.466.810
Чернігівську	123	876.875
Полтавську	95	1.036.306
Харківську	76	1.466.704
Катеринославську	15	140.291
Херсонську	26	261.417
Бесарабську	?	384.589
Таврійську	?	?
Вкупі	804	6.924.806

Таким чином дев'ять українських губерній виробляють більше 1/4 частини усього спирту в Росії, а число їхніх заводів ледве не доходить до одної третини. Про число робітників на винокурнях можемо тільки сказати, що в Київській губернії їх 2.600, Подільській 1.620, Волинській 1.420, або 5.640 на 445 заводах, або числячи пересічно біля 14 чоловік на завод (на лівім березі заводи трохи більші) — то на українських винокурнях повинно працювати не менш 10.000 робітників. Далеко більша частина цих робітників українці, із тих же міст де завод, на якому вони працюють. Кожний, хто знає, який величезний податок державна скарбниця бере з горілки, то є 7 копійок з градуса, розумітиме, що цілу четверту часть цього найголовнішого свого доходу вона забирає із здобутків праці українців.

В останні роки в Росії позаводилось чимало пивоварних заводів а крім того є ще в кожній майже губернії заводи, на яких варять мед, або такі, де роблять пиво й мед вкупі. В усій Росії

¹² Ежегодник финансов., 1875, стор. 374-377.

пивоварень 1.527: заводів для пива й меду 269, для самого меду 226, а вкупі 2.021; число не дуже мале, після якого можна було б думати, що мед і пиво починають хоч трохи заміняти собою горілку. Тим часом по величині здобутку ці заводи не можуть бути порівняні до винокурень.

В українських губерніях їх взагалі не багато:

	Заводів пивоваренних.	Для пива і меду.	Самого меду
в Київській	62	12	13
у Волинській	90	1	6
в Подільській	49	?	2
в Полтавській	30	2	3
в Харківській	19	6	2
в Чернігівській	21	1	5
у Бесарабській	10	?	?
в Таврійській	17	2	1
в Херсонській	47 ¹³	2	4
Разом	345	26	36

Робітників на пивоварнях правобережної України біля 600, оборот біля 250.000 карб.

Великий взагалі розвиток хліборобства на Україні, який, крім продажі хліба за кордон, проявився й великим здобуванням спирту, мусів мати вплив і на інші фабричні здобутки, в основі яких лежить багатство в хлібному зерні. От через що не дивно, що Україна стала для Росії найголовнішим місцем для виробки борошна, крохмалю й т. і.

По вартості здобутку борошна на першій місці стоїть Херсонська губ., а після неї йдуть Чернігівська й Київська¹⁴. Парових млинів у Росії ще дуже мало (всього 145), але майже всі, які є, знаходяться у Польщі, або на Україні. Напр. у самій Одесі 22 парових млинів, загальний оборот яких рівняється 4.200.000 карб. Щороку вивозиться бі-

¹³ У самій Одесі 5 заводів, що виробляють 500.000 відер, то є по 2 1/2 на кожну людину. (Стат. Одес., стор. 8).

¹⁴ Де Ліврон, *Статист. описаніє Россійск. Импер.*, стор. 140.

ля 1.000.000 пудів борошна за кордон¹⁵. У правобережних трьох губерніях знаходиться млинів:

	Парових.	З обо- ротом.	Водяних крупчаток.	Оборот.
у Київській	18	900.000	67	2.300.000
у Волинській	3	15.000	34	1.000.000
у Подільській	12	600.000	107	2.600.000
Разом	33	1.650.000	208	5.900.000

Робітників на цих великих млинах 3.253. Крім того ще в трьох губерніях є 414 топчаків (кінських млинів) з 1.242 робітниками й оборотом в 1.200.000 і простих водяних млинів 5.584 і вітряків 4.638. Найбільш вітряків будують врешті не в трьох південно-західних губерніях, а в Херсонщині й Чернігівщині. Усіх млинів в Росії 81.320, оборот 61.469.900 карб.

З цих чисел ми бачимо, що здобуток борошна на Україні не малий і певно вистачив би для всіх людей, як би був краще впорядкований. Тепер же найбільше млинів знаходиться в оренді, а від цього для українського народу є два дуже великі лиха: перше це те, що орендарі по звичаю своєму більше вміють шахрувати ніж господарювати, ніколи не держать млинів і гребель у порядку, через що вони далеко менш виробляють, як би можна було й страшенно швидко руйнують самий млин. Друге, це звичай брати за промол не грішми, а натурою, *мірчукове*, дуже велике, до 1/10 і навіть 1/8, яке, не говорячи вже про страшенну дороговизну промолу, ще пособляє орендарям обмірювати й іншим чином обдурювати людей. Це дуже велика неправда тим більше, що кожний добре розуміє, що млин, річ потрібна усім людям рівно і при тому урухомлений силами природи: парою, водою, чи вітром, повинен бути безвинятково громадською установою, а не власністю або орендою якогось здобувателя даремних баришів.

¹⁵ Федоров. Настоящая численность Одесского населения. 1877, стор. 55.

Поряд з паровими машинами в Одесі тепер впорядкований великий крохмальний завод і крім того є ще 4 макаронних і галетних (сухарних) заводів, які виробляють товару на 185.100 карб. Такі ж заводи є ще: крохмальний у *Винниці* й макаронний у *Бердичеві*, крім того парова пекарня в Києві.

На цьому ми майже повинні скінчити наш перегляд великого машинного здобутку на Україні, бо хоч і є подекуди розкидані інші невеликі фабрики, але їх так мало і вони такий малий вплив мають на життя нашого народу, що їх вичислювати по одинці і дуже тяжко, та навіть і непотрібно. Напр., у трьох правобережних губерніях виробляється паперу на 9 заводах 411 робітниками на суму 326.265 карб. Три четверти цього здобутку відносяться до Волині. В Одесі теж працює одна фабрика паперу, яка виробляє тільки простий обверточний папір вартістю на 90.000 карб. річно. Крім того Одеса має дві фабрики канатів і шнурів, які вкупі виробляють їх на 340.000 карб. і частину посилають навіть за кордон.

Бавовняних пряділень і ткалень, тобто ті, що найголовніші в Англії і в деяких губерніях Московщини, на Україні здається ще зовсім нема.

Ми навмисне відклали на кінець один машинний здобуток, розвиток якого на Україні ще дуже малий, але без якого ніколи ні в якій країні не може бути гарного зросту фабричної праці. Це здобуток заліза, його виробка і будування різних машин, конче потрібних для кожного великого фабричного здобутку, для гарного хліборобського господарства і нарешті для впорядкування фабрик, що будують нові машини.

Досі добувається на Україні заліза дуже мало, але не тому, що залізної руди в нас бракує. У Донецькому кряжі є непорушений скарб залізної руди, який вистачив би навіть для такого широкого здобутку заліза, як напр. є в Бельгії¹⁶. Тим часом

¹⁶ Де Ліврон, там же, стор. 107.

на Катеринославщині є тільки три заводи, з яких один, Луганський, обробляв досі чавун, привезений з Уралу, другий, Петровський не вдавсь і замість його тепер упорядковано Лисичанський, на якому справді виробляється дещо чавуна. Третій завод Юза на річці Кальмюсі, який після довгого непорядку, боротьби з робітниками й т. д., теж почав добувати чавун із власної залізної руди¹⁷.

У деяких західних губерніях, між іншим на Волині, знаходять залізну руду особливо в болотах і переробляють її на чавун, або залізо в невеличких грубках. Це залізо служить для виробки дрібного інструменту для сільського господарства.

Який малий здобуток заліза на Україні, видно із того, що коли в 1871 році в Росії взагалі добуто заліза:

	Пудів заліза.	Чавуна пудів.	Сталі пудів.
	15.506.413	21.932.989	442.241
у Волинській	5.434	55.848	?
в Катеринославській	14.469	65.444	?

Заводи для виробки різних залізних речей на Україні є ще найбільше в Херсонщині, в Таврійській і Харківській губерніях. Невеличкі збройові є в Києві. На Поліссі, в Київській і Волинській губерніях є 14 невеличких заводів, що виробляють залізо й чавун, на яких вкупі працює біля 100 робітників. Залізо це переробляється на дрібний інструмент у Житомирському повіті.

Чавун і міднолітейних заводів, рівняючи до

¹⁷ На цих заводах найтяжчу працю, пудльовання, то є переробку чавуна в залізо, вже через 6 місяців після впорядкування заводів, робили українці найбільш із села Кам'яний Брід. (Фелькнер. І. с' стор. 61). Між тим навіть Крезо, після ста років здобутку, випишує ще з Англії частину робітників пудльорів.

Так само мені довелось бачити, як наші прості мюжики за кілька тижнів привчалися бути машиністами біля парових молотарок.

такого нікчемного здобутку металу, на Україні є ще доволі, але, для потреб країни в машинах занадто мало. Як залізо, так і готові машини досі привозять перше найбільш з Уралу й Бельгії, а машини з Англії й Німеччини.

В Одесі є 5 чавунно-літейних і машинових фабрик із загальним здобутком біля 1.500.000 [пудів]. Найголовніші з цих фабрик: Белліно-Фендрів займає 500 робітників і дає обороту на 400.000 карб., Русского Общества параходства і торгівлі, майстерські при залізниці: більш 400 робітників в 1874 році на 959.700 карб.

	Чавунно і мідно- літейних заводів	Робіт- ників	Здобуток карб.
у Київській губ.	7	501	351.591
у Волинській	5	281	183.600
у Подільській	7	91	29.524

Крім того є невеличкі машинні фабрики в Городищі, Смілій, у Білій Церкві, в Славуті і в Подільській губернії.

ПРОГРАМА ЖУРНАЛУ ГРОМАДА

РІК V — 1880

№ 1

НОЈАВРЬ—ДЕКАВРЬ

ГРОМАДА

УКРАЇНСЬКА ЧАСОПИСЬ

ПРОГРАМА

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка „Громада“, порадкована М. Драгомановим. Од тепер „Громада“ стане виходити в строк, *щого два місяці, книжками по шість листів*. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані нижче: **М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подоліський**.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще і за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостійності, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією і Австро-Венгрією, і котрому через те зовсім не можна тепер проявити своєї волі в своїх справах. До того ж ми, — невеличка купка українських громадянців (соціалістів), відбита од своєї країни і без найменшої мого прикладати безпосередно наші думки до праці серед нашого народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема нішого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте ярмо: порядків царства Російського і Австро-Венгерського над нашою країною, котре не дає їй волі політичної, господарської і освітньої, неволить слово і печать українську на стільки, що прихильникам якої небудь волі народу українського, а надто громадянам, кінче не можна просто і отверто вимовляти в себе дома свої думки і бажання про виправу людського життя.

Ці наші думки і бажання ось які:

1. В справах **політичних** ми бажаємо:

- 1) *рівною права для вської особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат уської породи (раси)*
- 2) *Неодмінної волі слова, печаті і науки, зборів і товариств.*
- 3) *Безперешкодної самовправи (автономії) для кожної громади в її справах.*
- 4) *Повної самостійності для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.*

1

Перша сторінка Програми

На початку 1870-х років С Подолинський поміг П. Лаврові зорганізувати видання російськомовного журналу *Вперед!* При кінці того самого десятиріччя і на початку 1880-х років він відіграв подібну ідентичну роль відносно *Громади*, першого українського політичного журналу радикального напрямку. Разом з М. Драгомановим і М. Павликом, Подолинський підписав «Програму», яка своїм революційним духом звернула на себе увагу російських властей.

Передрукована тут «Програма» *Громади* вперше появилася українською мовою в першому числі журналу з датою листопад—грудень 1880 р.¹ Повний переклад французькою мовою подав Бенва Мало в третьому томі своєї *Історії соціалізму*². Англійською мовою програма вийшла в Америці, в Аналах Української Вільної Академії Наук³.

¹ Драгоманов, М., М. Павлик, С. Подолінський, «Програма», *Громада, українська часопись*. (Женева). 1880, №1, (ноябрь—декабрь), стор. 1—4 Насправді це число вийшло 1881 р., як і зазначено на обкладинці.

² Dragomanov, M., M. Pavlik, S. Podolinsky, "Le programme de Hromada" (la commune), revue oucrainienne", Benoit Malon, *Histoire du socialisme*. Tome III. Paris, 1884. стор. 1219—1226.

³ Drahomanov, M., M. Pavlyk, S. Podolynsky, "The Program of the Review Hromada", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol II No. 1 (Spring, 1952, pp. 206-208.

ПРОГРАМА ГРОМАДИ

Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка *Громада*¹, упорядкована М. Драгомановим. Відтепер *Громада* стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми троє, котрі підписані нижче: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво українською мовою, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо звертатись до народу, який не має державної (політичної)² самостійности, якого розірвано між двома великими царствами: Росією і Австро-Угорщиною, і якому через те зовсім не можна тепер проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми, — невеличка купка українських громадівців (соціалістів), відбита від своєї країни й без найменшої змоги прикладати безпосередньо наші думки до праці серед народу.

Тільки ж в теперішній час нам нема іншого виходу, як закордонне видання, — бо троїсте ярмо порядків царства російського й австро-угорського над нашою країною, яке не дає їй волі політичної, господарської ні освітньої, неволить слово й пресу українську настільки, що прихильникам якої-небудь волі українського народу, а надто громадівцям, ніяк не можна просто й одверто висловлювати в себе вдома свої думки й бажання про управу людського життя.

¹ Наголос товстими буквами та курсивом — в оригіналі.

² Всі дужки в тексті належать авторам документу.

Ці наші думки й бажання ось які:

I. В справах **політичних** ми бажаємо:

- 1) *Рівного права для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякого походження (раси).*
- 2) *Неодмінної волі слова, преси і науки, зборів і товариств.*
- 3) *Безперешкодної самоуправи (автономії) для кожної громади в її справах.*
- 4) *Повної самостійности для вільної спілки (федерації) громад на всій Україні.*

Українською ми зємо всю сторону від верху ріки Тиси в теперішнім угорським королівстві, на заході, до ріки Дону й кубанської землі в теперішнім російським царстві, на сході — від верху ріки Нарева на півночі до Чорного моря на півдні: усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою (деталі, дивись *Громада*, т. I, стор. 6-8).

В цій стороні найбільша частина всіх виробників, — себто хліборобів і робітників, — українці. Напроти того, велика частина чужинців: поляків, жидів, німців, угрів, росіян, належить до тих, що їх звуть вищими, правдиво неробочими, станами, які тільки використовують працю правдивих робітників. Тепер власне ці чужинці, яких наслали на Україну ті держави, що поневолили її в старі часи, та ті перевертні, що до них пристали, панують над українцями і в господарстві, як люди багатші, і в справах політичних, як начальство. Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не повинно бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих виробників. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну від панування чужинців, чи увільнити громади українських виробників від непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну.

Інша річ працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські

(польські), виселенці німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями. Їхні товариства й громади будуть вільні від усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільности з гуртом тих народів, від яких відійшли до України ті громади, виселенці й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців вузлами, що прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з якими українці повинні приступати до великої всенародньої спілки (інтернаціональної федерації).

Самостійність (автономія) політичної громади є, на нашу думку, воля кожної громади признатись до того народу й приступити до тієї спілки, до якої вона сама схоче, а також воля конче посвоєму впорядкувати всі справи серед себе й усі свої стосунки з іншими громадами.

II. В справах **господарських** (економічних) ми бажаємо:

- 5) *Щоб усі сили природи й засоби, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики і т. і. були просто в руках товариств і громад — хліборобських і робітничих, і щоб люди не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатирям, а працювали б просто на себе.*

Ми думаємо,

що спільна, або гуртова власність і спільна, гуртова праця доконче корисніша для людей, ніж осібна,

але ж заразом думаємо,

що те, яким способом перемінити осібну власність (собину, батьківщину) на гуртову, а далі, як упорядкувати спільну працю і як ділити вжиток від

неї, це мусить залежати від доброї волі кожного товариства кожної громади. Певно, що розвага і проба (практика) над потребами господарськими навчать осібні громади не тільки спільности праці (кооперації) й розумного поділу вжитку од неї посеред самих громад, але й проміж громадами цілих країн і на цілому світі.

III. В справах **освітніх** (культурних) ми бажємо:

- 6) зросту випробуваної (позитивної) науки про природні й громадські речі, а також умілостей з тією наукою зв'язаних.

Ми думаємо:

що така наука й умілості (словесні, театр, малярство, різьба, музика) заміняють цілком теперішні віри, через які люди стільки ворогували й ворогують проміж собою. Поки ж це настає через вільну науку і проповідь, то ми думаємо, що кожній людині й товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хочуть, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християни, жида, магометани і т. д.), й до кожного братства (штунди, шалопути й інші) удержували свої церкви і попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й грокадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

Ми не можемо тут розказати детально способи, якими треба доходити, що б сповнились усі ці наші бажання. Виступаючи з письменством, ми тим вже показуємо, що не відхиляємось від мирної праці для громадського поступу вперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя

не робились тільки мирним поступом. На Україні ще, може, менше ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальство й панство по волі зреклись свого панування й через те *простому народу на Укаїні не обійтись без збройного бою й повстання* (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітничих громад і товариств сили природи й засоби, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов дещо з громадського добра й не поновили свого панування, — *треба, при першій нагоді, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в якому кожний громадянин мав би зброю і вмів би нею орудувати.*

Поставивши коло наших думок про справи політичні й господарські ще й думки про справи освітні (культурні), ми вже тим показуємо, що не станемо в нашій *Громаді* тільки на перших двох, а дамо чимало місця й науковим працям і вмілості словесній (поезії й белетристиці). Книжки *Громади* матимуть:

1) Власні статті про природні (натуральні) й громадські (соціальні) науки та звістки й огляди (критики) про найважливіші чужі праці в цих науках.

2) Повісті й дії (драми) й інші праці, які правдиво (реально) показують людське життя й думки, — і звістки й огляди про подібні чужі праці, а найбільше про ті, що стосуються до України.

3) Перегляд громадівського, а найбільш робітничого життя на світі по місцевих часописах і дописах.

4) Дописи й статті про стан громад на Україні в Росії й Австро-Угорщині (Східній Галичині, Буковині й Закарпатській Країні), а також і в сусідніх сторонах.

5) Дрібні звістки й новинки, найбільше про все, що торкається України. (Тут ми думаємо, якнайакуратніше слідити за тим, що говорять про

Україну в чужій пресі). Відповіді впорядчиків (редакторів).

Ми щиро просимо до праці в *Громаді* всіх людей і товариства на Україні, які згоджуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови. Для більшої користи не-українським товариствам і громадам, ми згоджуємось друкувати прислане від них тією мовою, якою воно буде написане: московською, польською, німецькою, волоською і т. і. Для громадян української мови ми будемо окремо розказувати про те, що буде в нас надруковано чужими мовами. Найбільше ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робочим людям по селах і містах. Все це ми будемо зводити до купи й пускати в світ через нашу, а при потребі й нагоді, і через інші європейські часописи одних з нами думок. Ми постараємось також відповідати громадянам на їхні запитання, що й як ми вмітимо.

Для ширшого обміну думок, а надто про справи спільні для нашої України з її сусідами, буде виходити, по потребі, як прилога до *Громади* ряд листків і книжочок на різних мовах під назвою *La Fédération — Вільна спілка*. Для цього ряду будуть прийматись тільки праці з думками в основі подібними до тих, які викладені вище, — але кожний автор відповідатиме за свої думки окремо.

1 вересня³ 1880 р.

Впорядчики *Громади*:

М. Драгоманов

М. Павлик

С. Подолінський

³ В оригіналі, «серпня».

ЛЮДСЬКА ПРАЦЯ І ЄДНІСТЬ СИЛИ

№ 8

20 Juin 1880.

L A

REVUE SOCIALISTE

Le Socialisme et l'Unité des Forces physiques

En acceptant la théorie de l'unité des forces physiques ou de la constance de l'énergie, nous sommes forcé aussi d'admettre que rien ne peut être créé, dans le strict sens de ce mot, par le travail et que, par conséquent, toute l'utilité du travail, le but auquel il tend, ne peut être autre chose qu'une transposition de certaines quantités de forces. Qu'elle est la façon dont se produisent ces transpositions? Quelles sont les meilleures manières d'appliquer le travail humain à la nature pour rendre une plus grande fraction de ses forces profitables à la satisfaction des besoins de l'humanité? Voilà les questions auxquelles nous tâcherons de répondre dans le présent article.

D'après la théorie de la production formulée par Marx et acceptée par les socialistes, le travail humain, en s'exprimant dans le langage de la physique, accumule dans ses produits une plus grande quantité d'énergie que celle qui a dû être dépensée pour la production de la force des travailleurs. Pourquoi et comment s'effectue cette accumulation?

Pour y répondre nous devons nous arrêter un peu longuement sur la distribution générale de l'énergie dans l'univers.

L'énergie totale, la somme de toutes les forces physiques de l'univers, est une quantité constante, mais il est loin d'en être de même pour les quantités d'énergie dans les différentes parties de l'univers. Certains corps célestes envoient à d'autres corps, à travers l'espace intrastellaire, différentes espèces de forces physiques en quantités considérables et cela nous permet de dire que les premiers de ces corps, les soleils, possèdent l'énergie en plus grande quantité que l'espace intrastellaire et les seconds corps célestes, les planètes

Перша сторінка статті французькою мовою

За життя Подолинського вийшло шість статей на тему соняшної енергії та додаткової вартости: по дві французькою й німецькою мовами та по одній російською й італійською¹. Вже пізніше, М. Грушевський зробив український переклад на підставі двох йому відомих текстів². Спроба Подолинського пояснити теорію додаткової вартости на основі перетворення і використання соняшної енергії зацікавила у свій час Карла Маркса, а недавно українського письменника Миколу Руденка³. Причетність його теорії до енергетики і екології звернула на Подолинського увагу західних науковців⁴.

До перекладу Грушевського тут доданий його ж коментар та ним перекладені чотири листи до Маркса на тему соняшної енергії: по два від Подолинського та від Енгельса. Листи від Маркса до Подолинського й Енгельса мені невідомі.

¹ Podolinsky, S., "Le travail humain et la conservation de l'énergie", *Revue internationale des sciences biologiques* Vol. 5 (1880), стор. 57—80; Podolinski, S., "Le socialisme et l'unité des forces physiques", *La Revue socialiste* 1880, № 8; (20 juin), стор. 353—365; Подолинський, С., «Трудъ человека и его отношение къ распределенію энергии», *Слово* 1880, № 4/5, стор. 135—211; Podolinski, S., "Il socialismo e l'unità delle forze fisiche", *La Plebe* Anno XIV, 1881, Nuova Serie, № 3, стор. 13—16; № 4, стор. 5—15; Podolinski, "Der Socialismus und die Einheit der physischen Kräfte", *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Ungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei* 1881, № 32, № 33, № 37 Podolinsky, S., "Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft", *Die Neue Zeit*, 1883, № 9, стор. 413—424; № 10, стор. 440—457.

² М. Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, стор. 186—207.

³ Микола Руденко, *Економічні монолози*. Б. м. д., Сучасність, 1978. стор. 71, 95, 114.

⁴ J. Martinez-Alier and J. M. Naredo, "A Marxist Precursor of Energy Economics: Podolinsky", *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 9. No. 2 (Jan. 1982), стор. 207—224; Juan Martinez-Alier with Klaus Schlüpmann. *Ecological Economics: Energy, Environment and Society*, стор. 45—72.

ЛЮДСЬКА ПРАЦЯ І ЄДНІСТЬ СИЛИ

I. Наука про енергію

Признаючи слушність теорії про «єдність сили, про постійність енергії, ми мусимо рівнож признати, що нічого не може бути *створене*¹ працею та що її мета і корисність полягає лиш на перетворенні певної кількості сил. В який спосіб відбувається це перетворення? Які засоби застосування людської праці являються найкращими для того, щоби використати якнайбільшу частину сил природи для заспокоєння людських потреб? В цьому розділі ми постараємося дати відповідь на ці питання.

Відомо², що праця людей може в своєму кінцевому результаті нагромаджувати більшу кількість енергії, ніж її треба для витворення робочої сили працюючих. Через що і яким шляхом постає це нагромадження енергії?

Щоб на це дати відповідь, ми мусимо ближче розглянути загальний розподіл енергії у вселенній.

Вся енергія, ціла сума фізичних сил вселенної являється постійною величиною. Зовсім інакше з кількістю енергії, яка міститься в поодиноких частинах вселенної. Деякі небесні тіла пере-

¹ Тут і далі курсив і примітки, які не є інакше зазначені належать Подолинському.

² У франц. тексті: «По теорії продукції, сформулованій Марксом і прийнятій соціялістами, людська праця, висловлюючись мовою фізики, ...» [Примітка Грушевського.]

дають через всесвітній простір значну кількість різних фізичних сил другим небесним тілам і це дає нам право твердити, що перші з них, себто сонця, мають більшу скількість енергії, ніж другі, себто планети і їх сателіти. Ці останні небесні тіла одержують свою енергію від своїх найближчих сонць в формі світляних, теплових та хемічно діючих променів. Така виміна сил поміж тілами, які мають більше енергії, і такими, у котрих її менше, мусить привести — після більшого або меншого впливу часу — до загальної рівноваги енергії.

Але ця рівновага може здійснитися не інакше, як шляхом цілого ряду перемін фізичних сил. Спостереження вчить нас, що при всіх цих перемінах фізичні сили мають тенденцію приймати певну означену форму, а саме форму *одностайно у вселенній поширеного тепла*. Ця остання форма енергії найбільше постійна і найтяжче перемінюється, тим часом як всі інші форми енергії: світло, електричність, хемічне споріднення і т. д. частіше — бодай частинно — перемінюються в тепло.

Таким чином, відбувається постійна переміна енергії вселенної в той спосіб, що менше постійні її форми гинуть, а їх місце займають інші, більше постійні форми. Отже всякі дальші переміни енергії стають щораз труднішими. Після цілого ряду мільйонів літ ціла енергія мусіла б прийняти певну постійну форму, а саме форму *одностайно у вселенній поширеного тепла*. Коли до цього дійде, всякого рода механічний рух, що доходив би до нашого чуття, отже й всякі прояви життя зникли б, тому що *різниця в температурі являється абсолютно необхідною для того, щоб перемінити тепло в якусь іншу силу*. Ця тенденція енергії до загальної рівноваги називається *дисперзією* (розсіянням) енергії, або за прикладом Клявзіуса *ентропією*³. Цей останній вираз

³ Clausius. *Théorie mécanique de la chaleur*. Paris, 1868. T. 1,

означає кількість переміненої енергії, нездатної вже до ніякої дальшої переміни. З цього слідує два твердження Клявзіуса: 1) *Енергія вселенної являється постійною*. 2) *Ентропія вселенної має тенденцію досягти максимуму*.

Отже в стисло механічним розумінні слова енергія вселенної являється, справді, завжди і абсолютно постійною величиною. Але ця до повної рівноваги доведена енергія була б нездатна викликати всі ті явища в неорганічному світі, які ми тепер помічаємо і які в дійсності являються нічим іншим як проявом різних перемін енергії. Ця, вже тепер перемінена в одностайно поширене тепло частина Фізичних сил, уявляється — так би мовити — останком діяльності вселенної, котрий все більше і більше нарастає.

В нашій часі ми одержуємо від сонця величезну скількість фізичних сил, котрі ще можуть підпадати найрізнішим перемінам, висловом яких являються всі фізичні і біологічні явища. На думку Секкі⁴, кожний квадратний метр поверхні сонця дає 5,770,540 кілограмометрів або 79,642 кінських сил. Кілька квадратних метрів сонця вистарчило б для того, щоби пустити в рух всі машини, які знаходяться на поверхні землі. Повна робоча сила сонця оцінюється в 470 квінтильйонів кінських сил. Коли приймемо дуже поширену теорію, по якій джерелом тепла сонця являється його власна конденсація (згущення), то знайдемо, що треба було би 18,257 літ на те, щоби видимий промір сонця зменшився на одну лише секунду, а 3,820 років на те, щоби температура сонця зменшилась лише на один степень. Це число в ніякому разі не буде здаватися перебільшене, коли ми візьмемо на увагу те, що субстанція сонця, мабуть майже вповні пробуває в стані втвореної високою температурою хемічної рівно-

стор. 411.

⁴ Secchi. *Le Soleil*. Т. II. Paris, 1875, стор. 258.

ваги, відомою під назвою дисоціації⁵.

З цього ми бачимо, що небезпека одного дня відчувати недостачу переміноздатних сил на поверхні землі ще дуже далека. Але одночасно з цим, ми бачимо при ближчому спостереженні, що розподіл цих сил для задоволення потреб органічного світу взагалі, а людського роду зокрема, не все корисний. Та думаємо, що це в силі людства — до певної міри — викликати в цьому розподілі такі зміни, які уможливають використання в користь людей більшої частини енергії всесенної.

В дійсності, найбільша частина фізичних сил на поверхні землі пробуває в стані, дуже далекому від найкориснішого для заспокоєння людських потреб.

Люди перш за все потребують великих кількостей поживи, матеріалів для палива і механічних сил. Таким чином, найбільше корисні форми фізичних сил були б: 1) більше або менше свободні хемічні споріднення — в формі харчових засобів — рослинного або звіринного походження або в формі матеріалів для палива, і 2) механічний рух, котрий міг би служити рушійною силою для машин, які працюють на користь людства.

Але ми бачимо, що наша земля сама по собі дає людству надзвичайно мало фізичних сил в такій найбільше корисній формі. Коли нутро землі ще дійсно перебуває в стані жаріння і там знаходиться велика кількість дисоційованих елементів, які — дякуючи високій температурі — містять в собі значні кількості можливої праці, то ми їх не використовуємо, а відчуваємо лиш їх руйнуючі діяння під час землетрусу і вулканічних вибухів. Правда, через надзвичайну врожайність вулканічної землі і через підвищення температури в сусідстві вулканів ми одержуємо певне відшкодування. «Згір'я Етни такі врожайні», каже Реклю, «що їх продукти вистачають для населення, яке

⁵ H. Saint-Claire Deville. *Leçons sur la dissociation*. Paris 1862.

по своїй густоті втриє або й вчетверо перевищує населення решти Сіцилії і Італії. Поверх 300,000 мешканців поселилося на спадах цієї гори, котра, звичайно, вважається місцем страшною і постійно загрозливою небезпеки і дійсно від часу до часу відкривається і заливає жаристою масою сумежні села. Але все ж таки на підніжжі вулкану міста лучаться з собою, наче перлини нашійника.»⁶

Але загалом верхні верстви земної кори складаються з хемічних сполук, які не мають уже майже ніякого вільного хемічного споріднення, а тим самим і ніяких потенціяльних (можливих) рухових сил. Те саме ми бачимо і щодо вод та атмосфери, які оточують нашу землю і з котрими нам доводиться постійно стикатись. Всі рухи повітря і вод, відплив і приплив води і спричинений вітром рух хвиль течії рік, сила спадаючого дощу, а навіть і самий вітер черпають свої сили з енергії сонця або спричиняються силою притягання місяця і сонця. Хемічне споріднення, нагромаджене в нутрі землі в формі кам'яного вугілля, теж з'явилося діянням сонячного тепла, продуктом промінювання сонця на протязі багатьох тисячоліть. Навіть вільний атмосферний кисень — за новішими геологічними гіпотезами — раніше мав бути в сполуці з вуглем кам'яного вугілля і відділився від нього лише через вплив променів сонця, наслідком дуже сильного зросту рослин⁷.

Всі ці приклади доказують ясно, що промінна енергія сонця являється майже єдиним джерелом всіх корисних людям сил, котрі знаходяться на поверхні землі.

Але ми знаємо, що скільки енергії, переданої сонцем через проміння нашої землі, повертала б до вселенної назад, коли б ця енергія не улягала певним перемінам, які уможливають її

⁶ E. Réclus. *Géographie universelle*. T. I. Paris, 1875, стор. 538. В цілій Італії на квадрат. кілометр 94 душ, в околиці Етни 550.

⁷ Sturry Hunt. *Congress of the British Society*. 1875.

довше пробування і навіть певне нагромадження соняшної енергії на поверхні землі. В дійсності це відбувається кожного разу, коли проміння сонця, доходячи до нас теплими, освітлювальними і хемічно діючими, приймаються матерією так, що перемінюються в вільне хемічне споріднення або в механічний рух. В цім останнім випадку частини промінюючої соняшної енергії, за відомим законом Кірхгофа⁸, не повертається назад до вселенної, а може на довший час нагромаджуватись на землі, приймаючи такі форми, які на певний час хоронять її перед випроміненням. «Енергія зростає в степені», каже про цей процес славний англійський фізик Вільям Томсон. Найкращим для цього прикладом хай послужать слова Секкі: Проміння сонця, падаючи на рослини, не відбиваються в такій степені, як це діється тоді, коли вони зустрічають пісок пустині або голий камінь. В більшій кількості вони задержуються, а механічна сила їх вібрацій зуживається на розкладання сполук кисня з вуглем і воднем, відомих під назвою вуглевого квасу та води⁹.

Що ж відбувається при цім? Частина соняшного тепла — як така — гине. Вона задержується поверхнею землі, не підвищуючи її температури, себто без збільшення її втрат. При однаковій втраті поверхня землі одержує більше енергії або при однаковому одержанні тратить її менше. З якого боку ми не підходили б до цього явища, все одно через рослини ми одержуємо нагромадження енергії і то не випроміненої, як наприклад, тепло, електричність і світло, а енергії вищого степеня, котра може зберігатися сотні літ і зберегла в собі здатність до дальших перемін. Таким чином, рослини на поверхні землі — це найбільші вороги розпорошення енергії у вселенній.

⁸ Закон Кірхгофа каже, що кількість випроміненого тепла в прямім відношенню до різниці температури джерела тепла і оточуючої його матерії (медіума).

⁹ Secchi. *Le Soleil*. T. I, стор. 300.

II. Переміноздатна енергія на поверхні землі

Так ми бачимо, що промінна енергія сонця ще не втратила здібности приймання знову вищих форм на поверхні землі. Але спосіб і форми, в яких відбувається цей процес, проходять в доволі вузьких межах. Переважно ця переміна відбувається такими способами:

1) При витворюванні вітру, себто через руховий імпульс, який одержує повітря через зміни температури.

2) Через підношення води шляхом випаровування.

3) Через розклад постійних сполук, напр., води, вугляного квасу, амоніяку під час росту рослин.

4) Через працю мускулів і нервів звірят і людей.

5) Через працю людьми побудованих машин, які посередньо або безпосередньо, як напр., тепер вже загальновідома соняшна машина п. Мушо, мають єдиною рушійною силою тепло сонця.

Звичайно, що, крім сих нами зазначених категорій процесів на поверхні землі, знаходиться ще ціла маса переміноздатної енергії, яка досі ще полишається людством майже не використаною.

Перше місце по своїй величині займає, звичайно, енергія руху землі навколо сонця і довкола своєї власної осі. Обидва ці рухи являються формами ще дуже переміноздатної або, згідно з Томсоном, високостепенної енергії, яку загалом мають усі механічні рухи. Існує загально відомий підрахунок, за яким нагле спинення землі в її руху навколо сонця виявилось би в витворенні такої маси тепла, до витворення якого треба було би 14 разів більшої маси вугілля, ніж маса землі. Енергія круговороту землі довколо своєї

осі теж дуже значна величина. Але оба ці рухи зістаються майже без усякого такого впливу на розподіл енергії на поверхні землі, котрий можна було б докладніше означити. Щодо круговоротної енергії землі довколо своєї осі такий вивід не зовсім правильний, тому що, як відомо, частина цієї енергії перемінюється в тепло під впливом тертя об маси води яка припізнюється при зміні відпливу та припливу. Температура води таким чином підвищується, а рух землі, правда, дуже незначно, спиняється.¹⁰ Вживаючи приплив, як рухову силу машин — напр., млинів, затримуємо ми воду в її вищому рівні під час припливу і використовуємо силу падаючої води під час відпливу. Але загалом приплив і відплив як мотори вживаються ще досить рідко.

Ми вже бачили, що внутрішнє тепло землі теж не відіграє дуже визначної ролі в економії енергії на поверхні землі. Звичайно, коли вважати магнетизм виявом енергії, яка міститься в нутрі землі, то він уявляє собою досить значну масу сили, якої не слід нехтувати, тому що вона використовується людьми підчас морських подорожей і для виготовлення різного наукового приладдя. Але все ж таки абсолютна величина сили земного магнетизму не так велика в порівнанні її з енергією сонця, яка діє на поверхні землі.

Гарячі джерела дають нам, хоч невелику, але все ж таки корисну кількість переміноздатної енергії. Їх тепло може бути використане для різної технічної мети, напр. до ogrівання помешкань, до варення їжі і т. і. Ми ще досі не знаємо про використання тепла гарячих джерел як моторної сили; звичайно, що в незначній мірі таке використання являється вповні можливим.

Свобідних хемічних споріднень, за виїмком вищезгаданих споріднень кисня атмосфери, дуже мало на поверхні землі. Правда, в нутрі землі є

¹⁰ Перша думка про цей вплив припливу належить Кантові, див. його теорію неба, Кенінгсберг, 1785.

значні маси металів і сірки в вільному стані, але впливи їх хемічної енергії ми на поверхні землі відчуваємо мало.

Повертаючи до вичислених нами на початку цього розділу форм переміноздатної енергії, ми бачимо, що високостепенна і в людському розумінні цього слова корисна Форма енергії, яка може дати велику кількість механічної праці, існує в руху повітря або в вітрі. Але ж ми можемо легко показати, що рух повітря — це ніщо інше, як частина соняшної енергії, в її відворотній хвилі. Для того, щоби викликати живу силу вітру, сонце мусить дати в багато разів більшу кількість енергії, з якої велика частина розпорошується у вселенній. Інакше й не може бути, тому що соняшне тепло, енергія нижчого степеня, за загальним законом розпорошення, ніколи не може в цілості перемінитися в механічний рух повітря — в енергію вищого степеня. Навіть та частина енергії, котра перемінюється в рух, розпорошується підчас цього, тому що вітер — це не що інше, як результат змагання до вирівнювання температур.

Те, що нами було сказане про рухову силу вітру, можна теж приложити й до проявів сили водяних течій і взагалі падаючої води. Коли вода падає на колеса водяного млина, дає таку велику частину корисної праці, якої не може дати ні парова, ні електромагнетна машина, ані теж організми робучих звірят, ні людей. Але при тім не треба забувати цю величезну кількість соняшної енергії, що послужила до піднесення води шляхом випаровання.

З цього ми бачимо, що, незважаючи на велику масу соняшної енергії, одержувану поверхнею землі, вона зовсім не багата переміноздатною енергією такою, напр., як енергія механічного руху або свобідного хемічного споріднення. Навіть тепла вона немає забагато. Свобідне споріднення в більшій кількості ми знаходимо лиш в опаловому матеріалі органічного походження. Правда, його маса значна. За приблизним обчис-

ленням поклади англійського кам'яного вугілля доходять до 190,000,000,000 тон, а північноамериканських навіть до 4,000,000,000,000 тон¹¹. Але вся ця маса вугілля, як також і всі інші органічні опалові матеріяли, як, напр., торф, нафта і т. д., теж витворилися під впливом дії соняшної енергії через розклад різних рослин, що жили в різних періодах на поверхні землі. Власне думають, що рослини протягом віків, при допомозі променів сонця, перемінили насичену і позбавлену вільного хемічного споріднення субстанцію — вугляний kwas в вугіллі, котра власне має в собі велику кількість такої енергії. Рівночасно з цим кисень атмосфери звільнився від з'єднаного з ним досі вугля і, таким чином, його енергія хемічного споріднення стала здатною до піддержування життя вищих організмів — звірят і людей.

III. Нагромадження енергії.

Наше спостереження можемо почати з того моменту, коли поверхня землі вже настільки остигла, що її кора перешкоджала внутрішньому теплу значно впливати на температуру поверхні. Коли охолодження землі дійшло вже до того, що дисоційована вода могла вже перемінитися в водяну пару, а пара в плинну воду, котра, розпускаючи досі конденсовані солі, утворила в заглибленнях земної кори океани, більшість хемічних процесів в неорганічній субстанції земної кори вже закінчилася. Коли залишити на боці процеси життя рослин, то хемічне споріднення було вже насичене приблизно в такій же степені, як і сьогодні. Ми навіть думаємо, що дякуючи впливові рослинних процесів, насичення хемічного спо-

¹¹ "Coal Fields of North America and Great Britain," *Edinburgh Review*. 1860, стор. 88 і 89.

ріднення тепер уже не йде так далеко, тому що — за вищезгаданою гіпотезою — вся кількість вугілля, яка сьогодні міститься в верствах землі, в той час була в сполуці з киснем атмосфери. Ми знаємо, що рослини черпають свій вугіль з вугляного квасу атмосфери, і не маємо причин думати, що вони робили інакше в вуглянім періоді. Тому також ми маємо повне право думати, що на початку розвитку органічного життя скількисть ненасиченої хемічної енергії на поверхні землі була незначна і вплив переміноздатної енергії, яка знаходилася в нутрі землі, постійно слабшав через повільне грубіння земної кори. Правда, що в той час земля одержувала від сонця трохи більше енергії, ніж тепер, але з другого боку й розпорошування цієї енергії було значно більше, тому що в той час земля була тепліша, ніж тепер, і випромінювала більше енергії в зимні простори вселенної. Велика скількисть одержуваної від сонця енергії лише незначно збільшувала енергію землі, тому що хемічні промені сонця не знаходили ще тоді на ній таких субстанцій, на які вони могли б так діяти, як це, напр., діється тепер при допомозі рослин, себто через розпорошування ненасичених сполук. Подібне діялось і з променями тепловими та світляними. Промені теплові лиш абсорбувались разом з розпорошенням і не збільшували кількості переміноздатної енергії на поверхні землі. За виїмком руху ogrітого повітря і води, енергія сонця не перемінюлася в ніякі інші форми на поверхні землі, подібно, як це діється ще й тепер в безрослинних піскових просторах Сагари або в льодах полярних околиць. Коли не брати в рахунок тепло, що міститься в нутрі землі, то скількисть переміноздатної енергії сонця на поверхні землі, одержувана нею тоді від сонця, являється не такою значною, як тепер. Бо коли зарахуємо до поверхні землі і вуглянї верстви, — а для цього ми маємо повне право, з огляду на органічне походження вугляних покладів, — то знайдемо, що ми тепер володіємо дуже значними скількостями переміноздатної енер-

гії. Цей запас складається з одного боку з ненасиченого хемічного споріднення великих мас вугля, з другого боку — з свобідного споріднення кисня атмосфери.

Приглядаючись розвиткові цього процесу, ми бачимо, що енергія, яка міститься в нутрі землі, з упливом часу відиграє що раз меншу ролю в нагромадженні енергії на земній поверхні. Скільки енергії, одержуваної від сонця, помалу, але постійно зменшується. Тому, при зменшенім припливі енергії, й неможливо, щоб одночасно відбувався і процес її нагромадження на земній поверхні, себто проходив процес якраз протилежний розпорошенню. Так воно і в дійсності діється, тому що частина тепла, одержуваного від сонця, перемінюється в інші форми енергії, в хемічне споріднення, в механічний рух і т. д. і то власне в щораз більший скількості.

В сучаснім періоді земна поверхня більше, ніж була раніше, здатна до переміни нижчих форм енергії сонця (тепла) в вищі (хемічне споріднення, рух). Щоби зрозуміти велику трудність цього процесу, мусимо мати ясну уяву такого перемінювання, що протидіє процесові розпорошення. Особливо це дотикає переміни тепла в механічну роботу. Форм і способів, якими перемінюється енергія сонця в механічний рух, зовсім не багато.

Легко доказати, що скількість енергії сонця, котра перемінюється в вільне хемічне споріднення або в механічну працю, не завсіди рівна і що вона при певних умовах може підпадати впливові діяльності людей.

Можна власне прийняти за безсумнівне, що життя рослин в вищій степені, ніж звірят має цю прикмету нагромаджування енергії сонця на поверхні землі. Поклади вугілля дають цьому яскравий доказ. Ми можемо навіть твердити, що незважаючи на нові теорії (К. Бернара й ін.) про єдність життя обох світів — звірята через віддихання і рух тратять значну кількість свого тепла, себто розсівають у вселенній енергію сонця, яка

була нагромаджена рослинами. Звичайно, дуже тяжко найти дійсне відношення обох цих величин, але це певне, що людина може певними — від його волі залежними діями збільшати кількість нагромадженої енергії рослинного життя і зменшати кількість енергії, що розпорошується звірятами.

Заводячи рослинну культуру в таких місцях, де її зовсім не було або вона існувала лише в незначній мірі, осушуючи багна, наводнюючи пустелі, впроваджуючи вищі системи культури й машини в рільництві, нарешті, охороняючи рослини від їх природних ворогів, ми здійснюємо перше з двох зазначених нами завдань.

Проганяючи або зовсім винищуючи шкідливих для рослин звірят, ми одночасно працюємо і для другої мети. В обох випадках ми одержуємо в результаті абсолютне або релятивне збільшення енергії сонця, затриманої на поверхні землі.

Маємо перед собою два рівнобіжні процеси, які, злучені разом, дають т. зв. круговорот життя. Рослини мають здібність нагромаджування соняшної енергії: звірята, годуючись рослинними субстанціями, перемінюють частину цієї нагромадженої енергії в механічну працю і розпорошують її пізніше у вселенній. Коли кількість енергії, нагромадженої рослинами, репевищує кількість енергії, що розпорошують звірята, постає запас енергії, як, напр., в періоди творення кам'яного вугілля, в якому — по всій правдоподібності — рослинне життя значно перевищало життя звіринне. Коли б, навпаки, звіринне життя перевищувало рослинне, то нагромаджений запас енергії був би розпорошений і звіринне життя мусіло б відступити до тої міри, яку вказує багатство рослинности. Таким отже чином, мусіла б виробитись повна рівновага поміж нагромаджуванням енергії та її розсіюванням. Бюджет енергії на поверхні землі був би таким чином більш менш постійною величиною, але нагромаджування енергії впало би до нуля або в кожному разі значно нижче часів, коли переважало життя рослинне.

Але фактично ми не бачимо такої рівноваги в бюджеті енергії на земній поверхні. Скільки нагромадженої енергії ще й тепер здебільшого зростає. Скільки рослин, звірят і людей без сумніву тепер більша, ніж раніше. Багато просторів давніше неродючих тепер оброблені й покриті буйною рослинністю. Майже в усіх цивілізованих країнах урожаї зросли. Число звірят і особливо людей значно збільшилося. Коли деякі краї втратили свою давнішу врожайність і скільки населення, то це залежало від грубих і очевидних помилок їх господарства, звичайно ж буває правилом протилежне і загальне збільшення кількості харчових матеріалів і взагалі переміноздатної енергії на поверхні землі не може бути оспорюване.

Найважливішою причиною цього загального збільшення являється праця, виконувана людьми і ними уживаними домашніми звірятами.

Кілька прикладів з аграрної статистики Франції підтверджують нам справедливості цього твердження. Франція має тепер коло 9 мільйонів гектарів ліса, що дають річний приріст 35,000,000 кубічних метрів, які містять приблизно 81 мільйон метричних сотнарів сухого дерева. Отже кожний гектар дає річний приріст в 9 метричних сотнарів або 900 кілограмів. Кожний кілограм сухої целюльози має в собі 2550 одиниць тепла (кальорій); таким чином, річне нагромадження енергії на кожному гектарі ліса рівняється $900 \times 2550 = 2.295.000$ одиниць тепла.

Натуральні луки покривають у Франції поверхню в 4.200.000 гектарів і пересічно продукують щорічно 105.000.000 метричних сотнарів сіна, себто 2.500 кілограмів на кожному гектарі. Таким чином, нагромадження соняшної енергії рівняється $2.500 \times 2.550 = 6.375.000$ одиниць тепла.

Так бачимо, що без помочі праці сам зріст рослинності при сприятливих умовах, які він знаходить у лісі або на луці, приносить нагромадження соняшної енергії, яке не перевищує кількості 2.295.000 до 6.375.000 одиниць тепла на гек-

тар.

Але де прикладається праця, бачимо значне побільшення. Франція має вже тепер 1.500.000 гектарів штучних лук, котрі доставляють на рік пересічно 46.500.000 метричних сотнарів сіна (після відрахування вартости насіння), себто 3.100 кілограмів на кожному гектарі. Таким чином, річне нагромадження енергії рівняється $3.100 \times 2550 = 7.905.000$ одиниць тепла на один гектар. Отже в порівнянні з натуральними луками приріст в 1.530.000 одиниць тепла і цей приріст завдячуємо єдино впливам праці, вжитої на заведення штучних лук. Скількисть цієї праці на кожному гектарі штучної луки приблизно така: 50 годин праці одного коня і 80 годин праці одної людини. Вся ця праця, висловлена в одиницях тепла, рівняється 37.450 кальоріям. Отже ми бачимо, що кожна одиниця тепла, зужита на створення штучної луки, приносить приріст енергії, рівний $1.530.000 \div 37.450 = 41$ одиниці тепла.

Те саме бачимо й при культурі збіжжя. Франція засіває поверх 6.000.000 гектарів пшеницею, які — відрахувавши насіння — дають 60.000.000 гектолітрів зерна і, крім того, ще 120.000.000 метричних сотнарів соломи. Кожний гектар дає 10 гектолітрів або 800 кілограмів зерна і 2000 кілограмів соломи. 800 кілограмів зерна, за спеціальними підрахунками складу крохмалю, висівок і т. д. містять приблизно 3.000.000 одиниць тепла, які, взяті разом з $2000 \times 2550 = 5.100.000$ одиниць тепла в соломі, дають суму 8.100.000 кальорій.

Надвишка в порівнянні з натуральними луками рівняється $8.100.000 - 6.375.000 = 1.725.000$ одиниць тепла. Для їх одержання вживаються приблизно 100 годин праці коня і 200 годин праці дорослої людини, які разом взяті представляють вартість 77.500 одиниць тепла. Таким чином, кожна одиниця тепла в формі праці при управі пшениці спричинює нагромадження соняшної енергії, яка рівняється $1.725.000 : 77.500 = 22$ оди-

ницям тепла.

Звідки ж береться оця надвишка енергії, необхідна для витворення цієї маси поживних і опалових матеріалів? На це можна дати лиш одну відповідь: з праці людей і звірят. Чим же в такому випадку являється праця? Праця це таке зуживання нагромадженої в організмі механічної і духової енергії, котре має своїм наслідком збільшення загального бюджету енергії земної поверхні¹².

Це збільшення енергії може поставати або безпосередньо через переміну нових скількостей соняшної енергії в переміноздатні форми, або також посередньо — через охорону її від розсіювання у вселенній, яке без участі праці мусіло б неминуче наступити. До цієї останньої категорії належить праця кравця, шевця, будівничих і т. д.

Ясно, що при таких розумінні корисна праця може бути признана тільки людям і деяким звірятам, які або працюють під проводом людей (як домашні звірята), або — як мурахи — працюють почасти самі, почасти займаються вихованням домашніх звірят.

Рух повітря, себто вітер, як такий, не може ніколи вважатися корисною працею, тому що полишений самому собі вітер через розсіювання своєї енергії не нагромаджує її на поверхні землі. Те ж саме і з текучою водою як руховою силою.

Рослини фактично нагромаджують енергію в субстанції свого власного тіла, але в більшості випадків не можуть пускати її в рух — не можуть їй дати корисного вжитку в розумінні загального збільшення скількості сили на земній поверхні.

Побудовані людьми машини, полишені самим собі, навіть застаючись довший час в руху, теж

¹² 1. *Statistique de la France*. 1874, 1875, 1878. — 2. Laboulaye, Ch., *Dictionnaire des arts et de l'agriculture*. 4e édition 1877. Articles "Agriculture" par Hervé Mangon, et "Carbonisation". — 3. Pelouze et Frémy. *Traité de Chimie*. — 4. Hermann, *Grundzüge der Physiologie*. 5 éd. 1878.

не давали б корисної праці, тому що ми не можемо тепер ще подумати собі такого штучного приладу, який міг би, без допомоги мускульної сили людини, прогресивно збільшувати нагромаджену на поверхні землі соняшну енергію.

Нарешті, навіть нервова праця людини лиш через те стає корисною для людства працею, — що вона доводить до певного мускульного напруження. Бо ми не знаємо іншого способу, яким би нервовою працею осягалась би безпосередньо корисна мета, себто абсолютне або релятивне збільшення приступної людям енергії¹³.

Коли переходимо до мускульної праці звірят і людей, то і тут нам теж не легко означати зовсім певні межі корисної праці. Приглядаючись якомусь нижчому членові звіринного світу, трудно пізнати, котрій з його функцій можна дати назву корисної праці. Часто змішують працю з

¹³ Пор. Marey, *Du mouvement dans les fonctions de la vie*. Paris, 1868, стор. 205.

У французькому тексті замість кінця цього розділу читається такий уступ, котрим автор переходить до гадок, виложених нижче, в розд. IV, з приводу дослідів Гірна:

«Попробуймо тепер прикласти цю теорію до задоволення потреб людства. Як уже показано, ми приймаємо, що задоволення якоїнебудь потреби супроводиться обміном фізичних сил між організмом і зовнішнім оточенням. Певна кількість енергії, потрібна для задоволення наших потреб, нам дана природою, без наших зусиль, так би сказати — задурно, напр., кисень в вільнім повітрі і т. і. Цею частиною енергії, потрібною для нашого існування, ми не маємо що займатись. Вся решта мусить бути здобута працею, і ми бачимо, що єдина корисна праця — єдина, яка дійсно збільшує кількість енергії в розпорядженні людства, це праця мускульна. Всяка інтелектуальна праця, навіть геніяльної людини фактично не збільшує акумуляції енергії на землі інакше, як тільки підіймаючи продуктивність мускульної праці робітника, пристосовуючи його сили до нового винаходу, удосконаленого знаряддя, машини нової системи в хліборобстві чи промисловості. Без неминучого видатку мускульної сили найблискучіший винахід зістанеться безплідним,» і т. д.

Потім французький текст лише згадує «досвіди Гірна і Гельмгольца» і устанавляє «економічний коефіцієнт» людської машини. [Примітка Грушевського.]

механічним рухом. Тому також постає питання: чи рух крил мотиля при літанні і повзання слимака не являються теж працею?

З нашого становища ми можемо сказати спокійно: ні. Повзання слимака і літання мотиля ніяка праця, при тій енергії тільки розсівається, а не нагромаджується. Але ж нам можуть сказати, що слимак повзає на те, щоб знайти для себе поживу, а мотиль літає, щоби знайти добре місце для розвитку своїх гусениць. На це ми відповімо: Природа не знає ніякої мети, вона лиш витягає свої наслідки з результатів. Ціле життя слимака, його повзання, вишукування поживи, травлення знайдених засобів прожитку і одержання таким чином можливість до нових рухів — все це не перемінює ані найменшої кількості соняшної енергії в такі вищі форми, які б при дальшій переміні могли б побільшити запас енергії на земній поверхні. Сливак не годен зайнятися управою рослин, тому не може збільшувати нагромадження соняшної енергії через рослини. Нам можуть сказати, що слимак, коли не через своє життя, то все ж таки через свою смерть міг би допомогати ростові рослин. Бо при сприятливих умовах, слимак, маючи доволі поживи, може знищити велику кількість рослинної субстанції, а навпаки, в часі недороду рослин, найпотрібніших йому для життя, мусить голодувати і згинати, даючи таким чином рослинам можливість розвиватися в більшій кількості і через те збільшувати нагромаджену енергію. Дійсно, дивне зауваження на яке не тяжко дати відповідь. Коли дійсно через загибель слимаків в якихось місцях збільшується буйність рослин, то дуже правдоподібно, що й кількість ворогів цього рослинного зросту стає більша. Після своєї смерті слимак не може охоронити використані ним за життя рослини перед новими їх ворогами і тому переміна енергії зістанеться правдоподібно такою ж, якою була перед тим.

Але далше не треба забувати, що під словом «праця» належить розуміти певну «позитивну ді-

яльність» організму, яка своїм неминучим наслідком має нагромадження енергії. Тому також «пасивний факт», смерті в боротьбі за існування, ніколи не може належати до категорії праці.

Ми навели цей, може, трохи дивний приклад тому, щоби одразу указати правильне місце питанню про зберігання енергії. Дійсно могло б здаватися, що слимак або гусениця через свою загибель допомагає ростові рослин вже через те, що вони вже більше не нищать рослинної субстанції. І про капіталіста ми теж говоримо, що він ощаджує, коли він не споживає свого цілого прибутку. Але вище ми пробували доказати, що слимак ніколи не може дати корисної праці, тому що своєю діяльністю він ніколи не збільшує нагромадження енергії. Те саме відноситься теж і до ощаджуючих людей.

Ми думаємо, що нам вдалось тим поховати теорію зберігання або, так сказати, негативної праці. Бо праця — це поняття позитивне, котре полягає в такому розрядженні механічної і психічної енергії, яке своїм останнім результатом має збільшення нагромадження енергії.

Виходячи з цього погляду, ми повинні прийти до висновку, що різні рухи звірят, які на перший погляд являються безцільними або мають метою вишукування засобів поживи і т. д., не можуть рахуватися працею, тому що вони не лишають по собі ніякого збільшення нагромадження енергії. Так, напр., діяльність павука, який з великим трудом снує свою сіть і праця муравлина, незважаючи на їх інженерські знання, зовсім не буде ще корисною працею.

Строго беручи, тільки людське рільництво оправдує вповні нашу дефініцію праці. Бо фактично один гектар землі в диких степах або пралісі без допомоги людини продукує річно лиш певну обмежену кількість харчових засобів, але приложення людської праці може збільшити цю кількість в десять або двадцять разів. Певно, що людина не творить ні матерії, ані енергії. Матерія вже повністю містилася в землі, в насінні і в ат-

мосфері, всю енергію дало сонце. Але, з допомогою праці людини, один гектар землі, через приріст на ній рослин, — міг згромадити в десятеро більшу кількість енергії проти того, скільки б її згромадилось без цієї допомоги. При цьому не можна думати так, що ця енергія вже перед тим була зібрана в землі і через працю людини розпорошило її в більшій мірі. Це було б не вірно, тому що рільництво лише тоді обезсилює землю, коли воно ведеться нераціонально, себто розтратно. Навпаки, удосконалене польове господарство дає найкращі жнива власне в краях, де воно найдовше цвіте, як напр., в Англії, Франції, Бельгії, Ломбардії, Єгипті, Китаю, Японії і т. д. Тому ми думаємо, буде вірно сказано, що науково поставлене рільництво може рахуватись одним з найкращих прикладів дійсно корисної праці, себто такої праці, котра збільшує кількість соняшної енергії на земній поверхні.

IV. Праця людського організму

Ми почали з поділу енергії у вселенній і дійшли до поверхні землі і людської праці, цього важного фактора розподілу на ній енергії. Але досі ми не сказали ще нічого про постання в людському організмі здібності до праці, без якої ледве чи можна вияснити нагромадження енергії на поверхні землі наслідком праці. Відкіль береться в організмі енергія, потрібна до праці? Якими приладами послуговується ця діяльність? Які явища їй товаришать?

На перше питання ми можемо відповісти, що вся механічна праця звіринних організмів має своє джерело в поживі. Вільне хемічне споріднення харчових матеріалів насичується в нутрі організму вдиханим киснем, перемінюється через те в тепло і певна частина тепла переходить в механічну працю.

Один з перших і найважливіших досвідів над переміною тепла людського організму в працю був зроблений Гірном.

Гірна використав для своїх досвідів велику дерев'яну, герметично замкнену скриню, з за-скленими отворами для кращої обсервації середини скрині. В цій скрині людина, що служила об'єктом досліду, мала стільки свобідного місця, щоб не дотикати стін скрині. Повітря, потрібне для дихання, було проведено трубкою, а видихувані гази були відпроваджувані таким же шляхом. На початку досвіду людина зіставалася в спокійнім стані, але в дальшому процесі вона виконувала певну суму праці — підіймалася і сходила по сходах. Механізм для цього був улаштований так:

В нижній частині скрині було уміщене колесо, що крутилось навколо осі, пущеної в рух ремнем, поза скринєю. Під час руху колеса, людина, що служила предметом досвіду, мусіла, — тримаючися руками поруччя, прилаштованого вгорі скрині, робити ногами рух, наче б підіймалася по сходах. Для цієї мети на колесі в певнім віддаленні були пороблені сходи. Коли колесо рухалося в протилежнім напрямі, людина мусіла спускатись по колесі і, напр., за годину, його точка тяжкості пройде ту саму дорогу, що й обвід колеса, тільки в протилежнім напрямі.

Витворена цим робітником, скількість тепла у всіх трьох позиціях була різна, відповідно до того, чи людина була в спокої, підіймалася чи сходила по колесі і ці різниці зовсім сходилися з вимогами механічної теорії тепла. Виявилось, що під час спокою кожний грам вдиханого кисня давав 5,18 до 5,80 одиниць тепла, а під час праці лиш 2,7 до 3,45. Цей досвід веде нас до дуже важних результатів, бо він дає нам можливість, бодай приблизно означити величину економічного коефіцієнту людської машини, себто про-

центову скількість переміненого в працю тепла¹⁴. Цю величину вдалося знайти Гельмгольцові, на основі досвідів Гірна, при допомозі загально прийнятих в фізіології гіпотез.

В повнім спокої доросла людина протягом одної години дає скількість тепла, котра, переведена в працю, могла б піднести тягар його тіла на висоту 540 метрів. Але це власне та висота, до якої людина може підвестися на протязі одної години без великого напруження, підіймаючися на гору, себто при таких умовах, як при досвіді Гірна. Але під час цих досвідів діяльність вдихання людини була збільшена в п'ять разів. З цього безпосередньо випливає, що економічний коефіцієнт людського механізму представляє собою 20 % або $\frac{1}{5}$ всього організмом створюваного тепла або, іншими словами, людина має змогу перемінити в мускульну працю $\frac{1}{5}$ всієї, харчами поставленої енергії. Відомо, що навіть найкраще сконструйовані парові машини не досягають такої величини. Ця надзвичайна здібність переміни нижчих форм енергії в механічну працю, відкривається в ще більшій мірі в деяких внутрішніх органах людського організму, як в серці. Гельмгольц знайшов, що серце могло б своєю власною силою на протязі одної години підвестися на висоту 6.670 метрів. Навіть найсильніші льокомотиви, уживані на тірольських залізницях, не можуть протягом одної години піднести свого власного тягару вище 825 метрів. Таким чином, ці льокомотиви як машини в 8 разів слабші, ніж подібний серцю мускульний апарат¹⁵.

Причини цієї незрівняно більшої сили мускульного апарату почасти вже виявлені найновішими дослідками на полі мускульної фізіології, але почасти зістаються неясними; і тут не місце входити в ширший розбір цього питання. Але зага-

¹⁴ Економічний коефіцієнт машини — це те число, яке означає відношення роботоздатности машини до зужитого нею тепла.

¹⁵ Verdet. *Théorie mécanique de la Chaleur*. II, стор. 246.

лом переважну частину законів парової машини або кожної іншої термічної (вправленої в рух теплом) машини можна прикласти й до працюючої людини.

Але при цім порівнанні не треба забувати, що людський організм значно складніший, ніж кожна інша термічна машина. Всі штучні машини одержують джерело руху одним чи небагатьма способами, напр., від спалення палива, від хемічних процесів в гальванічних елементах і т. д. і праця машини проводиться теж лиш в одному або в дуже незначних напрямках. У людини ми бачимо зовсім інше. Хоч у неї теж пожива в купі з вдиханими газами являється майже єдиним джерелом сили, але людський організм має зате велику скількість способів хоронити енергію від розсіювання. Почасти вони вживаються інстинктивно, як заспокоєння різних потреб, почасти несвідомо — в формі виховання, виучування, удосконалення. Бо справді, помешкання і одіння, заспокоюючи наші безпосередні потреби і охороняючи нас від надмірної втрати тепла, ведуть до зберігання і корисного розподілу енергії в людському тілі так само, як, нпр., наука веде до кориснішого уживання енергії під час праці¹⁶.

Другу, ще більшу різницю поміж людським організмом і якоюбудь термічною машиною дає нам різноманітність праці людини. Не беручи вже на увагу духової праці людини, сама механічна діяльність людини така багата і різноманітна, що навряд зможе її колинебудь перевищити який-небудь механічний апарат. Ця власне різноманітність рухів дає людській праці здібність викликати одночасно в предметах, що її оточують всі

¹⁶ У французькій редакції все це виложено в кількох словах, але зате Подолинський подає статистичну таблицю, яка показує (на цифрах Франції XIX в.), що з ростом культури споживання людини збільшується (споживання пшениці), але зростає й видатність продукції. По цім автор переходить до теорії Саді-Корно і її пристосування до людського господарства. [Примітка Грушевського.]

ті переміни, які в останньому результаті уможливають нагромадження енергії, як це, напр., діється з цілою низкою робіт в полі. Ця різноманітність рухів людської машини являється найважливішою причиною високої продуктивності праці людини.

Але з другого боку, ми мусимо теж згадати й про ті причини, які значно зменшують цей — як здається — високий коефіцієнт людської машини. Передусім це необхідність заспокоювання чисто духових потреб, які між тим спричиняють великий додаток до загального бюджету енергії людства і розуміється, що чим вищий розвиток людей, тим більшу роль в їх житті відіграють ці духові потреби.

Але й чисто матеріальних потреб у людини немало, окрім поживи і повітря для віддиху, і не легко означити скількисть потрібної для цього енергії. Не маючи ще для цього безпосередніх засобів, ми спинимося на оцьому обрахунку, який хоч і не зовсім докладний, все ж таки висначає для нашого завдання.

В більшості цивілізованих країн видатки на поживу представляють приблизно половину бюджету середньої верстви. Друга його половина йде на помешкання, одіж, заспокоєння духових потреб. З цього ми можемо вивести, що коли економічний коефіцієнт, обчислений по кількості поживи і вдиханого кисня, рівняється $1/5$ і коли взяти на увагу цілу скількисть енергії, необхідну людині для заспокоєння її матеріальних і духових потреб, то цей коефіцієнт мусить бути зменшений до $1/10$, а ще тим більше, що людина проживає значну часть свого життя непродуктивно, під час дитинства, старости, хвороби і т. д.

І так, розглядаючи людський організм як термічну машину з економічним коефіцієнтом $1/10$, ми можемо дещо ближче означити умови людського життя на землі. В найраніших часах свого існування на цій планеті чоловік не мав ще ніяких засобів до збільшування тут свого запасу енергії. Тому можемо думати, що чоловік жив

виключно коштом вже давніших запасів. В дійсності чоловік і не робив нічого іншого, лише ловив звір'я, рибу, вишукував овочі і споживав усі ці продукти, не даючи ніякої корисної праці, то значить — він лише розсіював енергію у вселенній. Коли б чоловік не піднісся вище розвитку диких звірят, він був би правдоподібно знищений другими звірятами або задержався в такому числі, яке відповідало б загальним умовам боротьби за існування.

Але під впливом спеціальних умов, особливо — дякуючи своїй корисній організації мозку і верхніх членів (кінчин), чоловік почав проявляти свою механічну енергію в такому напрямку, який в своїх наслідках доводив до загального нагромадження енергії на земній поверхні. А з тим було вже уможливлене існування, розмноження і розвиток людства. Чоловік вже не зв'язаний більше кількістю запасів енергії, навпаки — він може самостійно збільшувати цей запас. Чи робив він це в дійсності від початку і чи робить він це ще й сьогодні у всіх випадках, це питання іншого роду, але така можливість існує. Звичайно, що на початку цивілізації розсіювання енергії — в формі нищення лісів, неурегульованого полювання і т. д. значно перевищувало її нагромадження через рільництво і скотарство. Але згодом оба ці впливи дійшли до рівноваги і нарешті нагромадження енергії через рільництво починає перевищувати її розсіювання. Дійсно з 1.300 — 1.400 мільйонів людей ледве 100 мільйонів годуються продуктами полювання, рибальства або виключного скотарства, себто з харчових засобів, які не являються продуктами людської праці. Решта людей, 1.200 — 1.300 мільйонів, мусить житися коштом рільництва, себто коштом нагромадження енергії, яке являється безпосереднім результатом людської праці. Коли б якимсь чином згинула сучасна культура разом з більше, ніж 1.000 мільйонами рільників, решта людей мала б надзвичайні труднощі в прогодовувунні себе продуктами природи, не могла б жити, не зай-

нявшись управою землі. З цього безпосередньо випливає, що не менше 1.000 мільйонів людей му- сить тепер постійно займатися роботою коло на- громаджування соняшної енергії на поверхні зе- млі для того, щоби заспокоїти потреби цілої її людности.

Ми бачили, що економічний коефіцієнт цієї працюючої людської машини, себто цілого люд- ства, приблизно рівняється $1/10$. Але неважаю- чи, що людство може перемінювати в механічну працю лише $1/10$ одержуваної їм енергії, ця скількість вистачає для того, щоб утримувати число своїх членів в стані більш-менш постійно- го зросту, і хоч духові потреби людей зростають з їх розвитком і таким чином економічний коефі- цієнт зменшується, все ж таки праця людства по- ступає в своїй цілості. Які причини такої нібито суперечности?

З того часу, як розвинулась механічна теорія тепла, кожний процес, що веде до продукції ме- ханічного руху, може бути порівняний з діяльні- стю термічної машини, себто машини, яка пере- мінює тепло в працю. Подібні думки підносив вже раніше Саді-Карно в своєму славному творі, що появився в 1824 р.¹⁷

«Для того, щоби зрозуміти в його повнім зна- чінні принцип переміни тепла в рух, треба його представити собі незалежним від якого б то не було механізму або якої б то не було субстанції. Треба виробити собі поняття, яке можна було би прикласти до парової машини, як також до всякої огневої термічної машини, які б не були суб- станції і конструкційні форми цих машин.» І далі Саді-Карно каже: "Всюди, де існує різ- ниця температури, може постати рушійна сила."

Але ж ми знаємо, що тепло повністю не може ніколи перемінитися в тепло і що навіть при най- кращих умовах ми можемо одержати ледви 20 %

¹⁷ Sadi-Carnot, *Réflexions sur la puissance motrice du feu*. Paris, 1824, стор. 8 і слід.

корисної праці. Решта тепла звичайно розсівається. Для того, щоби мати правильне поняття про скількість одержаної праці, необхідно, щоби в машині відбувалась і протилежна переміна праці в тепло, щоб таким чином можна б було означити кількість тепла, яке міститься в нашій праці. Це був би за Саді-Карно *операційний цикл* або *круговоротний процес*. На його думку, лиш тоді можемо говорити про відношення поміж скількістю зужитого тепла, коли цей цикл замкнений. Таку машину, яка виконує цей круговоротний процес переміни тепла в працю і праці в тепло і яка існує лиш в нашій уяві і ніколи ще не була сконструйована, Саді-Карно називає *досконалою машиною*. Механічно такої машини сконструювати ще не можна, тому що вона мусіла б сама, силою своєї праці надавати тепло своєму ж паровому котлові.

Але приглядаючися праці людства, ми маємо перед очима приклад того, що Саді-Карно називає досконалою машиною. Бо з його становища людство являється машиною, яка здійснює й відворотний операційний цикл, себто перемінює працю в тепло і в інші фізичні сили, необхідні для задоволення наших потреб, так би мовити, ogrіває свій власний паровий котел своєю ж власною, в тепло переміненою, працею. Парова машина, коли б навіть могла працювати довший час без допомоги мускульної праці людини, все ж таки не має цієї здібности притягнути елементи, необхідні для праці дальших літ. Людська ж машина, навпаки, творить нові жнива, виховує нові покоління домашніх звірят, винаходить і будує нові машини і т. д., одним словом: постійно творить матеріял і елементи, необхідні для продовження його праці. Таким чином людство виконує далеко краще, ніж якась штучна машина, вимоги досконалости Саді-Карно.

Але ступень досконалости людської машини не все однаковий і змінюється не лише в залежності від свого економічного коефіцієнта, але ще більше в залежності від своєї здібности викону-

вати відворотний операційний цикл, себто перетворювати свою працю в збірник фізичних сил, необхідних для заспокоєння наших потреб. Звичайно, потреби дикунів можна заспокоїти значно легше, ніж потреби цивілізованих людей, і тому економічний коефіцієнт цих других значно більший, може $1/6$ замість $1/10$. Але не вважаючи на це, праця дикуна в своєму останньому результаті значно менше продуктивна, ніж праця цивілізованої людини, тому що дикун живе переважно продуктами природи, які він знаходить вже готовими, тоді як цивілізована людина заспокоює свої потреби продуктами своєї праці, і таким чином веде нагромадження на земній поверхні енергії, кількість якої не менше, як у 10 разів перевищує силу її мускулів.

Умови, потрібні для продовжування праці мертвої машини, не залежать безпосередньо від праці цієї машини, від її прикмет. Навпаки, всі штучні машини стоять в безпосередній залежності від мускульної праці людини, яка ними править і постачає субстанцію, яка витворює тепло. Натомість, умови праці, або — коли хочете — існування людської машини, можуть бути означені доволі докладно:

Доки праця людської машини може перемінюватися в таке нагромадження для заспокоєння наших потреб енергії, що воно стільки разів перевищує цілу силу людства, скільки разів є більший знаменник економічного коефіцієнта від свого чисельника, — доти гарантоване для людської машини існування і можливість праці.

Таким чином, коли продуктивність людської праці падає нижче величини відворотних економічних коефіцієнтів, постає нужда і часто — зменшення кількості населення. Навпаки, коли корисність праці цю величину перевищує, ми можемо надіятися на підвищення добробуту і зросту населення.

V. Праця як засіб заспокоєння наших потреб.

Степень, в якому нагромадження запасу енергії може заспокоїти наші потреби, залежить від цілого ряду факторів, котрі ми тепер поспробуємо розглянути. Найважливіші з них такі: запас енергії на поверхні землі, кількість людей, розмір їх потреб, продуктивність їх праці, себто їх здібність збільшувати нагромадження енергії.

Існування значного запасу енергії в рослинному світі чимало причинилося до полегшення боротьби пралюдини з дикими звірятами, при всій їхній більшій силі і здібності в здобуванні поживи. Вживання вогню, себто нагромадженої рослинами енергії сонця, стало могутнім союзником людини в періоді її перших і найтяжчих побід.

Коли людина, пробуваючи ще на дуже низькому ступені розвитку, здобула ці побіди, то це сталося головним чином через те, що вже в тім часі запас енергії, яким вона вже вміла користуватися, був більший, ніж найсильніші звірята. Дикі звірята можуть протиставити людині лиш силу свого власного тіла, а людина, значно слабша по своїй природі, зустрічає їх з цілим арсеналом всякого роду зброї для нападу і захисту, котрої колосальні запаси енергії тільки вона може використовувати. Звичайно, спочатку людина використовує ці свої побіди неекономно, не думаючи про відновлення розсіяного запасу енергії. Ясно, що при такім неекономічному хазяйнуванні, повсякчасний запас енергії в розпорядженні людей був дуже незначний. А що нам відома залежність кількості населення від величини цього запасу, то нас не здивує і те, що в періоді ловецтва і скотарства ми рідко зустрічаємо густе населення. Звичайно, тільки з загальним поширенням рільництва, майже виключним оберненням механічної праці людей на нагромадження енергії,

стає можливий скоріший зріст населення.

Щоб правильно зрозуміти вплив корисної праці на нагромадження енергії і через те також на зріст населення, ми мусимо ближче зайнятися цим спеціальним характером праці, як засобом до заспокоювання наших потреб.

Наскільки трудно прийти до правдивого розуміння цього питання, не користаючи з методів сучасного природознавства, можемо судити з думок трьох визначних економістів про працю. Кене каже: «Праця не продуктивна». Адам Сміт: «Тільки праця продуктивна». А Сей: «Продуктивна праця, продуктивні сили природи і капітали продуктивні»¹⁸.

Чи можна погодити ці суперечності? На перший погляд здається, що тут іде спір лиш про слова. Адам Сміт, напр., каже: «Річна праця даного народу являється основним фондом, який продукує всі предмети, необхідні і корисні для життя: всі ці предмети або безпосередні продукти праці, або вони куплені ціною вартості цього продукту». Сісмонді до цього додає: «Ми — подібно як Адам Сміт — думаємо, що єдиним джерелом багатств являється праця..., але ми до цього додаємо, що уживання являється єдиною метою нагромадження (продуктів), і що народне багатство зростає лиш зі зростом народнього споживання»¹⁹.

З свого боку Кене каже так: «Ми не займаємось формальною стороною продукції, як це, напр., роблять ремісники, оброблюючи матеріял, — лиш реальною продукцією багатства. Я говорю: реальна продукція, тому що не хочу замовчувати того факту, що хоч праця ремісника надає сирому матеріялові певну додаткову вартість, але не треба змішувати звичайного додавання товарів з

¹⁸ *Dictionnaire Encyclopédique du XIX.* стаття: "Travail".

¹⁹ Adam Smith, *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Collection des principaux économistes. T. V, стор. 1.

їхньою реальною продукцією.»²⁰

Ми тепер можемо пояснити ці суперечності, так що праця дійсно не витворює ніякої матерії і що продуктивність праці може полягати луше в тому, що *щось* — теж не створене працею, прибуває до певного предмету. Це *«щось»*, — на нашу думку — власне енергія. З другого боку ми знаємо, що єдиним засобом, який дає людині змогу, в якимбудь випадку збільшувати скількість енергії, являється уживання його робочої сили. Тому Кене каже справедливо, що праця не витворює реальних товарів, тому що праця взагалі не може створити матерії. Але правильно каже і Адам Сміт, тому що все те, чого ми потребуємо в товарах — те, що заспокоює наші потреби, може бути здобуте лиш при допомозі праці.

Розуміється, не треба забувати, що поверхня землі й поза впливом людської праці має здібність нагромаджувати певну скількість енергії, яку людина може використовувати. Але вже й давніші економісти знали, що ці запаси недостаточні в порівнянні з запасами, які дає нам праця. Так, панр., Джиймс Стюарт каже: «Натуральні продукти землі, одержувані в недостаточній скількості незалежно від волі людини, ми можемо порівняти з невеликою сумою грошей, яку одержує молода людина на те, щоби мати змогу розпочати своє самостійне життя і заснувати якесь підприємство, при допомозі котрого вона могла би самостійно добитися своєї долі»²¹.

Таким чином, з усіх сторін ми одержуємо докази, що натуральні продукти землі не можуть заспокоїти всіх наших потреб і ми мусимо штучно збільшувати кількість продуктів. Засобом для цього являється корисна праця.

Після всього вищесказаного, можемо прийти

²⁰ Quesnay, *Collection des principaux économes, Physiocrates*. Т. II, стор. 116.

²¹ James Stuart, *Principles of Political Economy*. Dublin. Т. I, стор. 116.

до таких висновків:

1) Загальна кількість енергії, одержувана нами від поверхні землі, з її нутра і від сонця, поволі зменшується. Але одночасно з цим збільшується нагромадження енергії на поверхні землі.

2) Це збільшення відбувається під впливом праці людей і звірят. Під працею ми розуміємо кожне уживання механічної або фізичної сили людей або звірят, яке веде до збільшення бюджету енергії на земній поверхні.

3) Людина, розглядана як термічна машина, — має певний економічний коефіцієнт, який зі зростом потреб чоловіка все зменшується.

4) Але одночасно з цим продуктивність праці зростає в вищій мірі, ніж зменшується економічний коефіцієнт і таким чином потреби задовольняються легше і в більшій кількості.

5) Доки людина має змогу розпоряджати такою кількістю хемічних споріднень і вільної механічної праці, що ця кількість перевищує його власну силу стільки разів, скільки разів знаменник економічного коефіцієнта більший від чисельника, — доти існування людства матеріально забезпечене.

VI. Єдність сили і народнє господарство.

Тут ми наблизились до того пункту, в яким ми повинні дати відповідь на друге, нами поставлене питання: які способи уживання людської праці найкращі для того, щоб якнайбільшу частину сил природи притягти на задоволення людських потреб?

Загально ми вже дали цю відповідь: *Найкращі способи ті, які дають найбільше нагромадження енергії на землі.* Примітивна культура, котра

в дійсності ще не культура, бо не ґрунтується на корисній праці — на нагромадженні енергії, а тільки на зуживанні сил, зібраних попередніми життєвими процесами, — ця культура не може бути зарахована в число цих способів. Дика людина, живлячися овочами або корінцями, полюючи на звірята і ловлячи рибу, лиш розсіває у вселенній ту енергію, яка була вже раніше нагромаджена.

Певний поступ становить вже невільниче господарство, але і воно ще недосконале, тому що ця форма громадянства, яка має своєю основою постійну війну, виключає велику частину робітників від участі в нагромадженні енергії, в корисній праці на задоволення людських потреб. Не говорячи вже про силу вбитих і поранених в постійних війнах робітників, ми згадаємо лиш *про постійне військо, про власників невільників, про когорти наглядачів*, щоби показати, скільки некорисних і непродуктивних елементів містить громадянство, ґрунтоване на невільництві.

.В кріпацтві ми бачимо вже більше елементів поступу. Кріпак має вже хоч кусень землі, який він обробляє без нагляду панського ока і без нагайки наглядача.

Але як вражаюче малий ще цей поступ! Які маленькі ділянки кріпаків в порівнянні з безкінечними маєтками панів! Час свободної праці кріпака — це тільки короткий відпочинок по довгих днях панщизняної праці пана. Тому й не диво, що продуктивність праці в періоді кріпацтва не доходила навіть середньої сучасної.

Наближаємось до капіталістичної форми господарства. Ця форма продукції вміла використати поділ праці, а коли це їй не вистачило, почала в великій кількості вживати машин в промисловості та в рільництві. Вона досягла блискучі результати, які перевищили навіть її власні надії.

[На цьому місці, Грушевський цитує французь-

кий текст²².]

[ФРАНЦУЗЬСЬКИЙ ТЕКСТ:]

Коли приглянутися ближче, то всі ці результати досягає не капіталізм, але «акумуляція праці минулих поколінь робітників» або «асоціацій» (кооперацій) робітників сучасності. Капіталізм, навпаки, викидає під час криз (ним самим породжених) тисячі робітників на вулицю, себто впливає підібно, як війни, рабство, епідемічні хвороби. Це значить, що він розсіває в астральнім просторі енергію, котру могла б використовувати людськість замість того, щоб збільшувати її акумуляцію на поверхні землі.

Відносини між роботою і капіталом такі, як між людським організмом і недосконалою машиною. Недосконала машина, наприклад, машина парова, не має ніякої змоги перетворювати працю в тепло, витворювати з опалу поживні матерії без допомоги мускульної або нервової праці людини. І навіть розумова (нервова) праця людини стає щойно тоді продуктивною, коли викличе певну працю мускулів. Так само капітал, як продукт нагромадженої праці минулого, сам по собі не витворив би нічого. Без необхідної затрати певної скількості існуючої мускульної праці він не привів би до " нової акумуляції енергії " на землі.

З поступом промисловости скількість цієї конче потрібної мускульної праці могла б упасти до мінімуму, котрий трудно ближче означити, але ми сильно сумніваємося, щоб без цієї певної скількості колинебудь можна було зовсім обійтися. Ось чому ми думаємо, що кінець—кінцем тільки працю, а саме мускульну працю, можна вважати підставою для дефініції цінности продукції і що, таким чином, вона повинна ввійти як головний елемент в кожную соціалістичну теорію справедливого (або що те саме, точного) розділу продуктів.

²² У французькому тексті тут ідуть міркування про соціалістичний лад. [Примітка Грушевського.]

Цей висновок засуджує на смерть кожную систему продукції, окрім соціялістичної. Нам зістається лиш доказати, що соціалізм — це спосіб продукції, який може акумулювати найбільше соняшної енергії на землі або, що він може задовольнити всі потреби людства. Він же дає найбільше шансів для тяглого поступу, що привів би поволі в цілім світі до гармонійного і мирного способу життя. Ми можемо обмежитись лиш кількома прикладами.

Річ звісна, що праця і продукція гуртова, в асоціації робочих сил, з погляду акумуляції енергії корисніша, ніж індивідуальна праця. Не говорячи про те, що рівноправна злука робітників дає найліпшу змогу розумно використовувати всі можливості поділу праці, запобігаючи сумному впливу, який він може мати на здоров'я і інтелектуальний розвій робітників, це також одиноким система, завдяки якій машини стають справжніми органами соціального організму, замість того, щоб бути, як це часто трапляється за панування капіталістичної продукції, — смертельними знаряддями в руках кількох привілейованих проти пролетарської більшості. При теперішнім ладі кожне нове поліпшення в великій промисловості позбавляє праці певну кількість робітників — так сказати, змушує їх померти з голоду. Замість того, щоб збільшити запас енергії на землі, воно прискорює даремне розсівання тої енергії, що виражається в силі робітників, викинутих з промисловости. При соціялістичнім ладі ж, кожне механічне або інше поліпшення приводить безпосередньо до зменшення годин праці всіх робітників і до збільшення їх вільного часу для нової продукції або освіти, розваги, мистецтва і т. і.

Коли очевидний вплив будучого соціялістичного ладу на продукцію, то ще більш рішуче він відіб'ється на обміні. Ціла неробуча і ненажерлива класа комерсантів буде попросту знищена...

Вищий квантитативний і квалітативний рівень поживи і її рівномірніший розподіл неминуче привели б до зросту мускульної нервової сили у

величезної більшості індивідів, з котрих складається людство. Відти — новий зріст промислової, нова акумуляція соняшної енергії на поверхні землі.

Точна і совісна статистика, що не замовчує і не перекручує цифру, буде мати напевно значний вплив на більше точний, себто більш справедливий розділ зусиль і приємностей, зв'язаних з задоволенням наших потреб.

Рациональна суспільна гігієна і можливість для кожної людини в гігієнічних умовах свого приватного життя притримуватись вимог науки, скоро підняли б живучість, а разом з тим продуктивність людського організму до рівня, який тепер зустрічається лише виїмково.

Ми не можемо довше спинитися на всіх користях, з погляду акумуляції енергії, котрі соціалістичний лад дає в забезпеченні існування всіх, а також в допомозі старим, хорим і калікам. Однак ми мусимо вказати на величезну користь соціалістичного виховання, що буде привчати до фізичної праці і до звички зносити велику втому всіх людей без виїмку. На наш погляд, такий напрямок в вихованні дозволить не тільки збільшити продуктивність соціального організму, але також запобіжить усяким пориванням егоїстичної меншості до повернення олігархічного ладу, в якому ми живемо.

[Кінець французького тексту.]

Але капіталізм має й свої темні сторони.

Замість збільшувати нагромадження енергії на землі, машини тепер часто збільшують розсіювання готових вже робочих сил, відганяючи значну часть пролетаріату від продукції — наслідком гіперпродукції. Тим часом, навпаки, необхідно, щоб кожне механічне або всяке інше уліпшення своїм безпосереднім наслідком давало зменшення часу праці всіх робітників і таким чином давало їм змогу нової продукції, духової і естетичної культури і т. д.

Вищий рівень і упорядкований розподіл якості і кількості харчових продуктів неодмінно привели б з собою збільшення мускульної й нервової сили людства. З цього повстало б нове джерело для дальшої продукції для більшого нагромадження енергії на поверхні землі.

Точна і совісна статистика, яка не ховає і не фальшує числа, натурально зберегла б багато зайвої праці, яка тратиться при сучасній анархії.

Загальне раціональне навчання про гігієну і можливість іти назустріч всім вимогам науки в приватнім житті, мусіли б разом з тим довести жуттєздатність людства і продуктивність людського організму до такої висоти, яку ми бачимо тепер лиш в виїмкових випадках.

Таке — на нашу думку, розуміється, виложеноу в занадто короткім і може, занадто загальнім нарисі, — відношення поміж нагромадженням енергії і різними формами продукції. Сподіваємось з часом вернутися до цього питання в ширшій праці.

Додатки:

1. КОМЕНТАР ГРУШЕВСЬКОГО*

Ця студія Подолинського, найбільш глибоко задумана його праця, яка послужила предметом інтересної кореспонденції між Марксом і Енгельсом, подається в перекладі з ширшої редакції її, надрукованої в *Die Neue Zeit*. 1883. ч. 9 і 10 (за вересень і жовтень). Перед тим, в ч. 8 (за серпень 1880) паризької *La Revue Socialiste*, був надрукований коротший, первісний начерк цієї студії, що носить дату: Монпельє, травень 1880, і затитулований: "Le Socialisme et l'unité des forces physiques". Італійської редакції, котру згадує Енгельс, нам досі не вдалось розшукати.

Порівнюючи французьку редакцію з німецькою, бачимо, що первісний текст в багатьох місцях зіставсь без змін — праця була тільки доповнена, місцями покорочена, але не написана наново. Деякі пояснення пороблені, мабуть, редакцією *Die Neue Zeit*; в інтересах популярности (пояснення наукових термінів, в тексті і примітках, тощо) — ми їх здебільшого пропускали, як неналежні до тексту Подолинського. Важніші відміни означені в примітках. Щодо декотрих пропусків може бути сумнів, чи вони зроблені Подолинським чи редакцією. В порівнянні з текстом німецьким, текст французький — не поділений на розділи, позбавлений нотаток, загалом коротший (напр., розділу II, окрім 5 поданих тез, в французькому тексті бракує, так само початок III розд., до слів «Заводячи рослинну культуру», і докін-

* М. Грушевський, 3 починів українського соціалістичного руху., стор. 186. З його коментаря випливає, що Грушевський бачив лише дві з шістьох статей Подолинського на тему соняшної енергії.

чення від слів «Переходячи від мускульної праці звірят», значна частина розд. IV — опис дослідів Гірна, весь розділ V, і т. д. Він зв'язніший, одноцільніший і в порівнянні з ним німецький робить вражіння чогось неповні викінченого — так наче Подолинський став розширяти, додавати, але не встиг перейти цю нову редакцію й надати їй останню форму. Може бути, кажу, що це до певної міри залежить від змін, пороблених редакцією, але можливе ще те, що хвороба не дала Подолинському переробити востаннє цю нову редакцію, і вона в такій невикінченій формі пішла до редакторів *Die Neue Zeit*. Коли прийде до видання писань Подолинського, можливо, що прийдеться видати обидві редакції, ми ж покищо подаємо в примітках головніше — особливо міркування Подолинського про будуче соціалістичне хазаїство, на яких лежить головна вага в французькій редакції.

М.Г.

2. ЛИСТИ С. ПОДОЛИНСЬКОГО ДО К. МАРКСА**

№ 1:

Монпельє 18 (30) III. 1880.
Картіє Мон-Мор¹.

Високоповажанай Пане!

** Листи до Маркса писані німецькою мовою переклав українською і вперше опублікував Михайло Грушевський. Тут використано, з незначними змінами, той переклад. М. Грушевський, *З почину українського соціалістичного руху*, стор. 207—211.

¹ Латиною: Quartier Mont Maur.

З незвичайною приємністю пересилаю Вам малу працю², до написання якої першу заохоту дав мені Ваш твір *Капітал*.

Можливо, Ви пригадуєте собі, що я мав честь познайомитися з Вами, літом 1872 р. у пана Енгельса, за посередництвом пана Лаврова.

Я надіюсь, що незадовго зможу опублікувати в *Revue Socialiste*³ кілька прилогів моїх думок до різних продукційних форм. Крім цього приготвую більшу роботу⁴, ілюстровану прикладами, але я ще не певний, яку маю вибрати для неї мову — французьку чи німецьку.

З грибоким поважанням,
С. Подолинський.

№ 2:

Монпельє, Картіє Мон-Мор, 8. IV. 1880.

Високоповажаний Пане!

Думаю, що не зможу краще подякувати Вам за Ваш лист, як признатись, що він приніс мені таку сердечну радість, як це мені загалом рідко трапляється. Ваша журба про моє здоров'я мене надзвичайно схвилювала і тому я спішу повідомити Вас, що справа не стоїть так погано, як це Ви мабуть чули. Коли мої лікарські відомості не заводять мене, то мій організм на стільки витривалий, що він уможливить мені працювати ще [протягом] довгого часу.

² Podolinsky, S., "Le travail humain et la conservation de l'énergie", *Revue internationale des sciences biologiques*. (Paris). Vol. 5 (1880). стор. 57—80.

³ Згадана стаття появилась в *La Revue socialiste*, n. 8 (20 juin 1880) під заголовком, "Le socialisme et l'Unité des Forces physiques".

⁴ Не ясно про яку саме працю йде мова; можливо, що про статтю, яка появилась аж після трьох років: Podolinsky, S., "Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft", *Die Neue Zeit*. (Stuttgart). 1883, Nr. 9, стор. 413—424; Nr. 10, стор. 440—457.

З надзвичайною нетерпеливістю чекаю я Вашої думки по мою спробу погодити надвишку праці зі сучасними фізичними теоріями⁵.

З глибоким поважанням,

С. Подолинський.

3. ЛИСТИ Ф. ЕНГЕЛЬСА ДО К. МАРКСА ПРО С. ПОДОЛИНСЬКОГО***

№ 1:

Лондон, 19 грудня 1882 р.

Дорогий Мор!

Вчора, о 5 годині вечора одержав я твій лист, сьогодні ранком манускрипт. З твоїм дуже прихильним судом, принаймі щодо форми, погодитися не можу. Тому що сьогодні гарний і теплий день, Ти врешті звільнишся на кілька годин з-під домашнього арешту. У нас тут, звичайно, від 1 години збирається мряка й часами темніє.

Справу Подолинського я уявляю собі так. Його дійсне відкриття лежить в тому, що людська праця може довше задержувати соняшну енергію на поверхні землі і примушувати її діяти, ніж це було б без неї. Але всі витягнені ним звідси економічні виводи помилкові. Я не маю під рукою його праці, але я прочитав її недавно в італійській мові в *Plebe*. Питання: як може кількість енергії, котра міститься в певній кількості харчових засобів, дати через працю більшу кількість

⁵ Мова про соняшну енергію.

*** Дивись німецький оригінал і український переклад в М. Грушевський, *З починів українського соціалістичного руху*, стор. 209—211.

енергії, ніж вона сама? — я розв'язую собі ось як: Приймім, що необхідні, щоденні харчові засоби представляють для даної людини певну кількість енергії, висловленої в 10,000 о. т. (одиниць тепла). Ці 10,000 о. т. залишаються вічно = 10,000 о. т. і тратять на практиці, при переміні в інші форми енергії, як відомо, через тертя і т. д. певну частину, якої не можна зробити корисною. В людському тілі навіть досить значну. Отже ця в економічній праці виконана фізична праця ніколи не може рівнятися 10,000 о. т., вона завсіди менша.

Але фізична праця не являється ще через те економічною працею. Ця, цими 10,000 о. т. виконана економічна праця, в ніякому разі не полягає на репродукції цих 10,000 о. т. в цілості або частинно, в тій або іншій формі. Навпаки, ці останні по найбільшій частині, витрачаються в збільшеній і випроміненій теплоті тіла і т. д., а те, що з них залишається корисним — це здатність погноювання екскрементів. Економічна праця, виконувана людиною зуживанням сил 10,000 о. т. полягає, радше в фіксуванні; на довший або коротший час, нових, одержаних від сонця о. т., котрі з цими першими 10,000 о. т., стоять лиш в цім робочім зв'язку. Чи ці нові о. т. зафіксовані через зужиття 10,000 о. т. щоденного харчу, виносять 5,000, 10,000, 20,000 або 1 мільйон о. т., — це залежить виключно від ступеня розвитку засобів продукції.

Рахунково представити це можна лише в найпримітивніших галузях продукції: ловецтві, рибальстві, скотарстві, рільництві. В ловецтві і рибальстві навіть не фіксується нова соняшна енергія, а використовується вже зафіксована. При тім ясно, що при нормальнім виживленні даної людини, скількість нею упольованого і зловленого білка і товщу не залежить від скількості цих матеріял, яку вона споживає.

В скотарстві енергії фіксується по стільки, по скільки загалом частини рослин, скоро в'януци, завмираючи і розкладаючись, пляново переміняються в звірячий білок, товщ, шкіру, кості і т. д., отже фіксуються надовше. І тут вже обрахунок

стає складніший.

Ще більше в рільництві, де в рахунок входить вартість енергії помічних матеріалів, погною і т. д.

В промисловості всякий розрахунок не можливий. Вкладену в продукт працю найчастіше зовсім не можна виразити в о. т. Коли це можна ще виразити напр. при одному фунті пряжі, тому що її міць і тривкість, хоч з великим трудом, ще можуть бути висловлені в певній механічній формулі — і то вже воно являється чистою безкорисною педантією; при куснику ж сурової, а тим більше, вибіленої, пофарбованої, друкованої тканини стає абсурдом. Обчислити по коштах продукції вартість енергії молока, шруби, голки, цілком неможливо.

На мою думку, бажати висловити економічні відносини в фізичних мірилах зовсім неможливо.

Про що Подолинський зовсім забув, це те, що працююча людина являється споживачем не лиш фіксованого в даний момент, а ще значно більше минулого соняшного тепла. Скільки ми потратимо змарнувати запасів енергії, як напр. вугілля, металів, лісів і т. д., Ти знаєш краще від мене. З цього погляду ловецтво і рибальство являються не фіксуванням нового соняшного тепла, а зуживанням і вже розпочатим марнуванням нагромадженої вже перед тим соняшної енергії.

Дальше: Те, що людина робить свідомою працею, те відбувається у рослин несвідомо. Рослини — це вже стара історія — це великі споживачі і збирачі соняшного тепла в змінній формі. Отже працею, по скільки вона фіксує соняшне тепло (що в промисловості, і не тільки в ній, зовсім не невідоме явище), людина доводить до об'єднання натуральних функцій звіряти, котре споживає енергію, з функціями рослини, яка енергію зберігає.

Зі свого дуже цінного відкриття Подолинський зійшов на манівці, тому що він хотів знайти новий науково-природничий доказ для слушності соціалізму і через те фізичне змішав з еконо-

мічним⁶.

Твій Ф.Е.

№ 2:

Лондон, 22 грудня 1882 р.

Дорогий Мор!

Повертаючи до Подолинського, додаю, що нагромадження енергії працею відбувається властиво лиш в *рільництві*; в скотарстві загалом нагромаджена в рослинах енергія переходить в звірята, про збереження може бути тут мова лиш по стільки, що без скотарства рослини в'янули б безкорисно, а вони використовуються. Натомість у всіх галузях промисловости енергія просто *виладовується*. В найкращому випадку в рахунок може входити лиш те, що рослинні продукти: дерево, солома, коноплі і т. д., і звіринні продукти, в котрих нагромаджена рослинна енергія, стають корисними через оброблення, отже можуть бути довше удержані, ніж коли б вони були полишені натуральному розкладові. Отже старий економічний факт, що всі промислові продуценти мусять жити з продуктів рільництва, скотарства, ловецтва і рибальства, можна, коли хотіти, представити як факт фізичний, одначе ледве чи багато з того вийде⁷.

Твій Фред.

⁶ Далі в інших справах.

⁷ Далі в інших справах.

БІБЛІОГРАФІЯ

С. А. ПОДОЛИНСЬКОГО

До 1878 р., відома лише одна праця друкowana під іменем Подолинського — це дисертація, яку він написав у 1876 р. на одержання лікарського диплому. Інші твори, з конспіративних причин, Подолинський друкував анонімно або під ініціалами П. С. Тому можливо, що, крім уже ідентифікованих, існують ще й інші покищо невідкриті твори Подолинського.

Перший список праць Подолинського появився в *Календарі Народної Волі на 1883 рік* в рубриці «Видання групи «Громада»». Там, не зраджуючи ідентичности автора, подано 10 його праць, друкованих українською, російською і білоруською мовами¹. Повнішу бібліографію подав О. К. Мицюк в єдиній дотепер спробі відтворити повну біографію Подолинського, вичислюючи 25 окремих його публікацій².

Теперішня бібліографія перероблена з бібліографії вперше друкованої на сторінках *Українського Історика*³. Всі публікації Подолинського були наново перевірені і подаються в точній транскрипції з оригіналу.

Майбутня вичерпна бібліографія Подолинського повинна охопити також описи неопублікованих ще архівних фондів та друковані вже спогади, листи і наукові праці в яких він фігурує.

¹ «Издания группы «Громады», *Календарь Народной Воли на 1883 годъ*. Женева, 1883. Стор. 169—170.

² О. К. Мицюк, *Український економіст-громадівець С. А. Подолинський*. Львів, Спілка, 1933. Стор. 70.

³ Роман Сербин, «Сергій Андрійович Подолинський (1850—91): Бібліографія», *Український Історик*, 1986, № 3-4. Стор. 136—144.

І. ТВОРИ ПОДОЛИНСЬКОГО

Цю частину бібліографії укладено в хронологічному порядку їх появи.

1873

1. [Анонімно], «Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ», *Впереды! Неперіодическое обозрѣніе*. (Женева), т. I (1873), отд. I, стр. 110—177.

1874

2. [Анонімно], «Очеркъ развитія международной ассоціаціи рабочихъ», *Впереды! Неперіодическое обозрѣніе*. (Женева), т. II (1874), отд. I, стор. 74—122.
— *Продовження ч. 1.*
3. [Анонімно], [«Волненіе в селѣ Топильной»], частина статті: «Русскій народъ и его паразиты», *Впереды! Неперіодическое обозрѣніе*. (Женева), т. II (1874), отд. II, стор. 116—118.

1875

4. [Анонімно], «Вопросы общественнаго здоровья сельскаго населенія в Южной Россіи: Замѣтки о санитарно-экономическомъ значеніи прудовъ въ юго-западной Россіи», *Кіевскій телеграфъ. Газета политическая и литературная*. 1875, № 9 (20 января), стор. 1—2; № 10 (22 января), стор. 1.
5. [Анонімно], «Акціонерныя компаніи», *Кіевскій Телеграфъ*. 1875, № 21 (16 февраля), стор. 1.
6. [Подолинскій], С., «Русское [sic: українське] и польское населеніе Галиціи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 34 (19 марта), стор. 1; № 35 (21 марта), стор. 1—2.

7. П[одолинскій], С., «Мѣщанско-рабочія товарищества самопомочи въ Галиціи», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 53 (4 мая), стор. 1.
8. П[одолинскій], С., «Путевыя замѣтки. II. Отъ Львова до Песта», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 63 (28 мая), стор. 2—3.
9. П[одолинскій], С., «Изь путевыхъ замѣтокъ. III. Буда-Пестъ. Городъ Райцовъ», *Кіевскій телеграфъ*. № 67 (6 юня), стор. 2—3.
10. П[одолинскій], С., «Изь путевихъ замѣтокъ. Къ статистикѣ Венгерскаго королевства», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 70 (13 юня), стор. 3—4.
11. П[одолинскій], С., «Изь путевыхъ замѣтокъ. IV. Богатый край», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 80 (6 юля), стор. 1—2.
12. П[одолинскій], С., «Путевія замѣтки. Отъ Целова (Klagenfurt) до Любляны (Laibach)», *Кіевскій телеграфъ*. 1875, № 89 (27 юля), стор. 1—2.
13. [Анонімно], «Чигиринскій бунтъ», *Впередъ!* (Лондон) 1875, № 15 (15 авг.), стор. 466—469.
14. [Анонімно], *Парова машина. Казка*. (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, 3 болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (28 стор.) [1000 пр.]
15. [Анонімно], *Про бідность. Розмова перва*. (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, 3 болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (20 стор.). [1000 пр.]
16. [Анонімно], *Правда. Оповіданнє*. (Переклад з великоруського). (Коштом і заходом В. Кістки.) Відень, 3 болгарської печатні Янка С. Ковачева, 1875. (34 стор.). [1000 пр.]
— *Перерібка С. Подолинським брошури Андрея Іванова (Псевдонім В. Е. Барзара), Хитрая Механика.*
17. [Анонімно], «Къ чигиринскому дѣлу», *Впередъ!* (Лондон) 1875, № 22 (1 декабрия), стор. 692—694.

1876

18. Podolinsky, S., *Beiträge zur Kenntniss des pancrea-*

tischen Eiweissfermentes. Inaugural-Dissertation. Breslau, Buchdruckerei Lindner, 1876. (56 стор.)

19. [Анонімно], *Про багатство та бідність. Розмова перва.* Женева, 1876. (30 стор.) [3000 пр.]
— Перерібка ч. 15.

1877

20. [Анонімно], *Про хліборобство. Розмова друга.* Частина перва: *Про те, як наша земля стала не наша.* Липський [sic: Женева], 1877. (88 стор.) [3000 пр.]
— Книжка написана Подолинським і перероблена та доповнена Драгомановим. Вона вийшла в Женеві, а не в Ляйпцігу як позначено на обкладинці з конспіративних причин.
— Про хліборобство. [Розмова друга]. Частина друга: Як завелось панство, а хлібороби без землі zostались не була надрукована і, мабуть, пропала.
21. [Анонімно], *Про хліборобство. Розмова третя: Як де земля поділена і як би треба їй держати.* Липський [sic: Женева], 1877. (176 стор.) [3000 пр.]

1878

22. Mlot, Jan [Szymon Dilksztain], *Opowiadanie starego gospodarza.* Warszawa, 1878.
— Перерібка Дікштайном Подолинського Про багатство та бідність.
23. [Анонімно], *Opowiadanie o biedzie.* Poznan, Nakladem autora, 1878. (39 стор.)
— Перерібка Про багатство та бідність, пристосована до польських обставин.

1879

24. Подолински, С., «Соціалізам и Дарвинова теорија (За Сражу написао С. Подолински)», *Стража. Књига за науку, књижевност и друштвени живот.* (Нови Сад). Свеска за фебруар 1879 године. стор. 155—177.
— Правдоподібно написано французькою мовою а опісля перекладено сербською і українською; дивись

французьку версію під ч. 29 а українську — ч. 39.

25. Подолинський, С., *Життя і здоров'я людей на Україні*. Женева, 1879. 243 стор. [1000 пр.] — Рік друку зазначений на титульній сторінці: 1878. На обкладинці доданий французький заголовок: *L'hygiène du peuple en Oukraïne par Serge Podolinsky*.
26. Подолинський, С., «Здоровье крестьянъ на Украинѣ. (Санитарный очеркъ)», *Дѣло. Журналь литературы-политическій*. (С.-Петербургъ) 1879, № 5, стор. 146—189.
27. Podolinsky, S., "Le nihilisme en Russie", *La Réforme* (Paris) 1879, 15 sept., pp. 203—214; 15 oct., pp. 348—365.

1880

28. Podolinsky, S., "L'état sanitaire des populations du gouvernement de Kiew", *Association française pour l'avancement des sciences. Compte rendu de la 8e session. Montpellier — 1879*. Paris, Au secrétariat de l'association, 1880. pp. 863-869.
29. Podolinsky, S., "Le socialisme et la théorie de Darwin", *La Revue socialiste* (Lyon) 1880, № 3 (20 mars), pp. 129—148.
30. Podolinsky, S., "Socialisme, Nihilisme, Terrorism. Réponse à un vieux socialiste russe", *La Revue socialiste* (Lyon) 1880, № 6 (20 mai), pp. 304—306.
31. Podolinsky, S., "Le travail humain et la conservation de l'énergie", *Revue internationale des sciences biologiques* (Paris) Vol. 5 (1880), pp. 57—80.
32. Подолинський, С., «Трудъ человека и его отношение къ распределенію энергіи», *Слово* (С.-Петербургъ) 1880, 4/5, стор. 135—211.
33. [Анонімно], "Der Darwinismus in der ökonomischen und politischen Welt", *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Ungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei*. (Budapest) 1881, № 34 (22 Aug.); № 36 (5 Sept.); № 39 (26 Sept.).
34. Подолинський, С., «Соціалісти українці въ Австрії», *Общее дело* (Женева) 1880, № 38 (Но-

- ябрь), стор. 7—12.
35. Подолинський, С., *Соціалісти українці в Австрії*. Женева, Друкарня Громади, [1880]. (16 стор.) [500 пр.]
— Надпис заголовка французькою мовою: *Les socialistes ukrainiens en Autriche — par S. Podolinskiy*.
36. Podolinski, S., "Le socialisme et l'unité des forces physiques", *La Revue socialiste* (Lyon) 1880, № 8 (20 juin), pp. 353—365.
37. Подолинський, С., *Ремесла і хвабрики на Україні*. Женева, Печатня «Работника» і «Громади», 1880. (148 стор.) [1000 пр.]
— На обкладинці доданий заголовок французькою мовою: *Les métiers et les fabriques en Oucraïne par S. Podolinskiy*.

1881

38. Драгоманов, М., М. Павлик, С. Подолінський, «Програма», Громада. *Українська часопись* (Женева), рік V — 1880, № 1 (ноябрь-декабрь), стор. 1—4.
— Насправді це число вийшло 1881 р.
39. Подолінський, С., «Громадівство і теорія Дарвіна», Громада. *Українська часопись*. (Женева), рік V — 1880, № 1 (ноябрь-декабрь), стор. 5-26.
— Насправді це число вийшло 1881 р.
40. Подолінський, С., «Громадівський рух в Англії», Громада. *Українська часопись*. (Женева). Рік V, 1880, № 1 (ноябрь-декабрь), стор. 43—66.
— Насправді це число вийшло 1881 р.
41. Подолінський, С., «Громадівський рух в Англії і Ірландії», Громада. *Українська часопись*. (Женева) Рік V. 1881, № 2 стор. 137—153.
— Продовження ч. 40.
42. Подолінський, С., «Перегляд громадівського руху в Західній Європі», Громада. *Українська часопись* (Женева). Рік V, 1881, № 2, стор. 232—237.
43. Podolinsky, S., "Richesse et pauvreté — dialogue

- économiques entre paysans oucrainiens", *Le travailleur*. (Marseille) 1881, № 12 (17 juillet); № 13 (7 Aug.); № 15 (7 Aug.).
— Переклад ч. 15.
44. Podolinski, S., "Il socialismo e l'unità delle forze fisiche", *La Plebe* (Milano). Anno XIV, 1881, Nuova Serie, 3, pp. 13—16; 4, pp. 5—15.
— Переклад і перерібка італійською мовою з французького оригіналу, ч. 31.
45. Podolinski, "Der Socialismus und die Einheit der physischen Kräfte", *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Hungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei* (Budapest) 1881, № 32 (7 Aug.; № 33 (14 Aug.); № 37 (11 Sept.).
— Переклад і перерібка німецькою мовою з французького оригіналу, ч. 31.
46. [АНОНІМНО], "Der Nihilismus in Russland", *Arbeiter-Wochen-Chronik. Sozial-ökonomisches Volksblatt. Zentralorgan der Hungarischen Allgemeinen Arbeiterpartei* (Budapest) 1881, № 31 (25 Sept.); № 40 (2 Oct.); № 41 (9 Oct.); № 42 (16 Oct.); 43 (23 Oct.); № 45 (6 Nov.); № 46 (13 Nov.); 47 (20 Nov.); № 48 (27 Nov.); № 49 (4 Dec.).
— Переклад і перерібка німецькою мовою з французького оригіналу, ч. 26.
47. Podolinsky, Serge, "Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire des habitants de l'Oucraine", *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*. (Montpellier) Tome IV (1881), pp. 111—121.
48. Podolinsky, Serge, "La propriété foncière et l'agriculture en Oucraine", *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*. (Montpellier) Tome IV (1881), pp. 122—132.
49. Podolinsky, Serge, "Les conditions sanitaires des populations en Oucraine", *Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie*. (Montpellier) Tome IV (1881), pp. 199—215.
50. Podolinsky, Serge, *Note sur l'ethnographie, la statistique et l'état sanitaire de l'Oucraine*. Montpellier, Boehm et Fils, 1881. (43 стор.)
— Відбитка зібраних в одну брошуру чч. 47—49.
51. [АНОНІМНО], *La machine à vapeur. Conte socialiste*

traduit de l'oucrainien. Marseille, Jean Lombard Editeur-Libraire, 1881.

— Переклад ч. 14.

52. [Анонімно], *Про багатство да бѣдносьць. Пьереклад з україньскаго. Жаньева, Друкарня «Работника» j «Громади», 1881. (32 стор.).*
— Переклад і перерібка білоруською мовою ч. 19.

1882

53. [Подолин]ській, С., «Изъ поѣздки въ Испанію», *Русская мысль* (Москва) 1882, кн. X (октябрь), стор. 17—57.

1883

54. Podolinsky, S., "Menschliche Arbeit und die Einheit der Kraft", *Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens. Erster Jahrgang.* (Stuttgart) 1883, № 9, S. 413—424; № 10, S. 440—457.

1884

55. Dragomanov, M., M. Pavlik, S. Podolinsky, "Le programme de 'Hromada' (la commune), revue oucrainienne", Benoit Malon, *Histoire du socialisme.* Tome III. Paris, 1884. Pp. 1219—1226.
— Переклад французькою мовою «Програми» журналу Громада поданої вище під ч. 38.

1908

56. [Анонімно], «Молотільня», *Борба. Соціал-демократичний орган.* (Глібока, Буковина). 1908, ч. 6, стор. 3—11.
— Перероблено з чч. 14 і 48.

1922

57. Подолинський, С., «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському со-

ціялістови», в М. Грушевський, 3 починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922, стор. 184—185.

— Переклад ч. 31, Катерини Грушевської.

58. Подолинський, Сергій, «Людська праця і єдність сили», в М. Грушевський, 3 починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток. Відень, 1922, стор. 186-207.

— Переклад М. Грушевського на підставі чч. 31 і 52)

1925

59. [«Зізнання С. Подолинського на поліційному допиті в Києві, 11-го березня, 1875 р.» в С. Буда, «До біографії С. А. Подолинського», За сто літ (Київ), ч. 5 (1925), стор. 198—199.

1952

60. Drahomanov, M., M. Pavlyk, S. Podolynsky, "The Program of the Review Hromada", in *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* Vol. II, № 1 (Spring 1952) pp. 206—208.

— Переклад ч. 38.

1970

61. «Выдержки из воспоминаний С. А. Подолинского», в Борис Сапир, *Вперед! 1873—1877*, т. II. Dodrecht, Holland, D. Reidel, 1970, стор. 52—54.
62. «К чигиринскому делу», в М. Рудько, «Нові джерела для характеристики суспільно-економічних поглядів С. А. Подолинського», *Архіви України*. (Київ) 1970, ч. 4, стор. 57—58.

— Передрук ч. 17.

1989

63. Сергій Подолинський, «Очима українця зі степу. Подорожні нотатки», *Наука і суспільство*. 1989, № 12 (Грудень), стор. 16—21.
— Переклад українською мовою уривків з подорожніх нотаток (дивись вище, ч. 8 — 12), поданий Наталею Сидоренко, зі вступною статтю «Анонімний кореспондент «Киевского телеграфа»», *Наука і суспільство*. 1989, № 12 (грудень), там-же, стор. 14—16.

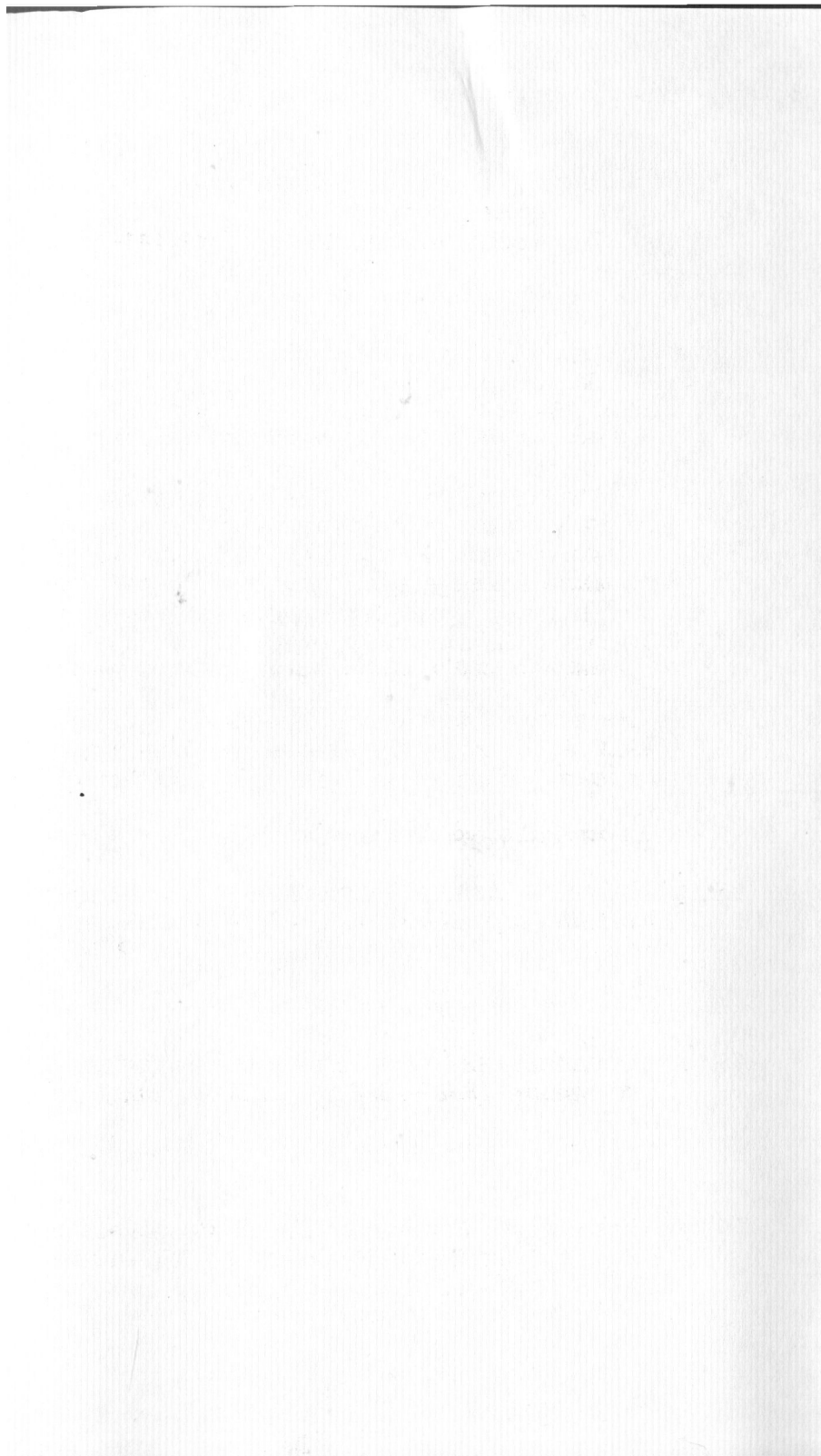
II. ЛИСТИ ПОДОЛИНСЬКОГО

Цю частину бібліографії укладено в серійному порядку.

64. а. Сапир, Б., *Вперед! 1873—1877. Том II*. Dordrecht, Holland, D. Reidel. 1970, стор. 415—468.
— 23 листи Подолинського до В. Смірнова, Р. Ідельсон, і П. Лаврова, російською мовою.
- б. Рудько, М. П., «С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.», *Український історичний журнал*. (Київ). 1966, ч 7: стор. 120—130.
— 4 листи Подолинського до Смірнова; друковані Сапіром: ч. 64 а.
- в. Рудько, М. П., «Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «Громади». Лист С. А. Подолинського про «українську соціально-демократичну партію»», *Український історичний журнал*. (Київ). 1968, ч. 9: стор. 126—134.
— Лист до Смірнова з 17 травня 1875 р.; друкований також Сапіром: ч. 64 а.
- г. Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документи в трех томах. Том I: Освободительная борьба южных славян южных словян; Россия, 1875—1877. Москва, АН СССР, 1961, стор. 248.
— Частина листа з 1876 р.; друкований Сапіром: ч. 64 а.

- Г. Хитрова, Н. И., «О попытке организации издания газеты «Вперед» в Хорватии или Сербии», *Славянский архив*. Москва, Мысль, 1961, стор. 239.
— Лист до Смірнова з 4 червня 1875 р.; друкований Сапіром.: ч. 64 а.
 - Д. Serbyn, Roman, "In Defense of an Independent Ukrainian Socialist Movement: Three Letters from Serhii Podolynsky to Valerian Smirnov", *Journal of Ukrainian Studies*. (Toronto). No. 13 (Fall 1982): стор. 3—32.
— 3 листи з 1875 р.; друковані Сапіром і Рудьком ч. 64 а..
65. а. Сапир, Б., Лавров: Годы эмиграции. Том II. Dordrecht, Holland, D. Reidel. 1970, стор. 13—68.
— 46 листів до Лаврова російською мовою.
- б. Пашук, А., «Листи С. А. Подолинського до П. Л. Лаврова в справі заснування журналу «Вперед!», *Науково-інформативний бюлетень Архівного управління*. (Київ). 1963, ч. 6, стор. 47—59.
— 12 листів з 1872 р.; друковані Сапіром: ч. 65 а.
 - в. Пашук, А., «До листування С. А. Подолинського з П. Л. Лавровим у справі журналу *Вперед!*», *Архіви України*. (Київ). 1965, ч. 5, стор. 49—57.
— 10 листів з 1873—74 рр.; друковані Сапіром: ч. 65 а.
 - г. Институт Марксизма-Ленинизма при КПСС. *Документы Первого Интернационала. Гаагский Конгресс Первого Интернационала. 2—7 Сентября 1872 г. Отчеты и письма*. Москва, Изд. пол. лит., 1972, стор. 420—448.
— 8 листів до Лаврова; 3 з них друковані Сапіром: ч. 65 а.
 - г. Institute of Marxism-Leninism of the CC CPSU. *Documents of the First International. The Hague Congress of the First International. September 2—7, 1872. Reports and Letters*. Moscow, Progress Publishers, 1977, стор. 500—532
— Англійський переклад ч. 65 г.

- д. Інститут Марксизма-Ленинізма при ЦК КПСС. *Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе*. Москва, 1969, стор. 141—142; 168—169.
— 2 листи до Лаврова з 1872 і 1880 рр.
66. а. Пашук, А. І., «Листи С. Подолинського до М. Павлика», *Жовтень* (Львів). 1963, ч 6, стор. 138—140.
— 3 листи з 1880—1881 рр.; українською мовою.
67. а. Грушевський, М., «Листи С. Подолинського до К. Маркса», в його ж. *З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток*. Відень, Український соціологічний інститут, 1922, стор. 207—209.
— 2 листи з 1880 р., в німецькому оригіналі і українському перекладі.
- б. Інститут Марксизма-Ленинізма при ЦК КПСС. *К Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия*. Москва, Изд. пол. лит., 1967, стор. 405.
— Російський переклад двох листів: ч. 67 а.
68. а. Архів Михайла Драгоманова. Том 1. *Листування київської громади з М. Драгомановим, 1870—1895*. Варшава, 1938, стор. 260—261.
— Лист до Драгоманова з 1877 р.
69. а. Студинський, К., *Галичина і Україна в листуванні 1862—1882 рр.* Київ-Харків, Видво Пролетар, 1931, стор. 216—220.
— 10 листів Подолинського до М. Бучинського з 1873—75 рр.
70. а. Павлик, М., *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. (1876—1895). Том III (1879-1881)*. Чернівці, 1910.
— Лист Подолинського до Драгоманова з 1881 р.

Михайло Грушевський про Сергія Подолинського:

— він заслужив собі
місце в історії нашого
— безсумніву найбільш
«чистий» соціаліст цієї
— людина, яка всю свою
роботу й згоріла в ній

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 032190370

Михайло Грушевський,
З починів українського соціалістичного руху: Мих.
Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток, 1922.

* * *

Сергій Подолинський до приятеля-росіянина:

— не забувайте, що ми інший нарід, і різниця
між нами і Вами така ж, як між Вами і поляками,
сербами та іншими [слов'янами]
— ми українофіли настільки націоналісти,
наскільки націоналісти — серби-соціалісти,
англіїці[-соціалісти] та інші [соціалісти], і певна
річ, не більше націоналісти, як Ви, росіяни

З листа С. Подолинського до В. Смірнова, 4 червня 1874.

* * *

Сергій Подолинський про людей українського
соціального і національного відродження:

— [це люди] які вміють з'єднувати вчення соці-
ялізму з традиціями і симпатіями, викликаними
місцевим українським націоналізмом, тобто
прагнення українського народу, поряд з
економічною емансипацією, досягнути ще й
політичної і культурної самостійності

Зі «Спогадів» Сергія Подолинського. [1880].